

opgaver. I overvejelserne indgik ved deres hjælp at befri de hollandske og blekingske fanger i stokhuset og bevæbne disse, at skaffe forud - under påskud af torvedag eller lignende - nogle »uforsagte Folck« ind i byen til disse forberedelser, ligesom signalgranaterne kunne smugles ind i fæstningen skjult i nogle læs hø og halm. Beskaffenheden på slottet kunne indhentes fra et par »gode Karle« specielt om porten, vagten her og ved broen.⁶⁵ Det var en dristig og fantasifuld plan, dertil ikke uden en vis psykologisk evne til at leve sig ind i modstanderens adfærd - det taktiske træk at beruse modstanderen kender vi jo også fra den bornholmske sammensværgelsesplan, der er nogenlunde samtidig.⁶⁶ På den anden side var planen ikke uden alvorlige risici, der især var mærkbare ved de mange personer, som alle på forhånd måtte indvies, og dissers evne til at optræde så disciplineret, som tankegangen bag den forudsatte.

Trods løbende mindre ændringer i den kommende tid fastholdtes den nævnte skabelon. Det centrale var, at en *dansk landgangsstyrke* måtte være hovedsagen. Men hurtigt erkendtes imidlertid - hvad både Stats og Johan Jørgensen var fortalere for - at et lykkeligt udfald forudsatte bistand af *friskytterne*.

Til planens iværksættelse valgtes *natten mellem den 18. og 19. december*. Fra dansk side var Corfitz Trolle - overraskende i stedet for Skov - udset til at være leder af foretagendet. I tiden frem til aktionstidspunktet holdt han da også skriftlig kontakt med Mikkelsen, men synes i øvrigt også stærkt optaget af muligheden for at hente sin frøken Birte over til København. På selve aktionsnatten udfoldedes febrilsk virksomhed i Malmø, hvor deltagerne var samlet hos især Jokum Brun og Kjeld Kjeldsen og fordrev ventetiden med at efterse og rense deres skydevåben. Men de mange timer forløb i forgæves venten. Der kom ingen, fordi - som Trolle dagen efter meddelte Mikkelsen - en pludselig opdukkende nordostenvind pressede pakisen i Sundet op foran fartøjerne,

hvori landgangsstyrken allerede befandt sig ombord.

Modet sank i Malmø. Men under indtryk af danske fremgange andetsteds - det var netop nu, at meddelelse om den bornholmske opstand og befrielsen af Trondhjem, muligvis endog den brandenburgske erobring af Sønderborg og de polske fremgange, nåede frem til byen - blev et nyt forsøg fastsat til at finde sted den 26. december. Denne gang lykkedes det Trolle i en båd med 16 mand at nå ind til Limhavnen, hvor han forenedes med sin trolovede. Men ellers ventede man forgæves. Efter få timers forløb sejlede ekspeditionslederen atter ud i den mørke nat. Skibene med landgangsstyrken var denne gang - formentlig som følge af en grundstødning ved Saltholmen - blevet tvunget til at returnere. Denne gang blandedes mismodet med vrede og mistanke om forræderi i Malmø. Mikkelsen klagede i København, han ønskede nu rent ud at afbryde enhver forbindelse.

På dette kritiske tidspunkt - i kølvandet på hele to fiaskoer - var det, at *Frederik III* tilstillede malmøborgerne sit *brev af den 28. december*.⁶⁷ Netop nu bad kongen dem på baggrund af deres »Troeschab och Beständige Affection« imod ham som deres rette herre, at de »endnu fremdeelis dervdj wilde Continuere« i den sikre forvisning om, at han ville sørge for, at de »wed goed och nøjagtigh Succurs schal bliffue befriet«, idet han ikke tvivlede på, at de selv hjalp til for at alt kunne få des bedre effekt. Han ville altid være en nådig herre for dem som »tro och Affectionerede undersaater«. Dette var en entydig opfordring til fortsat virke for sagen. Den kongelige optimisme kan virke vel påtaget i den forhåndenværende ulykkelige situation. Utænkeligt er det imidlertid ikke, at de manende kongeorde blev formet under indtryk af, at den bornholmske delegation under forhandlingerne i København nu reelt var vundet for Frederik III's plan om fremtidig arveregering for den genvundne østersø, en sejr for kongens enevældige drømme, som nok kunne indgive dens ophavs-

mand lignende forestillinger for de øvrige østensundske provinser i fald et anslag herovre kunne krones med held. I hvert fald blev det bornholmske gavebrev undertegnet den følgende dag.⁶⁸

Virkningerne på modtagerne af den kongelige skrivelse udeblev ikke. Atter genoptog Mikkelsen sine opfordringer. Men som det synes forgæves. Tiden var nu forpasset. København gjorde ingen nye forsøg, tilliden hos de sammensvorne var forsvundet, og Mikkelsen selv omgikkes med planer om at forlade landsdelen. Således slæbte man sig gennem vinteren. Så sent som i marts, da bystyret havde en rådmand i Landskrone med en supplik til kongen, bedyrede denne - da man gjorde ham bekendt med Fribondes beretning - den reneste uskyld og fandt et forræderi skyldigt til straf.

Så brast da isen en måned senere. Mikkelsens svoger, den tyske student *Johan Ste-man* indgav - uvist hvorfor - en *skriftlig bekendelse til myndighederne*, hvor han røbede konspirationen.

Malmøprocessen

I starten af retsforfølgningen synes sven-skerne noget tøvende overfor fænomenet. Man nøjedes således med alene 4 forhørsledere, nemlig generalauditør Benjamin von Chronoburg, officererne Mörner og Johan Hård samt Taubenfeldt.

Konfronteret med afsløringen brød - som assistensråden rapporterede til kongen den 18. april⁶⁹ - *Bartolomæus Mikkelsen* hurtigt sammen. Han tilstod frygtsomt - overfor utilslørede trusler om de midler, der ellers kunne tages i anvendelse.

Således røbedes de *andre*, der var blevet arresteret to dage før sammen med ham, det drejede sig bl.a. om Jokum Brun og Johan Jørgensen. Samtidig fik han indrømmet, at Ulfeldts hovmester nogle gange havde været på besøg hos ham. Derimod viste de andre ledere sig mere standhaftige, hvorfor Taubenfeldt allerede her begyndte at overveje brug af tortur. Dog kom det for dagen, at Corfitz Trolle i vinterens løb havde bortført

sin jomfru. Fundet dagen i forvejen af en båd med øsekar og årer ved en pæl noget fra land hinsides kalkbruddet tolkede Taubenfeldt - utvivlsomt korrekt - at der nylig havde været nogen ovre fra København. I øvrigt svirrede det med rygter i byen.

Med den *følgende dag* begyndte assistensråden at ane, at omfanget nok var større end først antaget.⁷⁰ Han erkendte, at konspirationen ved juletid havde været »vnder hænder med the danske«, men måtte med beklagelse konstatere, at nogle af de implicerede »sig hafua vndanstucket« - det drejede sig bl.a. om Kjeld Kjeldsen, Fadder Davidsen og Herluf Sørensen - straks da de første arrestationer havde fundet sted. Dog stod det fast, at Mikkelsen var »förmämste ophofwet« til sagen, hvis hensigt havde været en væbnet rejsning i landsdelen med anvendelse af snaphaner. Han fornemmede, at man fik »een stor monsieur« med i spillet - formentlig en hentydning til Ulfeldt. De indblandes huse blev nu forsegledede, alene lod man nogle fødevarer blive tilbage til hustruer og børn. Niels Krabbes staldmester - antagelig Niels Pedersen - var blevet tilbageholdt, da han gik i land ved kalkbruddet. Og det kom frem, at Trolle havde forhandlet her, men at samtalerne senere - da ryttervagten placeredes dér - fandt sted i Bunkeflod. Det var samtidig klart, at hele affæren havde været undervejs siden Mikkelsstider. Derfor foreslog Taubenfeldt nu kongen at forordne en kommissionsdomstol, mens forhørene fortsatte, så meget mere som generalauditøren jo var i byen. Denne havde i øvrigt på rejsen hertil måttet undvige mere end 100 af Cutathuns snaphaner, desuden lå en gruppe på 40 på den anden side af Lund. Endelig foreslog han - efter endnu engang at have udtrykt ønske om tortur - at Chronoburg overtog Mikkelsens møbler, inden andre meldte sig.

Arbejdet begyndte at hobe sig op, assistensråden måtte - trods upasselighed - bistå generalauditøren på slottet, som han indberettede i en ny skrivelse samme dag.⁷¹ Ude i byen var folk »mächta ting perplex«, som

det hele nu skred frem. Ganske vist havde man - helt overraskende - hos en borger fundet 150 par sko, 40 par strømper og 37 par skindbukser, som tilhørte den danske stat, men Krabbes ejendele forblev skjulte. Her var magistraten lidet samarbejdsvillig.

At der havde været hele to anslag mod Malmø, og at konspirationen virkelig havde provinsdækkende karakter, stod klart den 22. april.⁷² Både forsøget før jul og under selve højtiden, herunder deltagernes forberedelse, lå nu blotlagt. Assistensråden var overbevist om, at tortur var uomgængelig for at nå til bunds i sagen. Blandt de nye navne på sammensvorne var nu også Ove Thott - hans tjeners rolle som budbringer afslørede samtidig - og den tidligere danske voldmester. De undvegne kunne man dog ikke få fat i, og skønt man stadig holdt stærk vagt, ville det være ønskeligt med endnu et par kompagnier ryttere, foreslog han.

Efter de forløbne fire dages hektiske forhør stod det omsider klart for svenskerne, at man havde fanget det helt store. Nu blev der - som foreslået af Taubenfeldt - nedsat en »*Kommissorialrätt*« i Malmø til den videre undersøgelse.⁷³ Her indtrådte foruden de hidtidige forhørsledere krigs- og hofråd Claes Rålamb og sekretæren Nicolaus Skunck. Fra da af kom der anderledes fart over feltet og - som det synes - mere system i fremgangsmåden. Retten arbejdede energisk. I sin formelle funktionsperiode fra den 25. april til den 11. juni brugte den ikke mindre end 29 egentlige *retsdage*⁷⁴, der - hvis vi rimeligvis medregner de foregående dages udredninger - sneg sig op til samlet 33 dage optaget af processen, dens forhør, vidneførsel, konfrontationer m.v. At man virkelig satte alle sejl til fremgår af, at man ved en enkelt lejlighed så sig nødsaget til at krænke hviledagsbuddet, det var søndag den 15. maj. Bortset fra de flygtede blev efterhånden alle de i det foregående nævnte sammensvorne stillet for retten, medens ophidselsen ude i byen steg. Fra maj udvidedes interessefeltet til landet udenfor Malmø. Fra de østlige herreder hentes *Stats mange*

hjælpere ind, ham selv kunne man imidlertid ikke få fat i.⁷⁵ Ganske i vildrede var man om *Ulfeldts rolle* - selv påstod han ét, de sammensvorne noget andet.⁷⁶

I denne fase kom torturen i juni - vistnok den eneste gang - til håndgribelig anvendelse. Truels skytte underkastedes således dødelig mishandling i nærværelse af de øvrige fanger. Sideløbende blev nu også *de adelige* søgt trukket for retten. Ove Thott snøede sig glat som en ål og kunne ikke overbevises. Ide Skeel nægtede snart pure - stejlt og arrogant - at være forpligtet overhovedet til fremmøde.

På dette tidspunkt - man var slet ikke færdig med arbejdet - havde man indsamlet en fortegnelse på vistnok 55 *visse implicerede* i den egentlige sammensværgelse - Ove Thott og Otte Lindenov medregnet her - hvortil kom en håndfuld tvivlsomme⁷⁷, da den utålmodige konge - uklart hvorfor - ønskede nedsat en *ny kommissorialrätt*. Den startede sit arbejde den 13. september.⁷⁸ Medlemmer var her 5 rigsråder, herunder riksdrost Per Brahe, og 14 assessorer, blandt hvilke Taubenfeldt, Rålamb og Skunck. Kongelig advokat var Magnus Larsson.

Den nye proces, der varede til den 26. december og var offentlig, tog sit udgangspunkt i protokollen fra forgængerens, hvorefter advokaten rejste *anklage* mod de sammensvorne under ét: Trods troskabsed og kongens milde regering havde de plejet korrespondance med rigets fjende, som hermed var tilskyndet til anfald, endvidere huset hans tjenere og planlagt at myrde garnisonen for herigennem at anfælde Malmø by. Anklageren hævdede, at dette var ensbetydende med krænkelse af svensk lov, herunder fundamentallovene; straffene fandtes stipulerede i Högmålsbalkens VIII. kapitel. Herefter udbad han sig en dom af retten.

Efter anklagen, der altså tolkede de sammensvornes adfærd som højforræderi (crimen læsæ maiestatis), startede *forhørene* på ny. Heller ikke nu blev de ført igennem. Foranledningen var vistnok denne gang - det var i september - fundet ved en skrænt ved

Limhavnen af en æske - formodentlig opkradset af en ræv - med papirer indeholdende en del breve fra især København til Mikkelsen og modtagerens koncepter til svar.⁷⁹ I samtiden antoges fremdragelsen heraf som fældende bevis.

Nok så vigtige var dog andre omstændigheder. Først og fremmest at fortsatte forhør intet nyt frembragte - således havde Mikkelsen intet videre at bekende.⁸⁰ Dernæst presede Ulfeldts sag sig så meget på,⁸¹ at man - tilsyneladende korrekt - trak hans i lighed med den besværlige Ide Skeels og andre - mere politisk betonedede - sager ud af den egentlige malmøproces. Desuden dømte i oktober en gejstlig ret, hvis medlemmer var bispen, Taubenfeldt og Larsson, de to præster fra kjole og krave. Afgørende blev tilsyneladende, at advokaten allerede den 19. september udtalte, at ingen videre undersøgelse var fornøden. Fra nu af *konfronterede* man alene de anklagede *med deres tidligere bekendelse*.

Hovedindtrykket af den sidste fase er den despotiske kongemagts stigende indblanding.⁸² Den 25. oktober udtalte Karl Gustaf sig - efter forespørgsel - om *fremgangsmåden* for de forskellige grader af skyld - holdningen var kategorisk og hård. Den 7. december gennemgik og *tolkede* han rettens *forslag til dom*: Bartolomæus Mikkelsen, Johan Jørgensen og Jokum Brun skulle stejles, ligesom de undvegne fire. Præsterne, Evert Wildfang, Niels Pedersen Tolder, Rasmus Andersen og seks andre skulle derimod lide en simpel død. De øvrige skulle dog slippe nådigere, nogle kun straffes med tab af ejendom som f.eks. Peder Nielsen på Bollerup, der desuden skulle relegeres. Visse af Stats medhjælpere skulle tages til soldatertjeneste eller til smedjen. Johan Steman og Jakob Ovesen skulle gå fri, den sidstnævnte - underligt nok - få sit embede igen.

Den *følgende dag ændrede* kongen imidlertid livsstraffene, med undtagelse af de tre første, til pekuniære bøder eller fortabelse af ejendom. Han fastslog, at dommene af den foregående dag skulle offentliggøres,

men benådningerne holdes hemmelige indtil retterstedet. Samtidig erklæredes Ide Skeels jord og gods for forbrudt, hvorimod hun selv skulle holdes i arrest, som hun dog kunne løskøbe sig fra.⁸³

Dommene *offentliggjordes* den 19. december. Det skete under henvisning til just *Högmålsbalkens VIII. kap. i Landslagen* og ligelydende VI. i Stadslagen⁸⁴, at enhver, som rejser hær mod kongen eller rigets herre eller anstifter nogen voldsgerning eller på anden måde volder ham ondt, skal »mista Jord och Gotz och Liif om han fangin warder medh oppenbara gerning«. Anklagerens påstand var - ikke overraskende - fulgt. Der forelå *højforræderi*. Om de tre ledere - og de undvegne - sagdes videre, at bevislig gæld og hustruers ret skulle være uforkortet, men selv skulle de halshugges, hovederne sættes på pæle, dog kroppene forundes at nedgraves.

Ringene er hermed sluttet, og vi er tilbage ved det tragiske optrin i *Mulmø* den 22. december 1659:⁸⁵

...Først blev *Bartolomæus Mikkelsen* til-sagt at træde frem. Han spurgte Mörner, der stod i kredsen omkring retterstedet, om der ingen nåde fandtes. På oberstens nej besindede han sig og besteg fattet og værdig skafottet. Men allerede her kludrede mestermanden i sit hverv, først efter tre hug lykkedes det ham at skille hovedet fra krop. Så blev som den næste *Johan Jørgensen* ført frem, men han strittede imod, idet han krævede, at Jokum Brun skulle før ham, da det var ham, der havde fået ham med. Efter længere tids palaver gav han dog efter for formaninger fra magister Niels og de øvrige præster. Nu gik det helt galt for mestermanden, der med adskillige ubehændige hug gav sit offer en pinefuld død. Den tredie, der nu hentedes ud, var netop *Jokum Brun*. Med poserende frimodighed gik han ind i døden, som beredtes ham vel af mestermandens sværd. Men straks var der en i mængden, der tog hovedet og løb bort med det for at undgå, at det kom på stage som de øvriges.

Nu var turen kommet til Evert Wildfang. Da man havde ventet et kvarter ved retterstedet kom ridende bud med benådning for ham og de øvrige. Således »hafde den ynkelig og bedrøvelige Tragedie ende«, og glæden var stor.

Efterdønninger

Sådan kvaltes sammensværgelsen. I dens *kølvand* havde de benådede ofte vanskeligheder med at udrede pengebøderne. Men det synes, som den danske regering siden gjorde, hvad den kunne for at genanbringe nogle af dem, der havde lidt mest.

Således kom præsterne Hans Allesen og Søren Frandsen Hegelund til nye sognekald, det var henholdsvis Slagelse og Skjold i det norske Christiansand stift. Evert Wildfang kom siden til Helsingør, slog sig på handel og blev siden borgmester i staden. På lignende vis gik det Oluf Svendsen Brock, der vendte tilbage til fødebyen Rønne, hvor han genoptog sit købmandsskab og senere nåede borgmesterstolen her.⁸⁶ Disse personer lykkedes det altså at resocialisere under nye forhold - de personlige forudsætninger muliggjorde ændingerne.

Men det hører også med til billedet, at svenskerne efter som før dommene fortsatte med vilkårligt at disponere med de implicerede gods og ejendom. I denne henseende var det især generalauditøren og sekretærerne, der udnyttede den kongelige gunst.⁸⁷ Her overlod samtiden ofte de ramte - gerne uskyldige hustruer og børn - til deres egen skæbne. Da den griske generalauditør overtog inventaret på Limhavnen - herfra fjernede han bl.a. 42 heste og føl - måtte Margrete salig Bartolomæus Mikkelsens blot se til, hun måtte vandre fra hjemmet »som jeg gik og stod«.

Malmø var herefter kuert. Modstanden mod svenskerne fik senere ikke støtte indenfor murene. Den kommende tid flyttedes kampen ud i landet. Det blev nu skovgangs-mændenes strid.

Således blev Malmøprocessen - hvis hele fremgangsmåde bærer et tidstypisk præg -

historisk betragtet anledning til *forsvenskningen af retsplejen* i Skåne. For første gang blev svenske lovparagraffer i form af fundamentallovenes højforræderibestemmelser bragt til anvendelse på gammel dansk jord. Antagelig fordi de tilsvarende regler i dansk lovgivning ikke ansås for strenge nok, blev et nyt - og væsentligt - skridt taget i en ubønhørlig udvikling i det gamle Østdanmark i retning af uniformitet gennem inkorporering.

PERSPEKTIVER

Den ovenfor givne oversigt over begivenhederne i Skåneland i årene 1658-59 med særlig betoning af Malmø sammensværgelsen har været motiveret af en erkendelse af, at disse tilstande og stemninger i en voldsom brydningstid mellem dansk og svensk generelt formede *baggrunden for udviklingen på Bornholm i skæbneåret* og derfor må være af speciel interesse for den bornholmske opstandsforskning og -forståelse. Historisk er vor ø en del af det gamle Østdanmark, og ved den tragiske afståelse heraf gik Bornholm jo med, ligesom retningslinjerne for det nye svenske styre af de østensundske, tidligere danske landsdele principielt også gjaldt for det länshövdingedømme, som Bornholm var fra marts 1658.

I den seneste bornholmske opstandsforskning er påvist en ubestridelig *forbindelse mellem den danske regering i København og kredsen af sammensvorne på Bornholm* i ugerne forud for opstanden i december. Denne kontakt er mest markant udtrykt i *Frederik III's åbne brev af den 8. november*, hvor kongen direkte formulerede en opfordring til øboerne om at foranstalte en rejning mod svenskerne, der skulle indebære en erobring af Hammershus. Hermed var tanken om en bornholmsk revolte mod det nye styre udkastet for første gang - såvidt det beholdne kildemateriale taler - af den danske konge på en måde - og med et ordvalg - der kan minde stærkt om den kongeli-

ge adfærd - og formulering - der er kendt fra Skåne.⁸⁸

I kølvandet på denne konstatering er det tankevækkende, at flere *aspekter* i de to sammensværgelsesforløb, det skånske og det bornholmske, forekommer påfaldende *overensstemmende* trods de tydelige forskelle, som i øvrigt karakteriserer disse konspirationskomplekser.⁸⁹

For det første er *sammenfaldet i tid* iøjnefaldende. Lad være at modstanden mod svenskerne allerede brød ud i Skåne som en impulsiv reaktion i forskellige kredse mod Karl Gustafs nye angreb på Danmark, medens situationen på Bornholm var helt rolig frem til i hvert fald midten af november.⁹⁰ Afgørende synes dog at være, at der begge steder først for alvor kom gang i det resultatsøgende modstandsarbejde, efter at den danske regering med nederlændernes tilsynskomst på den militære arena i oktober fandt det opportunt at engagere sig aktivt i bestræbelserne i de afståede provinser. Hermed bibragtes de lokale sammenhænge en helt ny dimension, som var fælles for begge scener.

Dernæst er det ubestrideligt, at den danske rigshofmester *Joachim Gersdorff* indtog en central placering for begge konspirationer. Underordnet er her, at han for Skånes vedkommende har plejet en længerevarende, omfattende korrespondance med bl.a. Mikkelsen, ligesom han herovre i vid udstrækning gjorde brug af sine egne folk, hvorimod hans virksomhed på Bornholm kan forekomme mere begrænset, men alligevel reel nok derved, at i hvert fald tre af de kendte opstandsdeltagere - en enkelt unavn-given - må opfattes som hans hjælpere.⁹¹ En naturlig forskel i betragtning af at den danske regeringsleder var hjemmehørende før afståelsen i Skåne, hvor han ejede store godser, medens hans tilhørsforhold til Bornholm indtil denne havde været begrænset til et forleningsforhold, hvis uafsluttede forretninger fortsatte ind i den svenske tid.⁹² Tilsyneladende har Gersdorff optrådt som regeringens kontaktmand til begge sæt af sam-

Fig. 9. Joachim Gersdorff. Stik af Haelwegh ca. 1655-59. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. I det daglige arbejde var rigshofmesteren efter alt at dømme den danske regerings forbindelsesled til konspirationerne både i Skåne og på Bornholm.

mensværgelser. Under alle omstændigheder var valget af netop ham særdeles velbetænkt og klogt, idet hans ansatte åbenlyst har kunnet virke helt legalt i marken - som dække for deres illegale opgaver - uden at virke for-dægtige i svenske øjne.

Ligeledes er *Frederik III* interessant at følge i det samlede modstandskompleks. For såvel den skånske som den bornholmske undermineringsaktivitet fornemmes en ret ensartet kongelig adfærd. Længst muligt holdt han sig diskret i baggrunden - det var herunder rigshofmesteren, der tegnede den danske indsats - men trådte frem i afgørende og kritiske sammenhænge uden hensyn til, at disse

Fig. 10. Frederik III. Oliemaleri af ukendt kunstner. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Den danske konge tonede kun sjældent og kortvarigt frem fra horisonten i vest for aktørerne i de østdanske sammensværgelser, men hans direkte og korte henvendelser havde stor effekt.

- som følge af de forskelligartede vilkår i det nære, vidtstrakte Skåne og på det fjerne, ret afsluttede Bornholm - ikke kunne være identiske. For øboerne tonede han alene frem en enkelt gang - henvendt til dem alle - og skabte herved straks grobund for handling.⁹³ Skåningerne derimod blev genstand for flere kongelige invitationer, først til en malmørborgmester og en svensk kommandant forgæves, senere og med stor virkning overfor lederen af sammensværgelsen og sidst deltagerne i denne. Virkningen måtte afhænge af omstændigheder, som lå udenfor den kongelige rækkevidde, men tilbage står dog, at netop i de mest problematiske situationer indtraf den direkte kongelige påvirkning af begivenhedsforløbet. At Frederik III har mestret kunsten at spille sine kort på det psykologisk mest velvalgte tidspunkt vil være vanskeligt at benægte. Dette er statsmandskunst.

Desuden er det lønnende at iagttage *personerne ude i marken*, der aktivt optrådte som redskaber for den danske regering. Både i Skåne og på Bornholm er det kendetegnende, at de centralt ledende funktioner udførtes af mænd fra stædernes købmandsmiljø med nær kontakt til magistraten og landområdernes fogder og præster, altså samfundets middelstand, hvorfra der var knyttet tråde til den adelige overklasse - på Bornholm frimandsstanden. Heller ikke i den henseende er det underligt, at billedet tegner sig mere nuanceret og differentieret på fastlandet end i øsamfundet. Sidstnævnte sted var Peder Olsen, Jens Kofoed, Poul Ancher m.fl.⁹⁴ fyldestgørende pendanter til de skånske hovedmænd. Så påfaldende er det, at tilfældigheder synes udelukket. Snarere forekommer sammenfaldet at bero på et bevidst valg - sikkert inspireret ovenfra - for at sikre en vis ensartethed i det konkrete arbejde. Der var tale om personer, der i kraft af deres stillinger og embeder fra den danske tid ofte var bærere af en offentlig autoritet, hvorved de besad en mere end almindelig mulighed for at påvirke den brede befolkning, som - når det kom til stykket - skulle udgøre den folkelige basis. Samtidig måtte disse anses for at være de nationalt mest pålidelige elementer i de afståede landsdele.

Yderligere skimtes de svage konturer af en fælles *overordnet strategi* i vore to modstandsforløb. Begge steder var fremgangsmåden tilsyneladende, at en særdeles kendt og agtet mand med bred kontaktflade - både opad og nedad - først skulle samle omkring sig en kreds af ligesindede, pålidelige medarbejdere, der var villige til at arbejde for sagen. Hvad dette angår, er det mindre væsentligt, at Mikkelsen i Skåne - her ideens ophavsmand - allerede havde meldt sin kandidatur, før den danske regering var rede, hvorimod Peder Olsen på Bornholm først reagerede, da København - som inspirator til arbejdet dér - henvendte sig til ham.⁹⁵ Det væsentlige er dog, at regeringens tilkendegivelser skubbede arbejdet i den ønskede retning.

Når det rette øjeblik indtraf, skulle man som det andet begge steder rette det væbnede angreb mod de befæstede svenske anlæg i landsdelen. Meget logisk med tanke på fæstningernes hele placering i datidens både militære og civile brug. I begge henseender var de essentielle for kontrol med et givet territorium. Derfor måtte det afgørende slag rettes lige så meget mod det forfaldne Hammershus⁹⁶ som mod det stærkere Malmøhus.

Men det er også morsomt at bemærke overensstemmende træk selv i detaillen. Som led af de påtænkte operationer indgik begge steder tanken om en *neutralisering af de højere svenske officerer* som et indledende moment, der givetvis ville have kunnet svække, muligvis lamme de fjendtlige handlingsmuligheder. Også her med mindre variationer. I den skånske plan tales utvetydigt om beruselse som det virksomme middel hertil, hvorimod den bornholmske blot forudser, at Peder Olsen skal bede Printzensköld til gæstebud.⁹⁷ Meningen var dog nok den selvsamme at udnytte en svaghed hos den ellers så stærke modstander. Hvor pæredansk virker dette ikke.

Bortset fra disse fællestræk er det i øvrigt karakteristisk, at den *danske regerings aktive indsats* var *beskeden*, da slaget skulle stå. I Skåne, hvor det heldige udfald ville afhænge af en energisk dansk indsats, som da også var stillet i udsigt, forsøgte man to gange, men uden at optræde overbevisende. Bornholmerne havde man på forhånd intet lovet, når aktionen her skulle løbe af stabelen.⁹⁸ Under ét talende vidnesbyrd om rigets stærkt begrænsede militære formåen - trods den nederlandske hjælp.

Sammenfattende synes der således ved en overfladisk betragtning at tegne sig billedet af en ret slående parallelitet, hvad angår den konkrete planlægning af handlingsforløbene i den danske regering som forehavendets iværksætter og leder.

Hovedmotivet behøver vi ikke at lede længe efter. I en tidligere sammenhæng er kort skitseret den danske regerings mangfold-

dige, akutte problemer i tiden efter Sveriges nye angreb i sensommeren 1658.⁹⁹ I den desperate situation formuleredes nu tanken om den *subversive krigsførelse* i form af virksomhedsfuld guerilla i de afståede landsdele - det var i rigsrådet Christen Albertsen Skeel, der lige efter nederlændernes ankomst gjorde sig til talsmand for denne nye, økonomisk overkommelige dimension i krigsførelsen.¹⁰⁰ Vore to handlingsforløb øst for Øresund er vægtige indicier for, at denne tanke også udmøntedes i praksis.

Dette behøver imidlertid ikke at udelukke, at også *andre motiver* tidsvis har spillet en rolle i regeringens overvejelser. Således har tidligere studier for nylig godtgjort, at man i København en overgang har bestræbt sig på at overdrage Bornholm - vel at mærke forudsat indbyggernes selvgjorte befrielse fra svenskerne - til staden Lübeck som vederlag for dettes leverancer af forsyninger til den betrængte danske hovedstad.¹⁰¹

Referensrammen var dog hele tiden, at det faretruende kvælertag, den svenske krigerkonge nu forsøgte sig med mod det tilsyneladende afmægtige Danmark, skulle brydes. Det farlige *pres mod København* skulle *lettes* for enhver pris, dette måtte i disse hektiske efterårsmåneder have den danske regerings højeste prioritet.

-

Så vidt så godt. Imidlertid har opnåede forskningsresultater indbygget krav om *nye arbejdsopgaver*. De indvundne fremskridt afføder afledte spørgsmål i bestræbelserne på at samle større viden.

På denne baggrund må det - med rimeligt overblik over strukturer og funktioner i den danske plan for en begrænset krigsførelse i de nylig afståede skånske provinser - fra nu af formuleres som den fornemste *hovedopgave* at bestemme og afgrænse denne indsats. Således bør det tilstræbes *dels* at få klarlagt, hvorvidt den her formodede fællesplanlægning i regeringskontorerne i København bevisligt lader sig efterprøve, *dels* - næppe mindre udfordrende set udfra en østdansk bevidsthed - at efterspore i hvilket

omfang der også ude i marken, hos dramaets lokale aktører, kan have eksisteret en påviselig kommunikation, eventuelt har været et vist samvirke mellem de to konspirationscentra, som det kan iagttages mellem Skåne og Blekinge. Er der i det beholdne kildemateriale spor - indtil nu upåagtet - af, at man i danske regeringskredse har søgt at tilrettelægge de kendte aktioner efter fælles retningslinjer? Hvilket unægtelig ville nuancere hele vort billede af den danske modstand under Den anden Karl Gustaf-krig. Og - ikke mindst påtrængende - rummer det bevarerede erkendelsesgrundlag data, der tør tillade sikre slutninger i retning af en faktisk eksisterende kontakt, muligvis endog af samarbejdende karakter, mellem de to sammensværgelseskredse på hver sin side af Hammervandet? Hvad der ubestridelig ville influere vor hele historieforståelse før som efter året 1658.

Ret beset ingen urimelig problemstilling. Thi vi ved, at ligesom Evert Wildfang og Oluf Svendsen Brock i Malmø havde bornholmske aner, således stammede bornholmerne Poul Ancher og Niels Gumløse begge fra Skåne.¹⁰² Og ystedkøbmanden Hans Kofoeds afstamning er det her ikke nødvendigt at udbrede sig nærmere om.

Det synes således evident, at der i den første henseende især - fortsat - må søges et muligt svar i de meget spredte efterladenskaber fra den *danske regerings virksomhed*. Tilsvarende at vejen i den anden går over minutiøse - og med vor indfaldsvinkel helt nye - efterforskninger af det kildemateriale, der hidrører fra den *svenske håndtering af modstandsaktiviteterne* i Skåne.

HJÆLPEMIDLER

Kildemateriale

Når interessen på dette sted især fokuserer på at undersøge forholdene i de afståede landsdele, er det *svenske* kildemateriale så langt det mest tungtvejende. Her samler op-

mærksomheden sig i første række om de meget omfattende og varierede - hovedsagelig *utrykte - procesakter*, der afspejler den svenske optrevling af Malmøssammensværgelsen. Det gælder både fra dagene *før* nedsettelsen af en autoritativ domstol og i den lange periode *efter*, som dækkes af henholdsvis den *første kommissorialrätt*¹⁰³ og - men i mindre omfang da der i vid udstrækning byggedes på forgængerens arbejde - *dens afløser*.¹⁰⁴ Det bevarede dokumentmateriale omfatter både den færdige *protokol* og de *koncepter*, der førte frem til denne, og som dannede udgangspunktet for den formelle sigtelse. De konkrete bestanddele er de - ofte gribende og sørgelige - forhør med spørgsmål og svar, og de anklagedes - tit triste og ynkelige - tilståelser og bekendelser. Da vi her har at gøre med den retslige konfrontation med mere end 50 uheldige implicerede, er det selvklaart meget store papirmasser, det drejer sig om. Men det er nu engang især her, der bør søges efter data om det jordbundne modstandsarbejde i Skåne og dets mulige forbindelser til gruppen på Bornholm. Man må gøre sig klart, at de optrædende i denne sammenhæng ofte søger at distancere sig fra begivenheder og personer i forsøg på at dække sig mest muligt. Skiftende standpunkter er ingen sjælden foreteelse. Det er øjensynlig kun en forsvindende lille del af de anklagedes gøren og laden, der lader sig uddrage af det spændende stof.

Dette centrale materiale suppleres af en lang række vigtige akter, der på forskellig måde belyser særlige aspekter af processen. Således domstolenes koncepter til *udgåede skrivelser* og *modtagne henvendelser udefra* under såvel den første¹⁰⁵ som den senere retsinstans.¹⁰⁶ Her opbevares bl.a. skrivelser fra kongen til kommissærerne og de konfiskerede danske kongebreve. Endelig afrunder *diverse dokumenter*¹⁰⁷ og koncepter til *udgåede skrivelser til konge og råd*¹⁰⁸ den enestående arkivsamling.

I forbindelse med materialet hidrørende fra specielt den senere kommissionsdomstol bemærkes *Limhavnsbrevene* med skrivelser -

tit kun fragmentarisk bevaret og tidsvis stærkt mutileret - fra især Gersdorff, Trolle og Stats til Mikkelsen og dennes koncepter til svar.¹⁰⁹ Ikke mindst disse kilder er værdifulde med deres viden om strukturer og funktioner i den tidligere fase af konspirationen, og næppe noget andet sted er vi så tæt inde på livet af hovedpersonerne, deres handlinger og stemninger.

Og med tanke på forhistorien er det ikke underligt, at aktmaterialet til den lidt senere *proces mod Corfitz Ulfeldt*¹¹⁰ er katalogiseret her. Skønt den danske overløber næppe har været fast integreret i den organiserede modstand, er disse papirer ikke desto mindre af betydning, dels fordi de indeholder stof af berøring med konspirationen, dels fordi de illustrerer myndighedernes store vanskeligheder med at udrede trådene og forsøge at påvise en forbindelse mellem den egentlige Malmøsamsværgelse og den detroniserede, dybt krænkede politiske skikkelse.

I forhold til denne mammutsamling er det *øvrige* svenske materiale af mindre påtrængende relevans. Det gælder både kongens *centrale*¹¹¹ og de *lokale* aktiviteter indenfor generalguvernementets område.¹¹² Som hovedregel vil der kun spredt og afgrænset være stof af betydning for os her.

Sammenlignet er det *danske* kildemateriale yderst begrænset. Det gælder både de beskeden levn i *kopibogsmaterialet*¹¹³ og i *andre* samlinger.¹¹⁴

Nu som før ligger så langt det væsentligste forskningsarbejde vedrørende skæbneåret 1658 i Sverige.

Litteratur

Hurtigt synes den skånske modstandskamp at være gledet i baggrunden for den historiske interesse. Forståeligt nok. Kampen om Skåne var ingen gloriøs affære i den svenske stormagtsbevidsthed. Fra dansk hold var tabet af landsdelen tilsvarende en katastrofe som Malmøsamsværgelsen en tragedie. De dramatiske begivenheder

fortabte sig i en tågedis, og denne hvilede tæt en tid lang.

Med særlig henblik på Malmøsamsværgelsen kom der tilsyneladende først lidt fastere grund under fødderne med *Ludvig Holberg* i 1735.¹¹⁵ Også på dette område søgte han i højere grad end forgængerne at inddrage primært kildemateriale. Vel mente han, der i vid udstrækning støttede sig til de ældre Manley og Pufendorf, at det var fundet af Limhavnsbrevene, der åbenbarede »den gandske Handel«. Men vigtigere er dog, at han under løsning af sit tidsfastsættelsesproblem »seer« af et af Frederik III's breve - det er her underordnet, at skrivelsen af den 2. november er dateret til ugedagen senere - at den danske konge var engageret i begivenhederne, der hermed forbandtes med rigshistorien.

I modsætning hertil var *Rasmus Nyerups* skildring fra 1817¹¹⁶ gennemgående ukritisk, men udmærkede sig dog ved, at forfatteren - stærkt forkortet - lod aftrykke øjenvidneberetningen om henrettelserne som integreret del af fremstillingen. I denne var studenten Ove Helmer forræderen - et træk hentet fra Hjørring - og derfor den store skurk for den nationale forfatter, hvis holdning til tortur både var naiv og inkonsekvent.

Så var der dog mere hold over *Abraham Cronholms* svenske bidrag fra 1851,¹¹⁷ der i højere grad gjorde brug af primære kilder. Dels inddrog de kongelige breve til henholdsvis malmøborgerne og von Essen, dels - omend begrænset - blev der nu taget fat på materiale fra procesakterne. Resultatet blev derfor en rimelig velkomponeret fremstilling af sammensværgelsens historie, der fastholdt forbindelsen til København. Mikkelsen var ophavsmanden til konspirationen, der nu var udvidet til også at omfatte landsdelens adelige.

Den modsvarende opklaring på dansk grund blev indledt med en række værdifulde biografiske studier over personer med forskellig tilknytning til sammensværgelsen. Som den første *C. Molbech* med hans kriti-

ske bidrag til Corfitz Ulfeldts livshistorie fra 1852,¹¹⁸ der udmærkede sig ved både at bygge på de nu trykte danske kilder belystende Mikkel Skovs virksomhed og inddragelse af procesmaterialet i Sverige - i form af afskrifterne i Uppsala. Det er vistnok fra denne forfatter, at antagelsen om Jørgensen som sammensværgelsens initiativtager stammer. Dernæst *S. Birket Smith* med hans grundige skildring af Leonora Christinas historie fra 1879,¹¹⁹ som også brugte procesakterne - her originalerne i Riksarkivet. Det bærende hovedsyn var her, at Ulfeldt ikke havde noget at gøre med Malmøsammensværgelsen. Endelig bør vi ikke glemme den flittige *Holger Fr. Rørdam* i en række mindre bidrag mod *slutningen af 19. århundrede*.¹²⁰ Til hans fortjeneste hørte bl.a. tilbagevisningen af, at Ove Helmer forrædte konspirationen og hans grundige redegørelser for præsternes indblanding i sammensværgelsen.

Den historiske kildekritiks gennembrud blev dog først og fremmest varslet med stofets behandling af *J.A. Fridericia* i det store værk om adelsvældens fald fra 1894.¹²¹ Som helhed byggede denne forfatter på et meget solidt grundlag. Af fremstillinger støttede hans sig således til Cronholm, Molbeck og Birket Smith, ligesom meget værdifuldt primært kildestof lå til grund for de omfattende studier, således både de nu trykte svenske dokumenter belystende den nye forvaltning i Skåne og et varieret utrykt materiale af både svensk og dansk herkomst. Lad være at forfatteren i denne første virkelige moderne fremstilling også opfattede Jørgensen som sammensværgelsens ophavsmand - Mikkelsen var dog også her lederen - og at han blandede det første og det andet danske landgangsforsøg sammen. Det værdifulde var dog især, at konspirationen nu betragtedes som et vigtigt led i kampen om Skåne - han videreførte således Cronholms syn - og betoningen af, at motiverne til modstand udover de patriotiske - i hvert fald for adelen - ofte var økonomisk betingede. Sammensværgelsens rollefordeling og dens

samspil med København trådte klart frem.

Som et særligt kapitel i sin omfattende og grundige analyse af nationalitetskampen i de tabte landsdele gav *Knud Fabricius* i 1906¹²² en velafbalanceret og medlevende skildring af Malmøsammensværgelsen i en østdansk sammenhæng, der med rette har stået som »hovedværket« frem til vore dage. I langt højere grad end forgængerne har forfatteren gjort virkelig indgående og kritisk brug af et imponerende både utrykt og trykt materiale. Dette gjaldt først og fremmest procesakterne, herunder Limhavnsbrevene og andet dermed beslægtet kildestof. Linierne blev nu klart trukket op for dels kredsen af sammensvorne med tilknytning til Malmø og med Mikkelsen som leder, dels gruppen af adelige omkring Ove Thott, som først senere samarbejdede. De forskellige planer, deltagerne ofte forskellige bevæggrunde, rollefordelingen, Stemans afsløring og processens forløb blev indgående taget op til behandling. Som Birket Smith afviste også Fabricius Ulfeldts indblanding, men betonte som den første, at Limhavnsbrevens hovedbetydning beror deri, at de muliggør en tilbundsående indtrængen i sammensværgelsens historie. Denne var for ham »den bedste Lejlighed til at studere Folkestemningen, som vi møde under hele Perioden indtil Skaanske Krigs Udbrud«. På en række punkter må fremstillingen dog betegnes som forældet i dag, således savnes en behandling af det nye styres indsats og fiaskoens betydning for Malmø udover det nationale.

Dette er senere på fremragende vis gjort af *Hans Ersgård* i hans solide bidrag til Malmøs historie fra 1977¹²³ der dels støttede sig til en omfattende litteratur, dels hvilede på et væld af både utrykte og trykte kilder, svenske som danske. Indenfor byhistoriens ret snævre referensramme skildredes her malmøborgernes indsats på baggrund af det nye styres politik overfor stæderne, specielt Malmø. Heri understregede forfatteren, at de ændrede økonomiske betingelser, især toldpolitikken, har været et tungt motiv for

mange skåninger. Dette gjaldt også Mikkelsen - ved udnyttelse af sine tidligere detailstudier over den skånske forretningsmand kunne han således på dette punkt tilbagevise Fabricius' opfattelse. Samtidig fremhævedes, hvorledes flere af byens større købmænd hurtigt involveredes i økonomiske transaktioner med de nye magthavere. I konsekvens heraf stilledes spørgsmålstegn ved antallet af borgere, der har kendt til kupplanerne. Endelig betonedes krigens ødelæggende virkning for stadens økonomi.

Af de mere *populære* bidrag til de dramatiske begivenheder skal til slut nævnes to, der hver på sin måde fornemt repræsenterer *brydningerne* i den svensk-skånske historieopfattelse.

Den klassiske »uppsvenska« forståelse ses i *Alf Åbergs* glimrende, let læste fremstilling fra 1965,¹²⁴ der støttede sig til den kendte historiske litteratur om emnet f.eks. Fabricius, men også i vid udstrækning byggede på forfatterens mange detailstudier over forholdene i Skåneland. Resultatet blev derfor en velafbalanceret skildring helt igennem hvilende på et forsvarligt metodisk grundlag med et historiesyn, der ikke væsentligt afvi-

ger fra det danske. I forbindelse med skildringen af Malmøsammentværgelsen møder vi det - sikkert korrekte - synspunkt, at den danske militærledelse »tydeligtvis« trak sig ud af projektet efter det andet fejlslagne landgangsforsøg.

Derimod opleves en markant skånelandsk nationalfølelse i *Uno Røndahls* skånehistorie fra 1981.¹²⁵ Denne forfatter har set det som sin hovedopgave at skildre det skånske folks historie. Denne prægedes siden 1658 fra svensk side af en ubrudt kæde af svegne løfter - især tilsagnene i Roskildefreden - der manifesterede sig i vilkårlige og brutale overgreb fra den nye despotiske kongemagt og den ligeså kulturløse og griske adel, hvis terror og grådighed alene tilsigtede at ødelægge al skånedansk kultur og selvstændighed. Malmøsammentværgelsen anføres som eksempel på fortvivlet selvhjælp. Den veloplagte fremstilling skæmmes dog tidsvis af en overdimensioneret antipati mod »det imperialistiske stockholmssystemet« og fortælling af uheldig dansk fremfærd, men rummer meget værdifuldt stof og utraditionelle synspunkter. Det er tankevækkende litteratur, ikke mindst for en dansk læser.

BILAG I

*Frederik III's åbne brev 1658 2/11**SRA ÅK 40 vol. 2 Inkomna handlingar 1658-59, or.*

Wij Friderich dend Thredie med Guds Naade,
 Dannemarchess Norgess Wendess och Gottess Konningh etc.
 Giøre Witterligt: At effterssom Ehrfahress At Oss
 Elschel: Hans Hendrichssen Borgemester udj Malmøe
 med thrende Andre hans medbrødre Borgere der
 udj Staden, haffuer forstragt til dend Swensche
Cronne och Regiering en Ahnseelig *Summa* penge,
 Som Sig mod Thiuffue thussende Rixdaller maa
 bedrage, Dae effterssom daglig (desswehr)
 Aldt for meget forvehress, Huorledess Swerigess
 Riigess Regiering, de Oprettede *Tractata*,
 Jmellum Riigerne Giorte [ere] Effterkommer,
 Ehragter Wij Høignødigt i Alle bildige maader Wed
 Swerdet At Giøre Wort beste, *Satisfaction* At
 Søge, [() Huor til Gud Giffue Lycke) Det wij
 och formoeder Alle Retssindige Ehrlige dansche, *Pa-*
trioter Sig throeligen lader befinde, Som de
 Selff for Gud Agter At forssuare, Och paa
 det at forbe:^{te} dannemend, Som saaledes deris
 Meddel til dend Swensche Regiering haffr for
 stragt, ej udj deris Welmeenthed schal forhindris
 Som de (mueligt) mod oss och Riiget bæhre
 Nemlig, At de med Andre deris med JndVaahnere
 Der paa Stedet, Oss och dette Riige dend throe
 schaff bewiisser, och ThilGriiber thienlige meddel
 At dend Stad och Slott, maa under oss Som Sin
 Rette Øffrighed igien komme Naar det er
 scheed, Wil wij dem Hermed forssichre At huiss
 de Aff samme forstreckning ej haffuer bekommit
 eller Aff dend Regiering bekomme Kand, schal de
 Aff oss, och dannemarchess Riigess formuffue
 Nøigagtig worde befreediget, Och naar Wij
 deris Goede *Affection* wdj Gierningen Seer
 (schal) de Hermed och ydermeere Were forssichert
 paa Woress Kongl: Gunst och Naade, til Alt
 Huiss dem och Stedet Kand Were til Goede.
 Det Wij med Woress Kongl: Haand och Zignet
 Her under bekrefftiger, Giffuit Aff Wort
 Kammer paa Wort Slott Kiøbenhauffn dend
2 Nouembr, Anno 1658

F r i d e r i c h

BILAG II

*Frederik III's åbne brev 1658 27/11**SRA ÅK 40 vol. 2 Inkomna handlingar 1658-59, or.*

*Wij Frederich dend Thredie med Guds Naade, Danmarc
hess Norges Wendes och Gottes Konning etc. Giør
Witterligt, At effterssom oss Elschel: Bartholomeus Michel
ssen, Sitzhafftig paa Malmøe Liimhauffn, Sig udj neruerende
Feidethied, i Athschillige maader Som en throe Patriot
Haffuer Ladet Finde, Da Loffuer Wij hannem
hermed, At Alt huiss hand paa Kundschaft Reigsser Ferge-
lønn med Ald Anden Omkostning Hand paa Wore Weigne
til dess Haffuer Giort, eller her effter Giørendes Worder
schal hannem Aff oss och Riiget nøigagtig restituieris
Och derForuden for Saadan hans Welbefundne throschaff
Høie Parichel och Fahren hand til dess haffuer Vdstaaed
och her effter ydermeere, oss och Riiget thil thienniste schee
Kand, schal Hand (naar Gud giffuer Riiget udj Ønsche-
ligere thilstand) Worde Beneficerit och Afflagt.
Saa hand schall Were thilfreds Det wij med
Woress Kongl. Haand och Zigneet Bekrefftiger, Giffuet
Aff Wort Kammer paa Wort Slott Kiøbenhauffn*

Dend 27 Nouembr: Anno 1658

Friderich

BILAG III

*Frederik III's åbne brev 1658 28/12**SRA ÅK 40 vol. 2 Inkomna handlingar 1658-59, or.*

*Wii Friderich Dend Tredie med
Guds Naade Danmarchis Norgis Wendis
ochGottis Konning, Hertug vdj Slessuig, Holsten
Stormarn ochDijtmerchen Greffue i Oldenborg
och Delmenhorst, Helsse eder meenige
Malmøes Borgerschab och Jndvaanere
Euindelig med Gud och vor Naade, Effter-
som wj med stoer fornøylse haffr fornomit
Eders Troeschab ochBestendige Affection
imod Oss som Eders Rette Herre, Saa bede
ochbegiere wj Naad¹. Atj endnu fremdeelis
dervdj will Continuere, Wdj fast forsichring
at wj saa snart oss mest mueligt er wille lade
Giøre den Anordning atj wed Goed och nøyagtigh
Succurs schal bliffue befriet, Ey paatuiffless
atj Jer selff tilhielper, saaat alting kand naae
des bedre effect. J schal derimod alle och en huer
vdj Gierningen befinde atwj altid wil vere eder
en Naadig Herre ochKonge, Och eder ald dend
Naade beuiise som tro och Affectionerede vnder
saater kand begiere Skreffuit paavort Slott
Kiøbenhaffn d. 28 Decembr 1658.*

Vnder Vort Signet

Friderich

*Henvisninger og noter**- Kursiv forfatterens*

1. RA HS IV. H. 1648-60: Om sammensværgelsen i Malmø 1658-59. Øjenvidneberetningen foreligger i en afskrift fra 18. årh. og er i forkortet skikkelse gengivet i Rasmus Nyerup: Efterretninger om Kong Friderik III. Kbhvn. 1817, pp. 254 ff. Her er dog utr. udg. benyttet.
2. Martin Weibull och Lauritz Weibull: Efter Roskilde fred i Historisk Tidskrift för Skåneland. Lund 1903, I, pp. 175 ff. Taubenfeldts brev af 1659 18/4 trykt pp. 229 f. Hans tidl. tale om tortur 24/3, p. 223 og sen. 19/4, 22/4, 6/5 og 13/5 pp. 231, 233, 241, 243.
3. Fredstraktaten tr. i L. Laursen: Danmark-Norges Traktater 1523-1750. Kbhvn. 1920. 5 pp. 228 ff.
4. Hvor intet andet er anført, bygger flg. på:
 - J.A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage. Kbhvn. 1894, pp. 395 f.,
 - Knud Fabricius: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Lund-Kbhvn. 1906. 1 pp. 51 ff.
 - Jerker Rosén: Hur Skåne blev svenskt. Stchlm. 1943, pp. 3 ff.
 - Hans Ersgård: Stadens historia 1658-1718 i Oscar Bjurling (red.): Malmö stads historia. Malmö 1977. 2 pp. 191 ff.
 - Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658. Rønne 1967 = Bornholmske Samlinger (fork. Bornh. Sml.) II.3 pp. 38 ff.
 - Uno Røndahl: Skåneland utan förskoning. Karlshamn 1981, pp. 97 ff.
5. Om Kom.s.s sammensætn. se: Alf Erlandsson: Skånska generalguvernementet 1658-1693. Lund 1967, p. 31.
6. Instruksen tr. i Samlingar utgifna för de skånska Landskapens historiska och arkeologiska Förening. Lund 1874. 1 pp. 13 ff.
7. Kommissionens indberetninger tr. i det i note 2 anf. a. pp. 175 ff. Hyldingsceremonien omt. 22/4, pp. 184 ff.
8. Instruksen tr. i det i note 6 anf. a. pp. 21 ff.
9. Hvor intet andet er anført, bygger flg. på de i note 4 anf. a. af Fabricius pp. 85 ff., Ersgård pp. 198 f., Røndahl pp. 134 ff. og Ebbe Gert Rasmussen: Dette Gavebrev. Rønne 1982 = Bornh. Sml. II. 15-16 pp. 116 f.
10. Se herom: Erlandsson p. 41.
11. SRA RR 1658 27/8: Memorial for sekr. Taubenfeldt om de da. sædegårdes konfiskation, utr.
12. Hist. Tidskr. f. Skånel. anf. bd. pp. 187 ff.: Breve 3/9, 5/9 og 6/9.
13. Smst. pp. 191 ff.: Flere breve siden 9/9.
14. Smst. pp. 188 f.: Brev 5/9.
15. Smst. p. 212 og pp. 222 ff.: Breve 21/12 og 1659 24/3.
16. Ebbe Gert Rasmussen: Simblegård i året 1658 i Bornh. Sml. 1974. II.7, pp. 9 ff.
17. Ersgård p. 199.
18. Hist. Tidskr. f. Skånel. anf. bd. p. 198: Brev 13/9.
19. Smst. p. 208: Brev 29/11 (1. br.).
20. Smst. p. 209: Brev 29/11 (2. br.).
21. Smst. pp. 210 f.: Brev 30/11.
22. Smst. pp. 211 f.: Brev 21/12.
23. Urban Glimberg och Gustav Åberg: Simbritz Haffn - En Krönika. Simrishamn 1981, p. 111: Tingsvidne 1641 30/3.
24. Smst. pp. 127 f.: Olsens regning med majors kvittering, uden dato.
25. Som note 24. Se også smst. p. 129: Fortegnelse på leverancer til det sjællandske fodfolk »som var indquarteret her i byen« indfordret fra Albo herred som proviant for 3 uger, 1658 men uden nærmere dato, stammer utvivlsomt fra denne indkvart., men er næppe fuldstændig.
26. Smst. pp. 130 ff.: Mandtalslængde 1659 2/8.
27. SRA RR 1658 25/12 til Taub. om 100 smålandske rytteres overførsel til Bornh., utr., jfr. at en ny ordre af 30/12 dels reducerede antallet af smål. ryttere til 80, dels i teksten både taler om smål. og sjæll. ryttere uden større klarhed. Har man blandet forsk. kontingenter sammen? Forvirringen er i hvert fald udtalt.
28. Som note 24.
29. Om Fribonde se Bornh. Sml. II.3 p. 131. Hans beretning tr. i Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658 - kilder. Rønne 1972 = Bornh. Sml. II.6 pp. 128 ff. jfr. Sven Carlquist: Budet om Bornholms befrielse år 1658 i Ystadiana 1979 pp. 71 ff.
30. Bornh. Sml. II.6 pp. 118 f.: Taubenf. til kongen 31/12 nævner, at flere fartøjer trækkes sammen i Ysted udover gallioten SPES, som rent faktisk klarede hele transporten. Til brevet vedlagt rulle over det reducerede mandskab, der kom af sted. Om kaptajnen se Bornh. Sml. II.3 pp. 74 f. og 131.
31. Smst. pp. 120 ff.: Taub. til kongen 1658 (skal være 1659) 3/1 med vedl. kopier af 2 breve fra Mörner 1/1. Om undsætningsstyrkes videre skæbne se Bornh. Sml. II.3 pp. 131 ff.
32. Ersgård p. 202.
33. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 15 f.
34. Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 214 f.: Brevet er udat., men ant. korrekt tr. under december. Derimod er det næppe rigtigt, når Weibull gengiver »Biersshäradt« i Kristianstad len, det må - ifølge context - være Gers. Taubenfeldts betegn. for bornh. i hans brev til konge 1659 17/2 tr. smst. p. 216 jfr. Bornh. Sml. II.6 p. 124.
35. Bornh. Sml. II.6 pp. 121 f.: Breve fra Mörner til Taub. 1659 1/1.
36. Hist. Tidskr. f. Skånel. p. 215: Brev 4/2.
37. Smst. pp. 215 ff. jfr. Bornh. Sml. II.6 pp. 123 ff.: Brev 17/2.
38. Bornh. Sml. II.6 pp. 128 ff.: Jens Fribondes, Bent Karlsen Bruns og Johan Findes beretning. For en

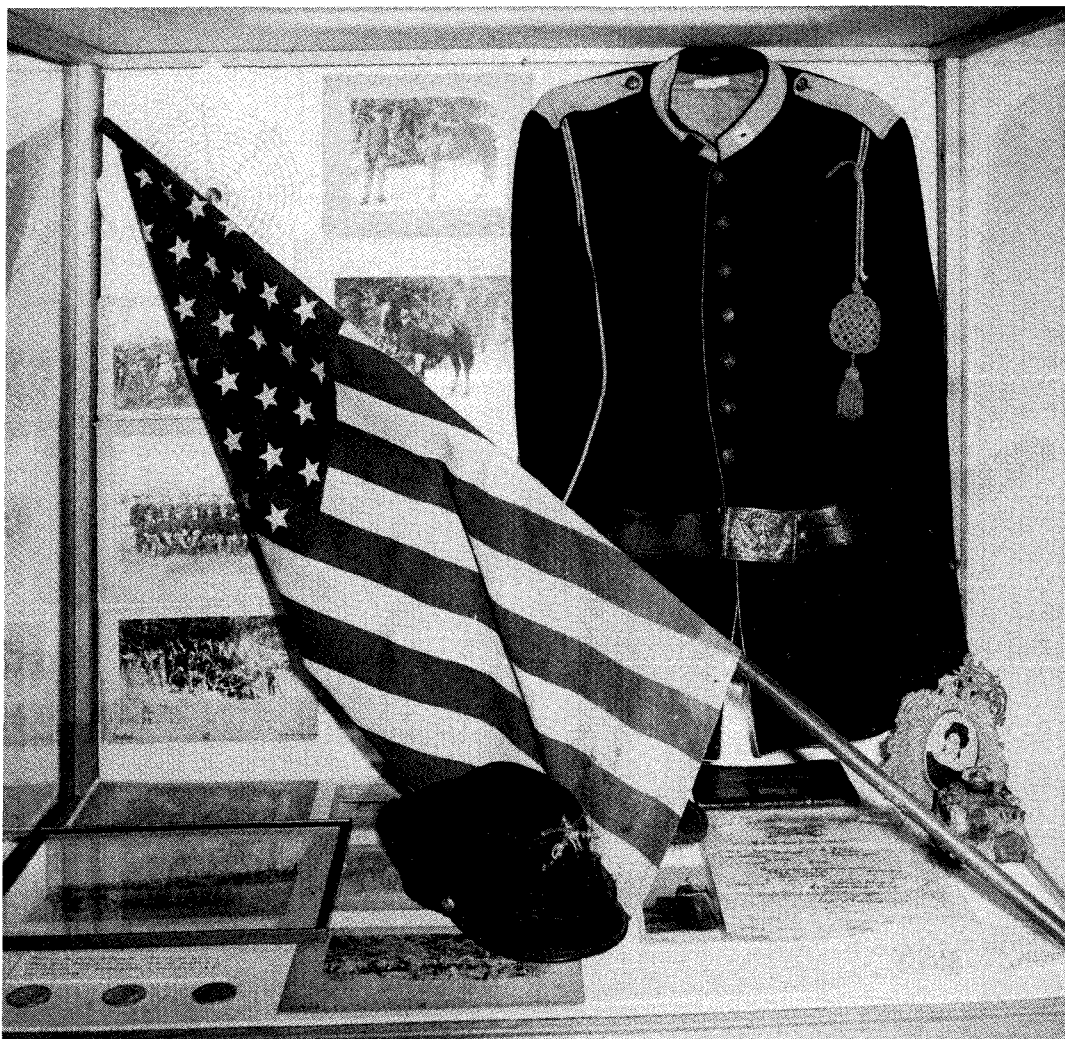
- kildekritisk vurdering af forholdet mellem denne og Taubenfeldts version se Bornh. Sml. II.3 pp. 24 ff.
39. Om Fribondes genvordigheder se Sven Carlquist och Gösta Borg: Ystadshistoria i sten, Ystad 1967 pp. 164 f. og første-nævnte i Ystadiana 1979 pp. 81 ff.
 40. Bornh. Sml. II.6 pp. 125 f. er foretrukket her, da Weibull har nogle mindre, fejlagtige læsemåder i sin geng. i Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 218 f.
 41. Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 219 f.: Brev 7/3.
 42. Smst. pp. 222 f.: Brev 24/3.
 43. Smst. pp. 223 ff.: Brev 29/3.
 44. Smst. pp. 225 f.: Brev 31/3.
 45. Smst. pp. 226 f.: Brev 1/4.
 46. Smst. p. 228: Brev 8/4.
 47. Smst. pp. 229 f.: Brev 18/4.
 48. Den flg. fremstilling bygger dels på mine foreløbige studier af det i noter 103-104 anf. forhørs-materiale i procesakterne, dels - hvor intet andet anf. - på skildringerne hos Fabricius pp. 98 ff. og Ersgård pp. 200 f.
 49. Hans Ersgård: Bartholomæus Michelsen »paa Limhaffuen« i Limhamniana 1960 pp. 27 f.
 50. Smst. pp. 28 ff.
 51. Om Oluf Svendsen Brock og Evert Wildfang se M.K. Zahrtmann: Borringholms Historie. 1935 2 pp. 59 f.
 52. Om Hans Allesen se:
 - Holger Fr. Rørdam: Bidrag til Sjællands Stifts Kirke- og Præstehistorie i Kirkehist. Sml. 3. Rk. II. Bd. Kjbhvn. 1877-80, pp. 294 ff. og sm.: Skaaninger fra Adskillesestiden i Hist. Samlinger og Studier. Kjbhvn. 1891, pp. 77 ff. Gunnar Carlquist (utg.): Lunds stifts herdamin ne. Lund 1954 2, pp. 193 ff.
 53. Om Søren Frandsen se:
 - Holger Fr. Rørdam: Om Universitetets Kirke Fosse i Skaane i det i note 52 anf. bd. af Kirkehist. Sml. pp. 222 ff.
 - Det i forrige note af Carlquist anf. a. pp. 353 ff.
 54. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 116 ff.
 55. Fr. III's åbne br. beregn. på Henriksen 1658 2/11 or. SRA ÅK 40 vol. 2 Inkomna handlingar 1658-59 jfr. koncept i RA Skaanske Tegnelser er efter hidtil utr. or. tr. ovenfor som bilag I.
 56. Bornh. Sml. II. 15-16 pp. 120 ff.
 57. Smst. pp. 128 ff.
 58. N.M. Petersen: Efterretninger om General-Adjutant Mikkel Skov etc. i Danske Magazin 1843. III. Rk. 1. Bd. pp. 275 f.: Ove Thott til Skov 23/11.
 59. Smst. p. 276: Sm. til sm. 24/11.
 60. Smst. pp. 276 f.: Ove Thott til Fr. III 24/11.
 61. Smst. pp. 277 f.: Memorial 24/11.
 62. Smst. p. 278 med udgivers note om skitser.
 63. Fr. III's åbne brev om Mikkelsen 1658 27/11 or. SRA ÅK 40 vol. 2 Inkomna handlingar 1658-59 er efter hidtil utr. or. tr. ovenfor som bilag II.
 64. Danske Magazin anf. bd. p. 278: Memorial (på tysk) 27/11.
 65. Smst. pp. 272-74: Memorial andgaaende Malmøes Entrepriise Haffn. d. 2. Decbr. Ao. 1658 jfr. enslydende afskr. i RA DKUA A II. Sverige: Memorial ang. et Forsøg paa Malmøs Erobring, som skulde gøres den 26. Decbr. 1658 2/12.
 66. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 195 f.
 67. Fr. III's brev til Malmøs borgerskab og indvånere 1658 28/12 or. SRA ÅK 40 vol. 2 Inkomna handlingar er - desværre med en del fejl - tr. af Ersgård ml. pp. 200 og 201, hvorfor jeg har valgt at gengive ordlyden efter or. ovenfor som bilag III.
 68. Om den bornh. arvereg. se Bornh. Sml. II.15-16 pp. 25 ff.
 69. Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 229 f.: Brev 18/4 anfører, at Fadder Davidsen, som dog slap bort, Brun og Hans - skal nok være Johan - Jørgensen skal have været på kalkbruddet nogle gange.
 70. Smst. pp. 230 ff.: Brev 19/4. Om Cronoburg se Erlandsson pp. 58 f.
 71. Smst. p. 232: Brev 19/4. Vedr. munderingskontributionen, der var udkrevet under forrige krig se Bornh. Sml. II.3 pp. 97 ff. med note 293. Iflg. O. Geddes, Christen Skeels og O. Krag's memorial til sekretæren 1657 26/9 (RA DK B 53 1651-60, Koncepter og Indlæg til Skånske Tegnelser utr.) skulle Malmø af de i alt 750 skånske sæt levere de 300 til sin egen garnison. Det fundne stammer sikkert fra netop denne del.
 72. Smst. pp. 232 f.: Brev 22/4.
 73. Om kommissionsdomstolen og dens virke se nedenfor noter 103 og 105 jfr. Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 233 f.: Brev 25/4 om bl.a. Rålamb og Skuncks tilstedeværelse.
 74. Tallet beror på simpel registrering af retsdage i det i note 103 nævnte forhørs-materiale, hvorfor Fabricius' antal 28 (p. 122) nok blot skyldes en fejltælling.
 75. Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 234 f.: Brev 26/4.
 76. Smst. pp. 235 ff. og 241 f.: Breve af 29/4 og 10/5.
 77. Tallet skyldes simpel registrering af navne i det i note 103 anf. forhørs-materiale.
 78. Om den nye kommissionsdomstol og dens arbejde se nedenfor noter 104 og 106.
 79. Limhavnsbrevene er besvaret i det i note 109 nævnte materiale. Om tallet på skrivelser her nævner Fabricius 60 (p. 126).
 80. Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 249 f.: Brev 20/9.
 81. Smst. pp. 249 ff.: Breve af 20/9, 8/10 og 29/10. Ulfeldts sag er i dag bevaret i det i note 110 nævnte materiale.
 82. Kongebrevene m.v. i det i note 105 bevarede materiale.
 83. Om Ide Skeels reaktion se Hist. Tidskr. f. Skånel. pp. 252 f.: Brev 27/12.
 84. P. Abrahamsson (utg.): Sveriges Rijkets Landslag. Stchl. 1726, p. 732.

85. Som note 1.
86. Om de dømtes sen. skæbne se generelt
 - Fabricius p. 128,
 - Røndahl p. 336og for specielt præsterne den i noterne 52 og 53 og for Wildfang og Oluf Svendsen den i note 51 anf. litteratur.
87. Om konfiskationerne se Fabricius p. 129 og Røndahl pp. 134 ff.
88. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 120 ff.
89. Smst. pp. 280 ff.
90. Smst. pp. 136 ff.
91. Smst. pp. 139 ff.
92. Bornh. Sml. II.3 pp. 79 ff.
93. Som note 88.
94. Som note 91.
95. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 128 ff.
96. Som note 88.
97. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 195 f.
98. Som note 88.
99. Bornh. Sml. II.15-16 pp. 96 ff.
100. Smst. pp. 116 ff. jfr. Knud J.V. Jespersen i Hist. Tidsskr. 1987. Bd. 87, hæfte 1, p. 131, og i Søren Mørch (red.): Danmarks historie. 1989. 3 p. 148.
101. Smst. pp. 106 ff. jfr. Hist. Tidsskr. a. bd. pp. 130 f.
102. Bornh. Sml. II.3 pp. 114 f. og 15-16 pp. 139 ff.
103. SRA ÄK 40 vol. 1-2.
104. Smst. ÄK 41 vol. 1-2.
105. Smst. ÄK 40 vol. 2: Koncept till utgående Skrivelser 1659 og Inkomna handlingar 1658-59.
106. Smst. ÄK 41 vol. 3-4.
107. Smst. ÄK 40 vol. 2: Strödda handlingar jfr. 41 vol. 2.
108. Smst. Skrivelser till Kungl. Maj:t och rådet 1659.
109. Limhamnsbrevet i ÄK 41 vol. 4.
110. Greve Ulfeldts acta smst.
111. SRA hovedsagelig
 - RR: Kopibøgerne med ordlyd af udgåede skrivelser.
 - STKM/STK diverse skrivelser til kongen.
112. SLA især
 - SFGG med skrivelser fra generalguvernør m.v.
 - SFT med do. fra diverse tjenestemænd i generalguvernementet.
113. RA DK Skaanske Registre og Tegnelser samt koncepter og indlæg til samme.
114. RA TKUA A II Sverige: Memorial ang. et Forsøg paa Malmøs Erobring, som skulde gøres den 26. Decbr. 1658, Kbhvn. 1658 2/12 afskr. tr. Da. Mag. 1843, pp. 272-74 og Haandskriftssamlingen IV. H.: Hvorledes de blefve straffede etc. tr. forkortet hos Nyerup pp. 254 ff.
115. Dannemarkes Riges Historie. 1735 III, pp. 400 og 406, hvor det sidste sted kongens brev af den 2/11 dat. under 9/11.
116. Efterretninger om Kong Friderik den Tredie etc. 1817 pp. 250 ff. Øjenvidneberetningen tr. pp. 254 ff. Om tortur se pp. 252 og 260.
117. Skånes Historia och Beskrifning. 1851 Senare Delen pp. 7 ff.
118. Et Bidrag til Corfitz Ulfeldts Levnetshistorie i Hist. Tidsskr. 1852. 2. Rk. IV. Bd. pp. 1 ff.
119. Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie. Kjbhvn. 1879, pp. 307 ff.
120. Af flere arbejder især
 - De danske og norske Studenters Deltagelse i Kjøbenhavns Forsvar mod Karl Gustav Kjbhvn. 1855.
 - Om Universitetets Kirke Fosite i Skaane og Bidrag til Sjællands Stifts Kirke- og Præstehistorie i Kirkhist. Sml. 3. Rk. II. Bd. pp. 222 ff. og 294 ff.
 - Skaaninger fra Adskillesestiden i Hist. Samlinger og Studier. Kjbhvn. 1891, pp. 77 ff.
121. Adelsvældens sidste Dage. Kjbhvn. 1894, pp. 395 ff. Den Hans Jørgensen som anf. pp. 397 og 399 skal nok være Johan Jørgensen jfr. note 69.
122. Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige. Lund-Kbhvn. 1906 1, pp. 98 ff.
123. Stadens historia 1658-1718 i Oscar Bjurling (red.): Malmö stads historia. Malmö 1977 2, pp. 191 ff.
124. När Skåne blev svenskt. 1965, pp. 47 ff.
125. Skåneland utan förskoning. Karlshamn 1981, pp. 86 ff. og 336 f.

Amerikansk soldat i 1890'erne

- en udvandrerhistorie

Af Poul Otto Gaalaas-Hansen

Montre med militæreffekter, foto m.m. fra Otto Julius Hansens tid i det amerikanske kavalleri (1893-98), som de blev vist på Bornholms Museum i foråret 1989.

Indledning ved Henrik Vensild

I julen 1988 døde Hans Eivind Gaalaas-Hansen i Åkirkeby. En velkendt og meget dygtig mekanikus og urmager. I hans bo fremkom der en del amerikanske militæreffekter, så som gallajakke, bælte, daglig kasket, soldaterbog fra det 4. kavalleriregi-

ment, et amerikansk flag samt flere foto fra Fort Walla Walla i staten Washington og fra Yellowstone National Park.

Disse genstande stammede fra faderen, snedker og møllebygger Otto Julius Hansens tid som kavallerist i den amerikanske hær 1893-98. Bornholms Museum modtog med

stor glæde disse amerikanske effekter, da de fortæller om en bornholmsk udvandrers spændende tid i Amerika. Vi bad samtidig Otto Julius Hansens barnebarn, Poul Otto Gaalaas-Hansen i Sandefjord i Norge om at nedskrive, hvad bedstefaderen havde fortalt om sin tid i Amerika, for at fastholde disse oplysninger og for at give uniformsdelene og fotografierne mere liv.

Mange bornholmere udvandrede i sidste århundrede, hovedsagelig til Amerika. Mange af dem blev derovre, mens nogle og her iblandt Otto Julius Hansen og hans norske kone Anne Gaalaas, vendte hjem til hans føde- og opbygge en ny tilværelse. Men trods det, at en del vendte hjem igen, mangler Bornholms Museum faktisk karakteristi-

ske effekter, der kan fortælle om livet i det fremmede.

Otto Julius Hansen var født i 1874 på 3. slg. parcel i Åkerlyngen. Han kom i lære som snedker hos A.P. Nygaard i Åkirkeby, og som udlært drog han med broderen Christian over til en ældre broder i Chicago. Det er disse år i Amerika, vi skal høre om her. I 1898 vendte han med sin norske kone tilbage til Bornholm og fik ansættelse hos snedker Christian Jensen i Åkirkeby, hvor han også lærte at bygge møller. Senere i 1911 grundede han egen virksomhed og blev en kendt møllebygger på Bornholm. Alligevel ville familien gerne tilbage til Amerika, men 1. Verdenskrig satte en stopper for rejseplanerne, og de blev her resten af livet.

Arbejdsløs

Færdig med læretiden som møbelsnedker, og uden arbejde. Det virker næsten dagsaktuelt, og alligevel er det den situation den 16-årige *Otto Julius Hansen* fra Aaker-lyngen oplevede for 100 år siden.

Han var ikke alene. Den industrielle revolution var så småt kommet til Bornholm. I løbet af læretiden havde han oplevet overgangen fra håndsmedede søm til de nye maskinfabrikerede:

- Hvis du taber et søm på gulvet, skal du ikke bukke dig for at ta' det op, for det er det ikke længere værd, havde hans lærer A.P. Nygaard sagt til ham. Så billige var de nye søm sammenlignet med de gamle og repræsenterede i grunden den økonomiske situation for flere håndværk.

Ottos fire år ældre bror Hans Christian, udlært kleinsmed, var også arbejdsløs, men det store eventyr lokkede i vest, for dem, som for mange andre: Amerika!

En ældre bror, Mathias Andreas var allerede sammen med en morbror rejst til det store lokkende land. I det hele taget foregik der i disse år en ganske anseelig udvandring fra Bornholm. Nogle blev derovre, andre

vendte hjem. Som en illustration af antallet kan nævnes, at der i 30'erne alene på Nybyvej - fra Torvet til Kuleborgvej - boede ikke mindre end 10 hjemvendte »amerikanere« - noget lignende var tilfældet andre steder i byen og på øen, og det var næppe flertallet af immigranterne, som valgte at vende hjem.

Var der da ikke fra myndighedernes side restriktioner mod udvandring? Jo, det var der. Af hensyn til øens forsvar var der et udrejse-forbud for mænd i en vis alder. Hvordan Christian klarede det, er ikke klart, men for Ottos vedkommende gik det sådan til:

Han henvendte sig til byens politibetjent med spørgsmålet om udreisetilladelse.

- Hvor gammel er du? spurgte »Dåua«.

- 16 år.

- Så kan du rejse, hvor du vil. God tur!

Så drog drengene afsted. Jeg har aldrig kunnet finde oplysninger om rejserute, skib o.l., men formentlig har turen gået på såkaldt »Immigrantklasse« - på mellemdækket uden egentlig køjeplads og med egen forplejning med medbragt mad. Flere rederier

drev i årene omkring århundredskiftet en meget livlig linjefart mellem Skandinavien og New York - om end ikke alle lige seriøse.

Fra New York gik turen med tog til Chicago, hvor broderen Mathias boede. Formentlig har jernbaneselskabet - Union Pacific - gennem sine immigrationsagenter i Danmark ordnet billetter helt frem, ligesom de sørgede for ledsagere i New York. Sprogkunderskaberne var minimale:

- 'Da vi kom til Chicago, kunne vi sige »Yes and no« og tælle til hundrede på engelsk.

Det, at Otto kunne tælle til hundrede, kom ham til hjælp. Han havde adressen til sin bror på et stykke papir, som han leverede til en drager - en gammel mulat, som fik læsset drengene og deres bagage på en lille vogn med et muldyr for. De kom frem til en gade, og et stykke oppe i denne standsede kusken, kravlede ned fra vognen, gik hen til en husvæg og undersøgte denne ganske nøje. Dette gentog sig flere gange, indtil det gik op for Otto, at manden var stærkt nærsynet og vanskelig kunne læse husnumrene. Da de standsede næste gang pegede han derfor på et hus og sagde dets nummer. Til tak fik han »det lykkeligste smil, jeg nogensinde har set på et negerfjæs«, fortalte han mange år senere.

Christian fik i Chicago arbejde i sit fag - smed - i en større virksomhed og boede i Chicago til sin død. En arbejdsulykke gjorde de sidste år af hans liv meget vanskelige - et socialt støtte-apparat fandtes jo ikke, og det blev yderst vanskelige kår for familien. Under arbejdet i smedien faldt en glødende genstand ned i hans støvle, så han blev stærkt forbrændt. Der gik koldbrand i såret, og stykke for stykke af benet blev amputeret.

Otto fik arbejde i et byggefirma som tømrer - det rene »vildmands-arbejde« på høje huse uden nogen form for sikkerhed, fortalte han. En tid var han også med til at bygge jernbanevogne for *Union Pacific*.

Firmaet, som byggede jernbanevogne, havde som princip ikke at afskedige medar-

bejdere, men aflønningen foregik efter opmålingsakkord, ordrerne blev mindre og mindre, arbejdstiden blev nedsat - og dermed også lønnen. Når lønnen blev for ringe, sagde arbejderne op. Hvad skulle man leve af? Hvorfor ikke soldat! En arbejds-kammerat - en irlænder - foreslog, at de skulle lade sig hverve til kavalleriet, men Otto mente ikke, at han var nok vant til at håndtere heste og ville til infanteriet.

- Er du gal mand! sagde hans irske kammerat. Kan du virkelig tænke dig at gå og trave omkring til fods på dette uendelig store kontinent? *Never man!*

- Han lod sig hverve som soldat! »Enlisted for five years in U S Cavalry« - og så gik turen videre mod vest. 4. *Cavalireregiments Troop H* blev opsat i nærheden af Chicago og omgående forflyttet. I løbet af vel to måneder red de »horseback« den ca. 3000 km lange vej til *Fort Walla-Walla* i staten *Washington*. Washington blev stat i 1889, men blev fortsat delvis administreret som et »territory«, og cavalleriets opgave var bl.a. at varetage nybyggernes sikkerhed, men også at forhindre disses overgreb mod den indianske befolkning. Jeg har forresten aldrig hørt min farfar tale nedsættende om en indianer, tværtimod!

- Det er kloge og stolte folk. Og det var os, som tog *deres* land, fordi vi havde bedre våben. De led ofte nød, og det er ikke mærkeligt, at de er bitre på den hvide mand.

Indianere kom han en del i kontakt med her i Walla-Walla i *Blue Mountains*. Men altid på fredelig vis. Der var tilmed ansat indianere som *scouts* - spejdere eller egentlig vejvisere - og kasernearbejdere o.l. ved garnisonen.

Blandt dem, som mere på forretningsmæssig basis fulgte cavalleri-troppen, var en fotograf. Fotografiet var endnu i sin barndom, og på mange måder en sensation. Man må gang på gang forundres over den forbavsende kvalitet, der var, både teknisk og kunstnerisk, over optagelser fra denne tid, det tunge og uhåndterlige udstyr taget i betragtning. Men takket være denne feltfoto-

graf disponerer vi i dag over et næsten unikt billedmateriale omfattende såvel landskab som personer og dyr.

Min første bevidste oplevelse af disse billeders værdi har en lidt pudsigt historie. Aakirkeby Idrætsforening havde sommerfest på den gamle idrætsplads. Med *rideopvisning*. Det skulle farfar se på, cavalleristen sad ham i blodet selv 40 år efter dimitteringen. Sport var ellers ikke den store interesse. Kommentarerne efter rideopvisningen udeblev ikke.

- Ikke så ilde, til at være almindelige *bonde-øg*. Og mændene har nok en del at lære endnu.

- Jamen farfar, at de virkelig kan få hestene til at gå så pænt og gøre, som rytteren vil.

- Du kan få hesten til at gøre næsten hvad som helst for dig, bare du behandler den ordentlig, så den får tillid til dig... Kom med, jeg skal vise dig noget.

Så bar det hjem, og de gamle amerikabilleder kom frem. På et af dem - billedet var arrangeret af fotografen - stod en patrulje,

En rigtig amerikansk kavallerist. Sadelmager Carl Scott fra Irland, der gjorde tjeneste i 4. Kavalleriregiment, deling H, 1893-98 sammen med bornholmeren Otto Julius Hansen. Her ses Scott i patruljeuniform bevæbnet med tromlerevolver i bæltet samt karabin og sabel på hestens sadel.

En opdigtet scene, hvor to »indianere« angriber en patrulje. I midten ses hesten Hein, der virrer med hovedet, da den ikke kunne lide, der blev sigtet på den. Foran har en kavallerist lagt sin hest ned for at dække sig og hesten. Foto Crawford, Fort Walla Walla Washington o. 1893-94.

tilsyneladende under en rast overrasket af en indianer, der kommer ridende *bare-back* på en pony og sigter med et gevær. En hest ligger på siden foran de andre.

- Har de skudt den hest? Gjorde I virkelig det?

- Nej, det hørte med til eksersitsen. Enten det var for at skjule sin hest i vegetationen, eller man i nødsfald måtte bruge hesten som brystværn. Det var bare at kommandere den til at lægge sig. Det var ikke alle, som var lige villige. Ser du den hest, som nikker med hovedet - han kan ikke lide, at indianeren sigter på ham. Det er min hest - *Hein*. Bedre hest og kammerat fandtes ikke. Hvordan jeg fik den? All right. Du skal få historien om *Hein*:

- Der kom en drift nye heste til Walla-Walla. De blev fordelt til os soldater. Selvfølgelig havde officererne første ret til at

vælge, og løjtnanten, der havde en gammel sort hest, der aldrig lystrede ham, tog den største og kraftigste, men ikke akkurat pæneste hest blandt de nye. Men det gik som før. Det var ikke hestene, men løjtnanten, der var noget i vejen med. Han kunne ikke omgås heste. Det samme, hvad han gjorde. Hesten dansede rundt. Løjtnanten skændte, bandede og slog. Og værre blev hesten. Til sidst kastede den løjtnanten af.

Hesten blev kasseret som ubrugelig, og jeg fik ordre til at ta' den med udenfor lejren og skyde den. Det klarede jeg ikke, jeg havde fattet godhed for dyret, gik til kaptajnen og bad om at blive tildelt hesten.

- Du får tre dage til at prøve dig, var svaret.

- Jeg bad om fri de tre dage og fik det. De tre dage var jeg sammen med *Hein* tidlig og sent, god-snakkede for ham, klappede ham,

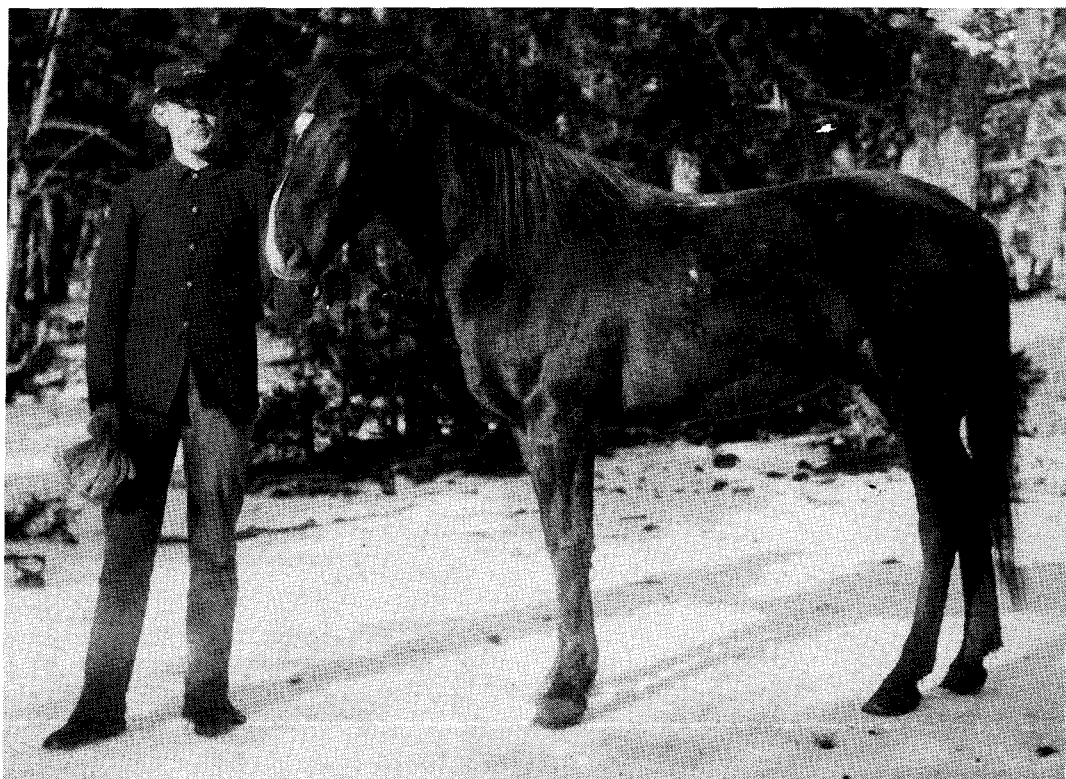

Fort Yellowstone, hvor Otto Julius Hansen var udstationeret som kavallerist til 1898. Her mødte han den norske pige Anne A. Olsdatter fra Gaalaas, Nes i Hedemark, Norge, som han blev gift med.

red lange ture ud i terrænet, passede på at finde lidt ekstra godbidder til ham. Det blev den mest eksemplariske cavallerihest i hele troppen. Kun én gang lavede han et nummer med mig. Han gik sammen med de øvrige heste i *the fence* - indhegningen - og jeg hentede ham for en patrulje-tur. Havde bare et tov med, som jeg lagde om nakken på'n og sad op, *bare-back, you see*. Havde gjort det mange gange tidligere. Da vi kom til garnisonsporten, var denne lukket, men den var ikke højere, end at *Hein* let kunne springe over. Også det var gjort tidligere, men da med sadel. Vi havde god fart helt frem til porten, da han pludselig refuserede på fire

stive ben. *Jeg* kom over hindringen i en flot bue og med en temmelig ublid landing, mens hesten stod udenfor porten og formelig lo om kap med de af mine kammerater, der havde set, hvad der foregik.

Efter en tid blev troppen flyttet fra Walla-Walla. I 1872 havde Kongressen oprettet verdens første nationalpark. Et område på 3344 sq. miles - 8.660 m² (som Sjælland, Lolland, Falster og Møn) - i det nordvestre hjørne af staten Wyoming blev afsat som et offentligt beskyttet naturreservat. Opsynet i det enorme parkområde blev overladt til U S Cavalry, der konstant havde to *Troops* (delinger) stationeret der. I senere tid er opsynet

Otto Julius Hansen med hesten Hein, som han tømmede efter tre dages arbejde. Han er her iført daglig uniform med kasket med mærke, to korslagte sabler og 4 H.

omdannet til en egen organisation, der under navn af *Rangers* er underlagt det føderale departement for nationalparkerne. Troop H blev efter turnus forflyttet til *Fort Yellowstone* for at varetage opsynet. Igen pr. hesteryg. Ca. 1250 miles (2000 km).

Fort Yellowstone ved *Mammoth Hot Springs* blev nu hans hjem for resten af Amerika-opholdet. Det blev også det sted, der gav de stærkeste minder. Gang på gang, når jeg sad hos mine bedsteforældre i skumringstimerne, var det fortællinger om livet i Yellowstone, som var i centrum. Ikke uden grund. Farfar plejede at sige, at det var det næstmukkeste sted på jorden (efter Bornholm), og den hjemvendte udvandrers mare-ridt var levende: At man er rodfæstet i begge lande. Yellowstone ligger i østskråningen af Rocky Mountains og er et meget vildt områ-

de, så godt som uberørt af menneskelige indgreb, og med et klima, som bedst kan karakteriseres som »nine months of winther and three months of bad weather«.

De tre måneders dårlige vejr kan dog ikke have været værre, end at der strømmede turister dertil - og det gør der stadig. Området er i dag lige så attraktivt som dengang, trods store skovbrande de senere år. Netop værn og opsyn mod skovbrand var en væsentlig del af vagtstyrkens opgave. En patrulje fulgte altid en vis tid efter, at »stage-coaches« - diligenser med firspand - fragtede turister på sight-seeing. En rundtur i parkadministrationens regi tog normalt seks døgn med overnatning på de store hoteller med efter datidens forhold fornemme faciliteter som centralvarme og elektrisk lys. Soldaterne fulgte så efter til hest, overnattede i telt eller

En af opgaverne for kavalleristerne i Yellowstone National Park var at holde opsyn med det enorme landområde, og her bl.a. holde opsyn med de vildtlevende dyr som hjorte og bjørne. Her »fodrer« en kavallerist nogle hjorte. Hvad der er i kanden og flasken kan vi kun gisne om.

bivuak - et par steder var der specielle hytter, »shanties«, til deres brug.

Når patruljen havde brudt op, ventede altid en mand nogle timer, før han fulgte efter de øvrige. Hans opgave var at se efter, at alle spor blev slettet, og specielt at absolut al ild var slukket.

En sådan en-mands-tur havde nær fået alvorlige følger:

- Jeg havde haft vagt om natten og kunne sove en times tid, efter at resten af troppen var redet videre. Da jeg skulle fortsætte, havde det været et voldsomt regnvejr, så jeg totalt mistede sporet efter mine kammerater. Jeg forsøgte gang på gang at finde dem, men forgæves. I et par timer red jeg rundt

helt disorienteret. Så begyndte *Hein* at blive modvillig. Jeg tvang den frem. Det gik mere og mere trægt. Til slut gav jeg op. Gav slappe tøjler og lod hesten gå, som den selv ville. Den gjorde brat omkring og lagde i skarpt trav gennem skoven i modsat retning af det, jeg ville. I løbet af en lille time havde vi indhentet de øvrige.

Et par år af opholdet i Yellowstone bestyrede Otto garnisonens snedkerværksted. Alle bygninger på fortet var træbygninger, som skulle vedligeholdes, ligeledes inventar og vogne, redskaber m.v. Der var nok at se til ved siden af vagter, skydeøvelser o.l. Under en skydeøvelse mistede han en god kammerat.

Der var pistolskydning på bane. Den fra alle cowboy-romaner og -film kendte »Peace-maker« var standardvåben ved siden af carabin og ryttersabel. På standpladsen havde kammeratens pistol ikke fungeret, og han gik til bøssehandleren, der var med, og klagede. Bøssehandleren sad på en sæk foder, han ta'r pistolen, kikker på den, drejer tromlen et par gange og er så uheldig at løsne sikringen, kommer nær aftrækkeren, og et uventet skud går af. Det træffer på klos hold soldaten i underlivet og går skråt op gennem kroppen og ud i ryggen. Stor opstandelse med bære og lægehjælp, men skaderne var for store. Det, at miste en god kammerat under sådanne omstændigheder, sætter præg. Cowboy- og krigsfilmene er nok ikke helt ærlige på dette punkt.

Det fik vi i familien et bevis for en middag under anden verdenskrig. Mens vi spiste, lyttede vi til svensk radio. Der var en reportage fra en amerikansk militærbegravelse (Pearl Harbour?). Da kommer farfar ind ad døren, men standser og står i stram »giv agt!«, da der fra radioen kommer et hornsignal. Da signalet er ovre, strømmer tårerne ned ad kinderne på den ellers så tavse mand. Han hilser militært, gør omkring og forlader stuen uden et ord.

Først længe efter vovede jeg at spørge om, hvad det var, der havde gjort så stærkt indtryk på ham den dag:

- Det var det gamle æres-signal »*Last Post*«. Det bli'r blæst over en falden soldats grav. Jeg har ikke hørt det, siden vi begravede min bedste ven - irlænderen ved *Fort Yellowstone*.

- Vær altid klar over, hvad du gør, når du håndterer skydevåben. Det er aldrig våbnets fejl, men mandens, dersom der sker en ulykke, og den kan være uoprettelig!

Dyrelivet i nationalparken var enestående, og der var mulighed for at komme det på nært hold. Det var allerede i 90'erne et af de få steder, hvor der endnu fandtes *buffalos* - den amerikanske bison. Store flokke af *elk* - eller *wapiti*, en kronhjortestamme, var ganske talrig.

Store flokke af *coyote* - prærieulven - strejfer rundt. Bedst kendt er vel den nord-amerikanske sortbjørn, som i Yellowstone var og er meget talrig og særdeles tillidsfuld, næsten tam. Men ufarlig er den ikke! At komme dens enemærker for nær, særlig en hun med unger i hiet, er ikke bare spøg.

En af soldaterne havde under en rast i skoven lagt sine *felt-gloves* - handsker med store kraver - på en stenhylde og glemt dem. Da han få dage senere skulle rejse fra fortet, siger han til farfar, hvor handskerne ligger, og at han kan få dem, dersom han vil hente dem. Og det gør han. Rider ud til det angivne sted og begynder at lede. Da stopper *Hein* og lægger ørene. Umuligt at få hesten til at gå videre. Farfar står af og går nogle skridt videre, da lyder der en kraftig brummen fra buskadset foran ham. Sikkert en bjørn med unger! Men hesten havde opfattet faren først. Han fandt handskerne lige ved og kom sig derfra lidt hurtigt. Handskerne kom forresten senere med til Danmark og blev i mange år brugt som motorcykel-handsker under anden verdenskrig.

Som allerede nævnt kom depressionen og arbejdsledigheden også til store dele af USA i disse år, samtidig som immigrationen stadig øgede. Der var i store dele af landet direkte krise, og dette affødte forskellige aktioner og opstande, af hvilke bevægelsen *Coxey's Army* nok blev den mest kendte,

startet i *Massillon, Ohio*, påskedag 1894. Selvom den tildels blev mislykket, fik den en vis indflydelse på indenrigspolitikken. Målet var at vække kongressens ansvar for de mindst 4 millioner arbejdsledige og deres familier. Optøjerne bredte sig også til de vestlige stater. I *Montana* samledes en styrke på omkring 650 mand - minearbejdere, skov- og løsarbejdere. De regelret kaprede et tog på *Nothern Pacific RR* for at rejse til *Washington DC*. Et tog med ordenshåndhævere -sheriffer og vicesheriffer - fulgte efter, og det kom til en regulær kamp ved *Billings Montana*, et stykke nordøst for *Yellowstone*. Sherifferne blev overmandet af oprørerne og folk fra byen, men blev befriet af kavallerister fra *Fort Yellowstone*. Det var den eneste egentlige krigeriske eller militære operation, farfar oplevede under fem års militærtjeneste, men som han sagde:

- Den mest vanvittige! Vi omringede toget og lå på begge sider af banelinjen og skød mod vore egne folk. Mærkeligt, at ingen blev skadet.

I *Mammoth Hot Springs* var der foruden *Fort Yellowstone* det store hotel med plads til 150 gæster. I et vaskeri - enten det tilhørte hotellet eller fortet (jeg har altid forstået det derhen, at det var fortets) arbejdede en norsk pige *Anne Augusta Gaalaas*. Hendes udvandrerhistorie hører egentlig ikke hjemme i denne sammenhæng. De to, Otto og Anne, fik et godt øje til hinanden og blev forlovede. Da Ottos tjenestetid udløb, besluttede de at gifte sig og rejse hjem til Europa. Dvs. Otto ville, at de skulle følges ad og gifte sig, når de kom hjem, men Anne holdt på, at enten måtte de rejse hver for sig til Europa og så gifte sig, eller gifte sig i Amerika og følges ad som ægtefolk. Og sådan blev det.

Brylluppet stod i *Stillwater, Minnesota*, den 5. august 1898 hos Annes bror Peder. Derefter gik turen først til Norge til Annes forældre, og så til Aakirkeby, hvor de købte en lille ejendom i Nyby - det nuværende Nr. Smålyngsvej, dengang kaldte man det »Båntarminj«.

Anne Augusta Olsdatter fra Gaalaas, Nes i Hedemark, var ansat på Fort Yellowstone og mødte der Otto Julius Hansen. Efter deres bryllup i 1898 flyttede de til Åkirkeby. Foto Dagen, St. Paul.

Mange souvenirs blev bragt med hjem. Blandt dem kavalleristens gallauniform, desværre ikke fuldstændig pga. pladsmangel i kufferten. Den blev nok brugt til forskellige formål, karneval m.m. gennem årene. Engang i løbet af det første år, iførte farfar sig uniformen og overraskede bedstemor i køkkenet en søndag. Hun slog armene om ham i henrykkelse og trykkede panden mod en af knapperne i uniformsjakken og fortal-

te, at hun var gravid. Da barnet blev født, havde det et modermærke i panden. Vrøvl og folkeovertro! - Ja, kanhænde, men min fars ældste bror - han er, når jeg skriver dette, over 90 år - har endnu et modermærke i panden a la Gorbatsjov. Det er mindre, men har fuldstændig form som den amerikanske ørn på uniformsjakkerne...

De forskellige ting - billeder såvel som genstande - blev desværre efterhånden spredt. Der var fire sønner i ægteskabet, og man kunne vel ikke vente, at alt skulle blive hos en af dem. Jeg tror, vi har været heldige at holde sammen på så meget, som vi har af dette. Militær-effekter og en del papirer fik jeg som det ældste hjemmeværende barnebarn selv af farfar den sidste gang, jeg så ham. Noget af uniformen havde jeg allerede fået, da jeg var et år gammel - der blev syet frakke til mig af benklæderne. Det var godt stof, og fire søskende i række klarede ikke at slide det ud. Men møllene ku' godt lide det! Desværre.

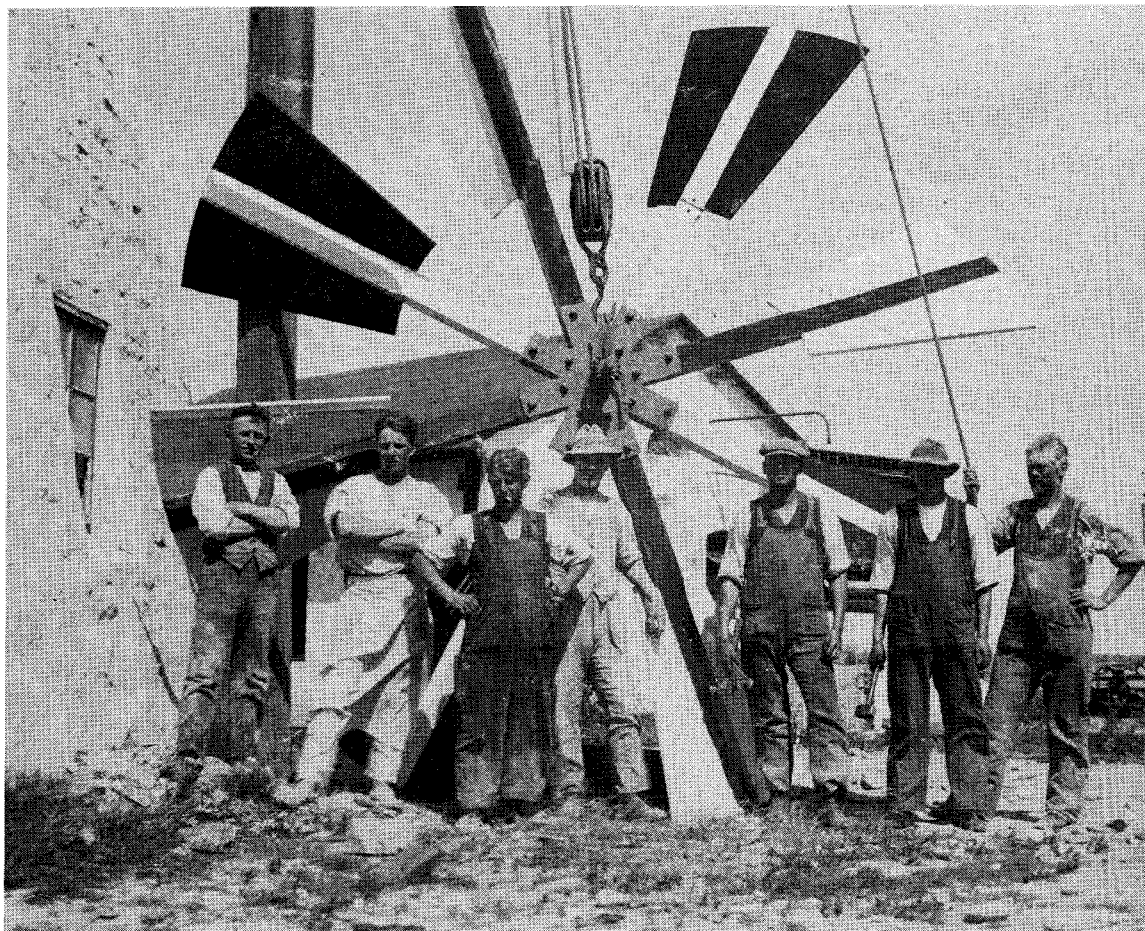
Jeg spurgte engang farfar, om han aldrig havde længtes hjem, mens han var i Amerika. At han ofte længtes til Amerika, var ingen hemmelighed, det vidnede alle hans amerikanske sange og meget andet om.

- Bare en gang, svarede han. Da jeg havde givet besked om, at jeg ikke ville forny kontrakten med *Uncle Sam*, begyndte jeg at længes. På vagten natten efter skrev jeg sangen:

Så sang han på melodien »The last rose of summer«: Danmark, blomstbestrødte have, Danmark er mit fødeland...

Teksten sendte jeg til Bornholms Tidende, så kunne hele familien læse den der, det var enklere end at skrive den af i mange eksemplarer. Blandt de papirer, jeg fik af farfar, var også originalmanuskriptet, der viser, at vers 2 er kommet til senere.

Det blev en god og ekspansiv tid hjemme. Efter ti år i Nyby med arbejde for andre fra klokken 6-6, blev der gjort en del på ejendommen, »mens andre sov«, som han ud-

Efter hjemkomsten til Bornholm grundede Otto J. Hansen i 1911 egen møllebyggerforretning. Her ses han (yderst til højre) med et arbejdshold på den tidligere mølle i Bodilsker, Pilemøllen, hvor selvkrøjervindfanget skal hejses op.

trykte det, købte han den gamle degneskole, etablerede sig som tømrermester og var med til at bygge store dele af byen.

Da det finansielle krak kom i 1915, blev forretningen solgt. Det var ligeså godt at forsøge Amerika igen. Der blev bestilt billetter med Cunard-linjen, men først rejste bedstemor til Norge for at se til sine forældre. Mens hun var i Norge, blev *Lusitania*, som de skulle rejse med, torpederet, USA kom

med i krigen. De blev i Aakirkeby. Men længslerne - å jo...

For som farfar sagde, da han gav mig et kort over Yellowstone Nationalpark:

- Du, får få det, jeg får ikke brug for det mere, måske du...

Jeg har ikke været der endnu, men jeg levede der hele min barndom - på kortet, i billeder, fortællinger og atmosfæren i stuerne hos mine bedsteforældre.

»Danmark! blomstbestrødte Have«

Melodi: Zigøjnerdrengen

Danmark! blomstbestrødte Have
Danmark er mit Fødeland,
der hvor Østersøen vugger
sig mod Stranstens hvide Sand,
jeg vil hjem igjen til Danmark
til dets Strand og Bøgelund
der hvor Natergalen synger
i den stille Aftenstund.

Bornholm du Klippe skønne
med Bakker grøn og Blomstervang
med Fyrreskove altid grønne
og din søde Fulesang
paa Egegrene Gøgen kukker
i stille Sommeraftenstund
der jeg tumled i min Barndom
leged i dens Nøddelund.

Langt fra Hjemet i det fjærne
har jeg søgt og tjendt mit Brød'
syntes se en Haabets Stjerne
hver gang Modersmaalet lød,
jeg var i en fremmed Skare
hørte det en sjelden gang.
Oh! da faar man ret erfare
Modersmaalets skønne Klang.

Fra mine Fædres Hjemstavn drog jeg
tjener nu et fremmet Flag
svoret det min Tro og Ære
og at kjæmpe for dets Sag
er jeg værdig da at træde
Danmarks blomstbestrødte Vang
vil du ej din Søn udstøde
naar han vender hjem engang.

Gamle Fader huld og kjære
du som for vort Danmark stred
kan du kjærlig mod mig være
er du ikke paa mig vred
taaget er dit Øje blevet
Haaret hvidt og Armen svag
skulde jeg ej ved din Side
staaet paa din gamle Dag.

Kjære Moder du som lærte
mig hvort skønne Modersmaal
du som bad og Taarer fældte
for mig og mit Fremtidsmaal
ja jeg vil tilbage vende
og mig kaste i din Favn
høre dig med kjærlig Stemme
kalde mig mit Barndoms Navn.

Otto Hansen
Oct 31te 1897

Da kommunalreformen kom til Bornholm

Af Niels Elkær-Hansen

Erindringer fra årene 1967-70 om blandt andet forsøg på sammenlægning af Bornholms og Københavns amter.

Ved kommunalreformen af 1970 blev antallet af kommuner i Danmark ved sammenlægning reduceret fra 1386 til 275, og antallet af amtskommuner blev samtidig ligeledes nedbragt fra 25 til 14. De nye kommuner fik samme struktur, idet forskellen mellem købstadskommuner og sognekommuner ophævedes. Tidligere havde købstæderne haft indenrigsministeriet som tilsynsførende og sognekommunerne amtsrådet. Nu henlagdes tilsynet for at tilgodese hensynet til decentralisering og nærdemokrati til lokale tilsynsråd med medlemmer valgt af det pågældende amtsråd og med amtmanden som formand. At nogle kommuner senere under et såkaldt »frikommuneforsøg« har ønsket at erstatte det lokale folkevalgte tilsyn med et centralt tilsyn af indenrigsministeriets embedsmænd, skal her kun nævnes som et kuriosum.

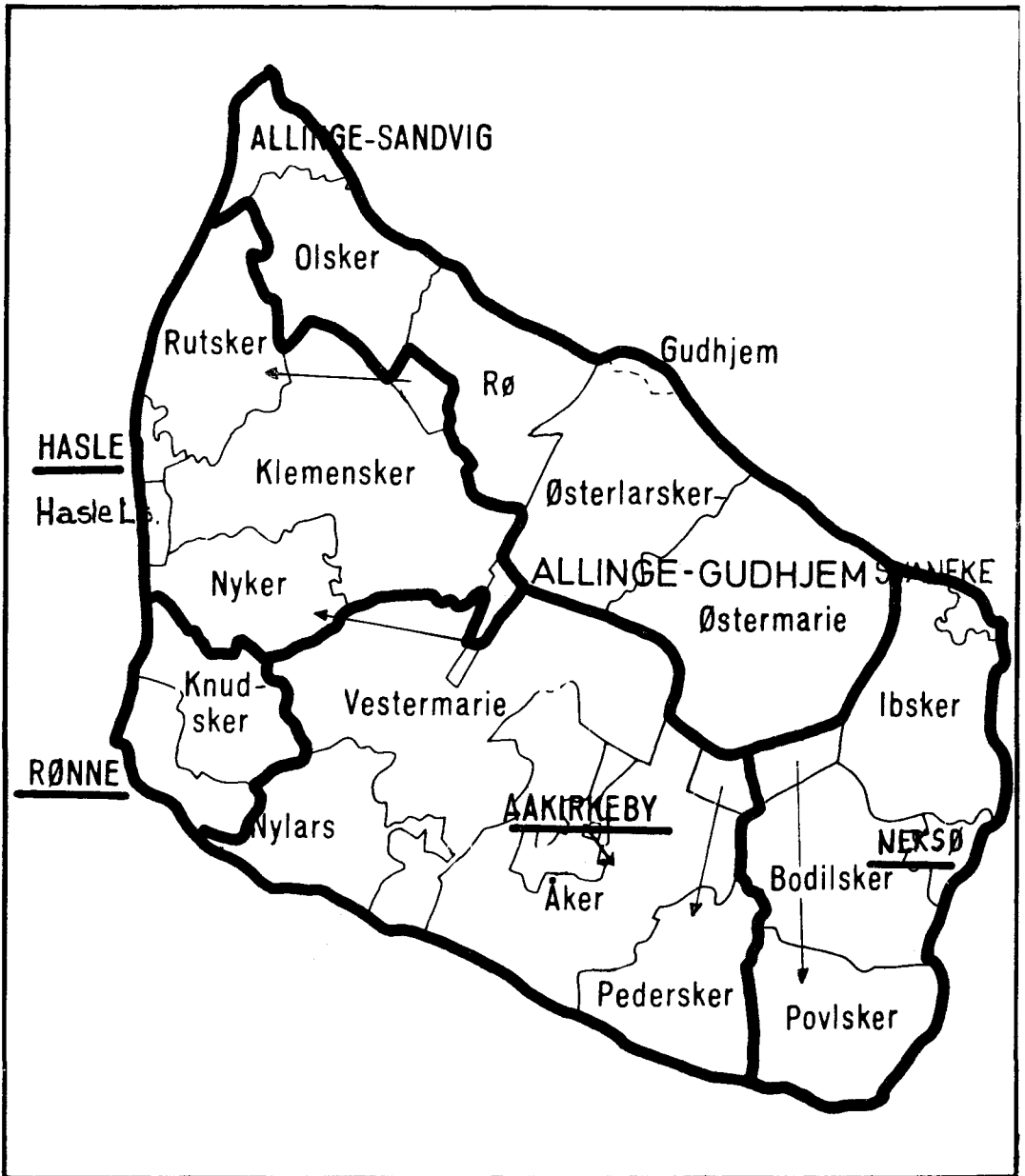
Også amtskommunernes struktur undergik visse ændringer, væsentligst var, at de nu kom til at omfatte befolkningen i såvel by- som landdistrikter. Tidligere havde amtskommunerne kun omfattet landkommunerne.

Den gennemførte reform var ikke et hastværksarbejde. Kommunallovskommissionen blev nedsat i 1958 og analyserede gennem flere undersøgelser de kommunale problemer for at finde frem til den kommunestørrelse, der var passende til løsning af kommunens eller amtskommunens opgaver. Herefter blev der over hele landet ført forhandlinger med de lokale folkevalgte repræsentanter i kommunalbestyrelser og amtsråd for at tilpasse »ideal-kommunen« til geografiske, befolkningsmæssige og erhvervsmæssige forhold m.v.

Diskussionen om kommunestruktur og styreform, som det blev fastlagt i et lovkompleks vedtaget i slutningen af 1960-erne om den kommunale inddeling, styrelse og byrdefordeling mellem stat og kommuner og mellem kommunerne indbyrdes, pågår dog stadig. Kommunestørrelsen foreslås således fra tid til anden ændret f.eks. på Bornholm, og gennem frikommune-forsøg er der skabt mulighed for at arbejde - dog endnu kun forsøgsvis - med ændret struktur og indhold f.eks. ved udvidelse af kommunalfuldmagten.

For amtskommunernes vedkommende går diskussionen først og fremmest på, om der overhovedet er behov for dem, eller om opgaverne løses bedre ved at blive delt mellem primærkommunerne og staten. Om dette skriver tidligere minister Poul Nyboe Andersen i sine erindringer fra dansk politik 1968-77 »Det umuliges kunst«: »Jeg mente allerede dengang (altså ved kommunalreformens gennemførelse), at det i og for sig havde været ønskeligt helt at afskaffe amtskommunerne, og det store administrationsapparat, som senere er blevet opbygget, har bekræftet mig i den opfattelse. Men Danmark er ikke et land, der ynder revolutioner, og på den baggrund var det ikke så ringe endda at halvere antallet af amter. Jeg ser med interesse hen til resultaterne af det forskningsprojekt om kommunalreformens virkninger, som udføres i Amtskommunernes og Kommunernes Forskningsinstitut (AKF).«

Kommunalreformen rokkede ikke ved den særstilling, som Københavns kommune og Frederiksberg kommune havde opnået for 300 år siden.

Bornholms kommunale inddeling før og efter kommunalreformen 1970. Antallet af øens kommuner blev ved sammenlægningen reduceret fra 21 til 5.

I de senere år - altså efter kommunalreformen - har en ændret holdning i befolkningen overfor politikere - en slags »politiker-lede« - og manglende tilslutning til politiske partier kunnet spores. Politiken omtaler således den

12. november 1989 en undersøgelse over udviklingen i de politiske partier. Undersøgelsen er kun i sin vorden, men som eksempel på udviklingen anføres, at socialdemokratiet, der i 1960 talte 260.000 medlemmer nu

kun har ca. 100.000. Om samme emne skriver Poul Nyboe Andersen i de før nævnte erindringer: »Det splittede Folketing er en del af forklaringen på den svage statsmagt. Vælgerne er blevet troløse mod de politiske partier. Antal medlemmer i vælgerforeningerne har været i kraftig tilbagegang over en årrække. Til gengæld er antal medlemmer i organisationer med specielle formål og i græsrodsbevægelser af forskellig art i stærk fremgang. Det er udtryk for, at den politiske interesse samler sig om iøjnefaldende enkeltspørgsmål, der populariseres af medierne, fremfor om en samfundsmæssig helhedspolitik.«

Men også den ændrede kommunestruktur må bære sin del af skylden. Med sammenlægningen til de større og mere bæredygtige enheder, der kunne påtage sig nutidens resourcekrævende opgaver, er antallet af kommunalbestyrelsesmedlemmer blevet reduceret, jfr. den nedentor refererede diskussion om kommunestrukturen på Bornholm, hvor det nævnes, at antal kommunalpolitikere på øen må forventes at blive halveret. Hertil kommer, at de styrende organer med de større enheder såvel geografisk som rent menneskeligt rykker længere og længere bort fra den almindelige borger, der føler sig fremmedgjort fra dem, der bestemmer over hans udfoldelsesmuligheder. Denne fornemmelse af afstand mellem borger og de folkevalgte råd har ikke kunnet afbødes ved søg med oprettelse af lokalråd o.l., der ingen kompetence har, eller f.eks. offentlighedsperioder ved regions- og kommuneplaner, hvor de berørte borgere vel kan udtale sig, men hvor ingen er forpligtet til at følge deres råd.

Bornholm: Én kommune - eller flere?

Bornholm var forud for kommunalreformen opdelt i 6 købstadskommuner og 15 sognekommuner. Det var naturligvis for mange efter de tanker, kommunalreformkommissionen arbejdede ud fra. Den initiativrige sognerådsformand i Ibsker kommu-

ne, Niels Anker Koføed, udsendte gennem sognerådsforeningen den 20. november 1967 til samtlige sogneråd på øen et forslag om et bornholmsk landsting - ud fra devisen: »Een ø = een kommune med magistratsstyring«. De bornholmske købstæder var på dette tidspunkt klart imod sådanne tanker, og også indenfor det daværende amtsråd og i sognerådene var der røster, som talte imod. På et møde i Vestermarie, arrangeret af »Landboudom«, diskuterede planens ophavsmand med amtsrådsmedlem og sognerådsformand, senere amtsborgmester Jens K. Brandt, hvor sidstnævnte gav udtryk for, at kun et mirakel kunne skaffe øen en magistratsordning. Dog fandt Brandt, at 21 kommuner med 200 kommunalbestyrelsesmedlemmer nok var for mange, »vi må kunne nøjes med 100 kommunalbestyrelsesmedlemmer«.

I slutningen af november 1967 indbød Bornholms amtsråd kommunalbestyrelsesmedlemmer såvel fra by- som fra sogneråd til et møde i Klemensker til drøftelse af den fremtidige kommunestruktur. Mødet måtte betegnes som repræsentativt, idet 200 deltagere var mødt. Kommunalreformkommissionen havde givet de bornholmske kommuner frist til marts 1968 til at fremkomme med forslag til en ny kommunestruktur, og kommissionen havde pålagt amtsrådet at yde kommunerne bistand i deres bestræbelser på at nå til stillingtagen i spørgsmålet. Mødet gav ikke den ønskede klare indstilling. De talrige forslag viste, at der var lang vej igen, før en afklaring kunne nås, men, skrev Bornholms Tidende, »een-kommunefolkene har i hvert fald ikke erobret nogen position«. Dette blev i øvrigt bekræftet, idet samme avis den 31. januar 1968 kunne oplyse, at kommunalreformkommissionen havde udtalt: »at kommissionen ikke finder, at der ved de førte forhandlinger er tilvejebragt den brede tilslutning til forslaget om øen som én kommune, som må være afgørende forudsætning for, at kommissionen overfor indenrigsministeren vil anbefale, at der ved ændringer i lovgivningen søges tilvejebragt

Bornholms sidste amtsråd før kommunalreformen, fotograferet 6/4 1966. Fra venstre og højre omkring bordet: Sognerådsform. i Nylars Jens Brandt. - Gårdejer Aksel Jensen. Ibsker. - Sognerådsform. i Olsker Johs. Madsen. - Fhv. sognerådsform. i Nylars Jens Holm. - Sygehusinsp. Th. Sommer (med briller). - Sognerådsform. i Vestermarie Paul Jørgensen. - Avlsbruger Ejler Andersen, Olsker. - Amtsrådssekretær Jørn Thors. - Amtmand N. Elkær-Hansen. - Amtsvejinspektør Ib Andersen. - Muremester Jens Eriksen, Åker. - Arbmd. Sv. Landin, Klemensker. - Sognerådsform. i Nyker Hans Svendsen. - Fagforen.form. Aksel Andersen, Pedersker. - Sognerådsform. i Knudsker Erik Andersen. Socialdemokratiet sidder til højre. (Foto: Ilsted Bech.)

hjemmel for at etablere en særordning for kommunestrukturen på Bornholm.«

Som nævnt var der mange forslag om antal kommuner på Bornholm, men enighed opnåedes ikke. Medlemmer af kommissionen besøgte øen, og til sidst kom som udspil fra kommissionen forslag af 22. maj 1968 om oprettelse af tre eller fire kommuner på Bornholm. Bornholms amtsråd svarede kommissionen, at dens forslag »efter de beslutninger, som er taget i de enkelte kommunalbestyrelser må betragtes som pure afvist. I stedet foreslår to grupper i amtsrådet hver sit: Enten at tilvejebringe de nødvendige vilkår for oprettelse af een magistratsstyret kommune - ordfører for denne gruppe var formanden for den borgerlige gruppe i amts-

rådet, den konservative Jens Holm - eller at udarbejde forslag til fem kommuner - talsmand for denne gruppe var medlem af den borgerlige gruppe, venstremanden Jens Brandt.

Såfremt intet af disse forslag kan godkendes af kommissionen, går ni af amtsrådets elleve medlemmer ind for afholdelse af en vejledende afstemning blandt øens vælgere.«

Resultatet blev som bekendt en opdeling i fem kommuner, hvilket blev godkendt af amtsrådet med ti stemmer den 28. maj 1969. Forskelle i befolkningens gennemsnitsindtægter og andre forhold har dog medført, at kommuneinddelingen stadig er et stående diskussionsemne.

Bornholm som selvstændig amtskommune

På Bornholm var der blandt politikerne ingen tvivl om, at øen fortsat skulle udgøre et selvstændigt amt. Men uden for Bornholm rejstes spørgsmålet, om en ø med under 50.000 indbyggere kunne bære de opgaver, som forventedes henlagt til de kommende storamtskommuner. Forslag om sammenlægning med et eventuelt sjællandsk storamt fremførtes i en landsplanlægningsrapport inspireret af professor Johs. Humlum. Men allerede i sommeren 1968 stod det klart, at Bornholms amtskommune ikke ville blive berørt af reformen, og i januar 1969 erklærede formanden for kommunalreformkommissionen, departementschef Zeuthen, at Bornholm er bevaret som selvstændig amt i kommunalreformkommissionens 3 skitser, kun i den 4., der opererer med kun 8 amter, foreslås Bornholm henlagt til det nordsjællandske område.

Men hvordan skulle et lille amt kunne magte fremtidens opgaver? Skulle løsningen findes ved en særordning med egnsudviklingsstøtte eller anden særlig støtte fra det

øvrige danske samfund - eller fra andet enkelt amt?

Kommissionen gennemgik i årene fra nedsettelsen i 1958 kommunale problemer i en serie betænkninger ofte med udgangspunkt i konkrete undersøgelser af lokale forhold. I 1963 var turen kommet til sekundærkommunerne, altså amtskommunerne. Kommissionens udgangspunkt var her en »Fynsundersøgelse«: Betænkningen hed: »Amtskommuner og købstæder.« Det fremgår af titlen, at hovedemnerne var amtskommunernes størrelse og købstædernes inddragelse i amtskommunerne. Om amtskommunernes størrelse udtaler betænkningen: »Udviklingen i de kommunale og øvrige lokale opgaver er i de senere år gået i retning af, at opgaverne i almindelighed kræver et større befolkningsgrundlag end tidligere, og for en del opgaver er situationen i dag den, at amterne ikke længere er tilstrækkeligt grundlag. Samarbejde må strækkes længere ud og omfatte dele af naboamter eller eventuelt flere amter.« For Fyns vedkommende mente

Mødet på Klemensker Kro nov. 1967, hvor Bornholms fremtidige kommunestruktur blev livligt diskuteret. (Foto: Ilsted Bech.)

kommissionen, at de tre amtskommuner og de 10 købstæder burde samles i en »Overkommune«, der skulle stå for varetagelsen af de større opgaver i landsdelen. Fyn med omliggende øer havde dengang et samlet folketal på 413.908 indbyggere. Bornholm havde kun 48.373 indbyggere. Det måtte naturligvis give anledning til overvejelser, men de bornholmske politikere frygtede ikke sammenlægning med andre og trøstede sig med, at betænkningen klart udtalte: »Med landets uensartede befolkningsfordeling vil det være uhyre vanskeligt at skitsere et bestemt befolkningsgrundlag som en mindste størrelse for de fremtidige sekundærkommuner, og der er derfor grund til at regne med en differentieret størrelse.«

Resultatet af overvejelserne er anført ovenfor, men man var allerede dengang klar over, at fremtiden kunne bringe vanskeligheder. Det var derimod ikke fremmed for de bornholmske politikere, at købstadskommunerne skulle indgå i den kommende amtskommune. Der havde tidligere været samarbejde mellem de bornholmske købstæder og amtskommunen med fælles amtsråd. Denne ordning var blevet opløst så sent som i 1959. Grunden hertil var, at forskelle i valgmåden af medlemmer og uensartet tilvejebringelse af udskrivningsbehovet samt manglende overensstemmelse mellem beslutningsbeføjelse og betalingspligt, havde gjort ordningen uholdbar.

På enkelte områder var der dog et samarbejde mellem amtsrådet og købstæderne, nemlig om sygehusvæsen og til dels om drift af De bornholmske jernbaner.

Sygehusvæsenet var et særligt tyngende område for Bornholm. Den fåtallige befolkning betragtedes dengang som for lille en enhed til at beskæftige visse speciallæger. Ganske vist var der oprettet en statslig psykiatrisk afdeling, og det følte som et stort fremskridt, at ikke alle sindslidende længere behøvede at rejse til Vordingborg, men det fandtes ikke forsvarligt at ansætte f.eks. en hjernekirurg her, ligesom man dengang ikke

mente det økonomisk overkommeligt at beskæftige en patolog.

Netop sygehusvæsenet var det første område, hvor man på Bornholm følte, at det var svært at stå alene. I november 1967 foretog overlæger og forretningsudvalg fra Bornholm Centralsygehus en studierejse til en række jyske sygehuse for at få inspiration og viden om, hvad der krævedes af et tidsvarende sygehus. I en omtale af rejsen kunne Bornholms Tidende den 20. november 1967 under overskriften: »Skal Bornholm have bygget helt nyt centralsygehus?« oplyse, at »de nødvendigeste lapperier på det bestående vil indenfor de nærmeste år koste 5-6 millioner kroner, medens bygning af et nyt kommer til at koste 25-30 millioner kroner.« Senere i artiklen hedder det: »Kunne det tænkes, at Bornholms fremtidige sygehusvæsen blev drevet af staten ligesom statshospitalerne i Sønderborg og Thorshavn?«

Tilbud om samarbejde med Københavns amtskommune

I efteråret 1968 afholdt Sygehusforeningen i Danmark - et organ som efter kommunalreformen blev nedlagt - et seminar på Hotel Hvide Hus i Ebeltoft, hvori repræsentanter for bestyrelse og administration af Bornholms Centralsygehus deltog. Under konferencen omtalte de bornholmske repræsentanter de vanskeligheder, det bornholmske sygehusvæsen havde, og spurgte formanden for sygehusforeningen, Poul Stochholm, om Københavns amtskommune kunne hjælpe det bornholmske sygehusvæsen gennem en samarbejdsaftale på dette begrænsede område. Han lovede at tænke over sagen. Poul Stochholm var en ganske betydningsfuld mand indenfor den kommunale administration. Udover at være formand for Sygehusforeningen, som blandt andre havde alle kommunale og amtskommunale sygehuse som medlemmer, var han konservativt amtsrådsmedlem, formand for Københavns amtsråds økonomiudvalg - og senere blev han Københavns amts første amtsborgmester. Efter seminaret i Ebeltoft indbød han

Bornholms amtsråds kasse- og regnskabsudvalg til foreløbig og uforpligtende drøftelse. Dette møde fandt sted den 12. december 1968 på hotel Codan i København. Udspillet ved dette møde kom fra Københavns amtsråds økonomiudvalg. Stochholm indledte med at forklare, at økonomiudvalget lagde vægt på, at de nye amtskommuner får den tilsigtede store bærekraft til at løse de fremtidige opgaver, herunder også dem, der bliver overført fra staten. Såfremt det måtte vise sig, at et eller flere amter ikke var i stand til det, vil tendensen gå i retning af en statsløsning, og dette ønskede Københavns amtsråd og amtsrådsforeningen undgået. Det blev af de københavnske amtsrådsrepræsentanter understreget, at man ikke ønskede at regere Bornholm. Samarbejdet måtte tage sit udgangspunkt i, at det ikke bør koste Bornholm mere end landsgennemsnittet pr. indbygger at løse opgaverne. Samarbejdet på sygehusvæsenets område var indlysende, men også herudover var et samarbejde ønskeligt. Københavns amtsråd var uden illusioner med hensyn til udsigterne for amtskommunens rigdomme. Men i det omfang nogle af disse skal afstås, så amtsrådet hellere, at det selv blev medbestemmende om anvendelsen - f.eks. i et samarbejde med Bornholms amtsråd - end, at der skete en kanalisering via staten.

Københavns amtsråd tilbød under de videre forhandlinger et samarbejde under fuld respekt for Bornholms særpræg og selvstyre. Samarbejdet kunne strække sig fra en associeringsordning til et egentligt fællesskab. Tænkte man sig et fælles amtsråd, ville Bornholm i forhold til folketal få en tiendedel af mandaterne, f.eks. 3 af 33. Dette skulle dog ikke være til hinder for vedtægtsmæssige bestemmelser om henlæggelse af nærmere bestemte opgaver til løsning på Bornholm. Dette kunne f.eks. gælde fredningssager, men i og for sig også fælles opgaver som placering af uddannelsesinstitutioner. Her nævntes tekniske skoler for fag, der havde tilknytning til øens erhvervsliv. Den noget ejendommelige ide med fælles amts-

*Poul Stochholm, Københavns Amts 1. amtsborgmester. Tog initiativet til forhandlingerne om et nærmere samarbejde mellem Bornholms og Københavns Amt.
(Bornh. Tid.)*

råd med vedtægtsmæssige henlæggelse af nogle opgaver til lokale afgørelser faldt ikke de bornholmske politikere for brystet. Det kunne minde om den tidligere amtsordning på Bornholm, der, som nævnt ovenfor, først var blevet ophævet i 1959.

Forslaget kom ikke alene fra den borgerlige gruppe i Københavns amtsråd. Socialdemokraterne gentog, at Københavns amt som det mest bæredygtige ved en nyordning måtte formodes at skulle afgive noget, og amtsrådet derfor gerne ville have indflydelse på, hvortil det blev afgivet. De bornholmske repræsentanter måtte derfor gå ud fra, at tilbuddet kom fra et enigt københavnsk amtsråd, hvilket da heller ikke senere blev bestridt.

Der var altså lagt op til valg mellem flere muligheder fra en associeringsordning til et egentligt fællesskab med fælles amtsråd, omend med visse særbestemmelser. Stochholm slog fast, at der uanset den valgte ordning måtte være et økonomisk fællesskab, herunder fælles skatteudskrivning. »Medens skatteyderne i Københavns amt nok ville modsætte sig at skulle yde direkte tilskud til Bornholm, ville de næppe have noget imod fælles udskrivning med samme satser.«

En fælles skatteudskrivning ville betyde, at de to amtskommuners kasser ville blive

Amtsrådets valgudvalg arbejder. Fra venstre mod højre: Jens Holm, Jens Brandt, Hans Svendsen, Sv. Landin, Elkær-Hansen. 1966. (Algot Foto.)

forbundne kar. Da udskrivningsprocenten på Bornholm var dobbelt så høj som i det rige Københavns amt, var det umiddelbart betragtet en betydelig fordel for de bornholmske skatteydere. På den anden side ville virkningerne på udskrivningen i Københavns amt næppe blive mærkbar. På det nedenfor omtalte møde den 8. februar 1969 oplystes således, at ved en sammenslutning af de to amter ville Bornholms andel af de fælles afgiftspligtige grundværdier udgøre 1,6%, medens de bornholmske amtsudgifter ville udgøre 3% af de samlede udgifter for de to amtskommuner.

Konsekvenserne for Bornholms amtskommune af en fælles skatteudskrivning fremgår af en beregning foretaget i forbindelse med udarbejdelse af overenskomstforslag i december 1969. Beregningerne er

foretaget på grundlag af de to amtskommuners årsbudgetter for 1970/71.

Ejendomsskatter ville for Bornholm uden samarbejde med Københavns amt udgøre: 5.600.000 kr., men for Bornholm ved fælles udskrivning med Københavns amtsfond: 4.919.000 kr.

Udskrivningen på primærkommuner ville for Bornholm alene andrage: 13.000.000 kr., men for Bornholm ved fælles udskrivning med den københavnske amtsfond: 3.479.000 kr.

Den samlede skatteudskrivning uden fællesskab ville altså komme til at udgøre 18.600.000 kr. og ved fælles udskrivning: 8.398.000 kr. Der var herefter for Bornholm en kontant fordel ved samarbejdet på godt 10 mill. kr.

De bornholmske repræsentanter var over-

vældede af dette tilbud, men kunne naturligvis ikke på stedet tage stilling, dog kunne man straks udtale, at såfremt der blev tale om en »almisse-ordning«, ville man nok foretrække statsstøtte frem for støtte fra et andet enkelt amts skatteydere. Det, der herefter skulle drøftes, måtte altså blive en associeringsordning eller en egentlig sammenlutning. Overvejelser herom krævede en gennemgang af opgaverne område for område med henblik på at udskille, hvad der er egnet til løsning i fællesskab, og hvad der mest hensigtsmæssigt fortsat kunne forblive særopgaver. Dette ville amtsrådet undersøge, og Københavns amtsråd opfordredes til at gøre det samme. De bornholmske mødedeltagere skulle herefter referere sagen for det samlede amtsråd, og såfremt dette var indforstået med at gå videre med tilbuddet, måtte de bornholmske byråd inddrages i overvejelserne.

Reaktionen på Bornholm

Bornholms amtsråd og senere de bornholmske borgmestre blev derefter orienteret om mødet i København og om det modtagne tilbud. Egentlige forhandlinger fandt dog først sted efter årsskiftet. Amtsrådets holdning var overvejende positiv, formanden for den borgerlige gruppe, Jens Holm, havde således allerede under mødet på hotel Codan udtalt: »Set fra bornholmsk hold vil en sammenlægning med Københavns amtskommune indebære økonomiske og administrative fordele.« En associeringsordning ville efter Jens Holm - alt efter indholdet - være at foretrække. Lederen af den socialdemokratiske gruppe Hans Svendsen mente, at man næppe kunne gå ud fra, at Bornholms amtskommune vil bestå om sådan til evige tider, hvis primærkommunale sammenlægninger resulterede i blot 4 kommuner. »Bornholm er« - mente Hans Svendsen - »inde i en totrins udvikling: foreløbig et lille antal kommuner, senere blot en eller to. Bornholms amtsråd må derfor være glad for Københavns amtsråds forslag.«

På orienteringsmødet med de bornholmske borgmestre og det samlede amtsråd blev der lovet et notat fra amtskontoret, og dette blev udsendt den 10. januar 1969 til borgmestre og amtsrådsmedlemmer. Men inden dette skete havde pressen fået nys om affæren. Den 31. december 1968 bragte Berlingske Aftenavis under overskriften »Københavns amt tilbyder at indlemme Bornholm« et fyldigt referat. Det samme gjorde Aktuelt. Bornholmeren refererede disse artikler og behandlede sagen i en leder. Heri nævnes for første gang: »... foruden at man får undgået gennemførelsen af den hovedstadsordning, hvor et socialdemokratisk flertal kan røkke ved den konservative dominans i visse københavnske omegnskommuner ... er der tale om rent konservativt partitaktisk spil.« I de følgende dage fortsættes denne kritiske holdning i Bornholmeren. Der skrives om hemmelig aftale, hvorved København skulle komme udenom at dele med andre fattige amter f.eks. i Vestjylland. Den 14. januar 1969 bringes følgende kommentar, der indledes med henvisning til »reportage i det konservative københavnske eftermiddagsblad »Berlingske Aftenavis«, der interessant nok i lørdags har peget på, at uden Bornholms deltagelse i Københavns amtsråd, vil det kommende hovedstadsråd få en sammensætning på 51 socialdemokrater og folkesocialister overfor 50 borgerlige mandater. Hvis Bornholm kommer med, kan billedet umiddelbart vendes, således at hovedstadsrådet, der efterhånden skal have større og større beføjelser, får borgerligt politisk flertal.« Aktuelt supplerede de negative kommentarer med kritiske udtalelser om sagen af overborgmester Urban Hansen, København, og borgmester Hans Pihl, Nexø.

Bornholms Tidende behandlede naturligvis også sagen, men mere positivt, der bringes interview med Stochholm, der ikke vidste, hvorfra tanken første gang er dukket op, og med indenrigsminister Poul Sørensen, der intet kendte til sagen og dementerede rygter om, at han skulle have tilskyndet Københavns amtsråd til tilbuddet til Born-

Hans Pihl. Borgmester i Nexø. Den 1. amtsborgmester for Bornholms Amtskommune. Var oprindelig stærkt imod, at Bornholm skulle indgå i et nært samarbejde med Københavns Amt. Senere nedtonedes hans modstand dog. (Born. Tid.)

holms amt: »Jeg kan kort og klart sige,« erklærer Poul Sørensen, »at det er en sag, jeg eller regeringen overhovedet ikke har været inde i.« (Bornh. Tid. 6. januar 1969.)

Købstædernes socialdemokrater melder fra Bladkommentarerne fortsætter, socialdemokratisk forening i Rønne protesterer, og borgmester Hans Pihl giver i sin nytårstale i Nexø udtryk »for bekymring over de nye amtsplaner«. Socialdemokratiske politikere i byråd og på landsplan er imod tanken. Til Bornholms Tidende udtalte f.eks. Ivar Nørsgaard: »Det er til staten og ikke til andre amter, Bornholms problemer må lægges hen.«

Socialdemokraterne i amtsrådet var derimod her som så ofte i andre sager mere enige med de borgerlige i købstæder og landkommuner end med partifæller i byrådene. Her kan citeres fra en oversigtsartikel i Bornholms Tidende for den 18. januar 1969: »Såvidt vi kan spore, er man i landdistrikterne og i borgerlige kredse mest tilbøjelige til at se på de økonomiske fordele ved at samarbejde med Københavns amt, medens man i social-

demokratiske bykredse er mest tilbøjelig til at se på værdien af et helt selvstændigt amtsråd.«

Amtsrådet forhandlede på ny samarbejdstanken og indbød de bornholmske borgmestre til møde den 24. januar 1969. Indbydelsen var blevet modtaget med blandede følelser i de bornholmske byråd.

Inden dette møde var lovforslag om generelle tilskud til kommunerne blevet fremsat. På Bornholm kendtes dette dog kun fra presseomtale, og heraf var fremgået, at det drejede sig om nedskæring af refusioner, der bl.a. kunne bruges til ydelse af særlige tilskud til vanskeligt stillede kommuner og til skattegrundlagstilskud til amtskommuner for at opnå en beskatningsbyrde af en vis gennemsnitsstørrelse, som ingen amtskommune skulle kunne komme over. Der forelå derimod intet om, at der herudover skulle flyttes midler fra mere velstående til mindre velstående amtskommuner. På denne baggrund fandt amtsrådet, »at Københavns amtsråds samarbejdsforslag fortsat indebar sådanne muligheder for en forbedring af den bornholmske befolknings kår, at det ikke kunne forsvare at forholde sig afvisende, men må søge en konkret forhandling med Københavns amtsråd. Under disse forhandlinger vil amtsrådet med hensyn til samarbejdets form sigte mod en ordning, hvorved Bornholm forbliver en selvstændig amtskommune med eget amtsråd og egen beslutningsbeføjelse under iagttagelse af de udgiftsrammer, der måtte blive aftalt. Amtsrådet kan ikke medvirke til en sammenslutning af de to amtsråd og amtsråds kredse.

Amtsrådet har derfor enstemmigt vedtaget at fortsætte forhandlingerne med Københavns amtsråd. Amtsrådet ser gerne, at repræsentanter for byrådene deltager i forhandlingerne og indbyder dem herved dertil.«

Men de bornholmske borgmestre var ikke så nemme at danse med. - De var fornærmede.

På mødet den 24. januar oplystes, at kun et enkelt byråd - uanset den lange frist, de

havde haft - havde behandlet sagen. Der ønskedes tilvejebragt yderligere oplysninger, før sagen - efter borgmestrenes mening - kunne forhandles igen med Københavns amtsråd. Købstadsforeningens bistand skulle sikres, og virkningerne af den nye byrdefordeling skulle tages i betragtning. Borgmestrene foreslog derfor, »at Københavns amtsråd, forinden videre forhandlinger optages, opfordres til skriftligt at formulere sit tilbud, således at denne skriftlige formulering kunne forelægges byrådene i forbindelse med sagens behandling.«

Byrådenes - eller rettere borgmestrenes - udspil virkede dengang på amtsrådets medlemmer som et forsøg på at træne sagen, og sådan må det også nu 20 år efter opfattes af en neutral iagttagere.

Borgmestrenes ordfører, som vel til dels havde sine kolleger med sig, var Hans Pihl, der allerede dengang følte sig som den kommende amtsborgmester. Hans fornærmelse over ikke at have været med fra starten lagde han ikke skjul på. Han beklagede sig således direkte over, at amtsrådet havde indledt forhandlinger med Københavns amtsråd uden at have orienteret byrådene og opfordret dem til at deltage. Denne indvending vakte røre blandt amtsrådsmedlemmernes. Det blev forklaret - også af medlemmer, som ikke havde deltaget i mødet i København - at det var det københavnske amtsråd, der havde indbudt det bornholmske amtsråds kasse- og regnskabsudvalg, og at dette ikke havde været klar over det københavnske tilbuds omfang før mødet.

Nogle byrådspolitikere havde benyttet lejligheden til forud for drøftelserne at informere pressen, hvilket på utilstrækkeligt grundlag havde »rejst en storm imod tilbuddet«. Denne adfærd blev naturligvis påtalt af amtsrådspolitikerne. Udtalelserne på mødet blev vel på denne baggrund noget overdrevne. Et amtsrådsmedlem erklærede således: »Min samvittighed byder mig at gå ind for det tilbudte samarbejde.« Hans Pihl havde dog ikke alle borgmestrene med i sin afvisende holdning. Da et amtsrådsmedlem

gav udtryk for sin forbavselse over, at byrådsrepræsentanter vægrede sig ved at modtage tilbuddet om at deltage i forhandlinger, der ikke bandt nogen, afviste flere borgmestre, at dette skulle være tilfældet. De ønskede blot flere oplysninger, og dette var amtsrådsmedlemmernes enige i.

Amtsrådets enstemmige beslutning om Bornholms fortsatte selvstændighed måtte stå fast som udgangspunkt for den nærmere undersøgelse af det københavnske tilbud. Der opstod herefter på mødet en noget heftig ordveksling om borgmestrenes krav om, at Københavns amtsråd skulle anmodes om at formulere sit tilbud skriftligt. Den af amtsrådet foreslåede fremgangsmåde med genoptagne forhandlinger kunne, som Hans Svendsen udtrykte det, »forebygge, at et forslag indeholdt enkeltheder, der ikke kunne tiltrædes fra bornholmsk side.«

Den langvarige forhandling endte med, at amtsrådet fastholdt sin beslutning om at indbyde Københavns amtsråd til et møde på Bornholm, hvortil også byrådene ville blive opfordret til at sende repræsentanter. Københavns amtsråd blev altså ikke afkrævet et skriftligt tilbud, men inviteret til forhandling i Rønne den 8. februar 1969.

Amtsrådets fastholdelse af at genoptage forhandlingerne uden at kræve det af Hans Pihl ønskede skriftlige og bindende tilbud gav naturligvis genlyd i den lokale presse og i byrådenes forhandlinger. I Rønne byråd trumfede det socialdemokratiske flertal igennem at kræve skriftligt udspil fra København, medens den borgerlige gruppe og det venstresocialistiske medlem gik ind for at medvirke i orienterende forhandlinger. Byrådet afviste altså at modtage amtsrådets indbydelse, men efter at være gjort bekendt med andre købstæders holdning, ændrede byrådet dog sin beslutning.

De bornholmske borgmestre søgte herefter kontakt med formanden for Købstadsforeningen, Henning Rasmussen, der lovede de bornholmske byråd bistand under de forestående forhandlinger. Dette løfte blev der dog ikke gjort brug af.

Mødet i Rønne den 8. februar påvirker borgmestrene i positiv retning

Forud for mødet den 8. februar havde det bornholmske amtsråd udarbejdet et forslag. Det var i ni punkter og fastslog som indledning, at Bornholm skulle bevares som en selvstændig amtskommune, men med fællesudskrivning af skat i de to amter. Derudover indeholdt notatet forslag om udarbejdelse af udgiftsbudgetter og behandling heraf, om henlæggelser, investeringer, lånoptagning m.m.

Under forhandlingerne gav de københavnske deltagere udtryk for, at de kunne godtage oplægget som udgangspunkt for de videre forhandlinger. For det københavnske amtsråd var forskellen mellem det foreslåede og en egentlig sammenslutning med de tidligere drøftede undtagelser ikke så stor som for bornholmerne. Der kunne tænkes mange områder med fælles interesser. Men selv om man tænkte, at der oprettedes f.eks. en keramikskole på Bornholm, som også københavnere kunne frekventere, og selv om københavnere kunne nyde godt af det bornholmske sygehusvæsen under ferieophold, måtte strømmen dog hovedsagelig ventes at gå mod centrum - altså København.

Købstdsrepræsentanterne - d.v.s. borgmestrene - havde på ny demonstreret deres uvilje mod at samarbejde med amtsrådet ved ikke at have givet meddelelse om deres deltagelse før i sidste øjeblik. Derfor havde de heller ikke fået amtsrådets oplæg og kunne derfor ikke umiddelbart tilslutte sig dette, men måtte tage forbehold, indtil det havde været behandlet i de enkelte byråd. De københavnske amtsrådsmedlemmer viste forståelse for købstdsrepræsentanternes tøvende holdning, som Stochholm - måske lidt sarkastisk - udtalte: »Vi ser sagerne på en lidt anden måde. Hos os er vi vant til, at amts- og primærkommuner går i spand sammen. Hvis købstdernes repræsentanter finder det bedst at tage hjem og drøfte sagen i byrådene, bør de gøre det. En sag som denne tager sin tid. - Måske vil det være rigtigst

at vente med at træffe en endelig aftale, før der er to ligestillede parter. Et samarbejde fra og med 1969-70 er der alligevel ikke tid til at få etableret.«

Det aftaltes at nedsætte et embedsmandsudvalg med medlemmer fra den københavnske og bornholmske amtsadministration samt fra en af de bornholmske købstæders administration. Der var enighed om, at dette udvalgs møder skulle holdes på Bornholm, fordi »Københavns amtsråd ikke har mulighed for at affatte et overenskomstudkast, idet rammerne primært bør sættes af bornholmerne selv, således at vi (københavnerne) afventer et egentligt forslag fra Bornholm.«

Man blev videre, jfr. Stochholms ovenstående udtalelse, enige om, at »det bornholmske forum for drøftelserne bør være sammenfaldende med det fællesudvalg af medlemmer af amts- og byråd, som i henhold til det foreliggende lovforslag vil blive nedsat til at forberede den kommende fælles amtskommune på Bornholm.«

Dette udvalg fik Hans Pihl som formand, og hermed var gnidningerne mellem de bornholmske politikere reduceret.

Embedsmandsudvalget udarbejdede det ønskede samarbejdsforslag, der derefter blev drøftet i ovennævnte fællesudvalg og i Københavns amtsråd.

Allerede få dage efter mødet, hvor det nu var blevet fastslået, at de fremtidige forhandlinger fra bornholmsk side skulle føres af det nye fællesudvalg med købstadborgmesteren Hans Pihl som formand, ændredes tonen i Bornholmeren. I en leder den 11. februar 1969 søges sagen afdramatiseret.

Oplæg til samarbejdsaftale

Embedsmandsudvalgets oplæg til overenskomst mellem de to amtskommuner tog sit udgangspunkt i beslutningen om at bevare to selvstændige amtskommuner med egne amtsråd og med skatteudskrivning fælles, d.v.s. med samme procentsatser til dækning af de af de to amtsråd budgetterede udgifter. Skatterne skulle beregnes af de sammenlagte skattepligtige værdier. Naturligvis

måtte budgetlægningen holdes indenfor aftalte grænser. I forslaget var derfor fastsat grænser for Bornholms amtskommunes udgifter til: sygehusvæsen, vejvæsen, social- og sundhedsvæsen, skolevæsen og administration. Der var både foreslået, efter hvilke principper disse grænser skulle fastsættes, og for hvorledes de skulle reguleres. Grænserne var at anse som maksimumsgrænser, indenfor hvilke Bornholms amtsråd selvstændigt kunne disponere uden efterfølgende prøvelse i Københavns amtsråd.

Der skulle efter forslaget ske årlige henlæggelser bl.a. til eventuelle nyanlæg.

Såfremt det ved finansieringen af nyanlæg på Bornholm var nødvendigt at optage lån, skulle Københavns amtsråd yde bistand. Amtskommunale institutioner såsom sygehuse, skoler og plejehjem skulle kunne benyttes på lige fod af indbyggere i de to amter. Til afgørelse af opståede tvivlsspørgsmål skulle nedsættes et udvalg med 6 medlemmer, 3 valgt af hvert amtsråd. Endvidere var der naturligvis forslag til opsigelsesregler.

Embedsmandsudvalgets virksomhed undgik naturligvis heller ikke pressens bevågenhed. Den bornholmske presse konstaterede således i juni måned, at embedsmændene ikke er nået til enighed. Der var dog her tale om spørgsmål, som måtte overlades til politisk afgørelse.

Mere alvorlig var en omtale i Købstadsforeningens tidsskrift, hvori det hedder: »Et besynderligt forlydende« ... »kan det da virkelig passe, at en sådan »bortadoption« tåles midt i en kommunal- og byrdefordelingsreform?« Denne kritik, som Bornholmeren videregav, blev imødegået af det andet bornholmske dagblad Bornholms Tidende.

Fortsatte forhandlinger

Embedsmandsudvalgets forslag blev derefter behandlet på et fælles møde mellem bornholmske og københavnske politikere på Langeliniepavillonen, den 25. september 1969. Forhandlingerne foregik i en afslappet

atmosfære. Detaljerede beregninger var ikke foretaget på dette tidspunkt, men skulle selvfølgelig ledsage det endelige forslag. Stochholm var noget pikeret over, at »samtalerne mellem de to amtskommuners repræsentanter i pressen synes at være slået op som et partipolitisk anliggende, hvilket kan undre, eftersom der i Københavns amtsråd er enstemmighed om at gå ind i denne sag«. Hans Pihl kommenterede pressestormen med, at »ingen har andel i, hvad der har stået i aviserne«.

Hans Pihl gennemgik herefter det bornholmske fællesudvalgs kommentarer til embedsmandsudvalgets forslag, der var fra københavnsk side stort set enighed i de foreslåede ændringer. Stochholm ønskede det understreget i overenskomsten, at formålet er »at det lille amt ikke kan tage del i udviklingen mod større specialisering alene. Uden anden løsning vil der kun være staten at trække på, hvilket de store amtskommuner ønsker at forhindre på grund af risikoen for, at også disse inddrages i statsløsninger. Af hensyn til de øvrige amtskommuner har Københavns amtsråd ønsket at åbne muligheder for Bornholm, uden at dette amt nødsages til at gå til staten«.

Men kunne man regne med, at en ordning som denne, der gik langt udover, hvad man hidtil havde set, ville blive godkendt af indenrigsministeriet?

Det socialdemokratiske amtsrådsmedlem fra København Gustav Jensen påpegede, »at vi må være sikre på, at der er fornøden hjemmel til at etablere ordningen. Dette må være klart, før vi fører sagen frem i Københavns amtsråd. Det drejer sig om overførsel af ca. 10 mill. kroner til Bornholm. Vi må tage ansvaret overfor vore skatteydere. Men det må ikke udarte til, at staten sparer penge, som Københavns amt kommer til at betale. Derfor behøver vi svar på spørgsmålet, om ordningen lader sig gennemføre«.

Der var derefter enighed om at få udarbejdet et nyt udkast med de aftalte ændringer og ledsaget af konsekvensberegninger. Når den endelige udgave forelå, skulle den

forelægges ministeriet. Der aftaltes nyt møde til den 13. november 1969 i Rønne.

Mødet på Langeliniepavillonen blev naturligtvis omtalt i de bornholmske aviser, og Hans Pihl udtalte sig positivt om fremtidsudsigterne til begge blade. Til Bornholms Tidende sagde han således: »Hvis der ikke opstår komplikationer - og det tror jeg ikke, at der gør - vil jeg mene, at der er en realistisk mulighed for at få aftalen i stand til 1. april 1971, som det siden mødernes begyndelse har været tilstræbt.«

Næste forhandling fandt sted på Bornholm den 10. november. Bornholms Tiden kunne herom meddele sine læsere: »Repræsentanter fra Bornholms amts fællesudvalg mødtes i går på Bornholm med Københavns amts økonomiudvalg. Mødet fandt sted i en absolut positiv atmosfære, udtaler administrationschef Poul Stochholm, København, og det er besluttet at arbejde videre med sagen.

Der forestår en række rent tekniske problemer, som ikke kræver egentlig politisk medvirken. Disse problemer vil blive ordnet skriftligt, hvorfor et nyt møde mellem politikerne fra de to amter endnu ikke er berammet.« Også Hans Pihl kunne udtale, »om mødet med Københavns amts økonomiudvalg kan jeg kun sige, at forhandlingerne vil fortsætte i samme positive ånd som hidtil.«

Endnu et møde mellem de to forhandlingsparter fandt sted, og i december forelå et færdigt samarbejdsforslag.

Pressen var utålmodig: »Tøver Københavns amt?« - »Københavns amts tilbud til Bornholm er over et år gammelt, men er endnu ikke blevet til beslutning,« skriver Bornholms Tidende den 22. december, og bladet fortsætter: »På Bornholm venter enorme investeringer, som et bornholmsk amtsråd aldrig vil kunne skaffe penge til ad sædvanlig vej. Tilbuddet fra Københavns amt er en usædvanlig men god udvej, der ikke i væsentlig grad vil være til ulempe for Københavns amt, men i høj grad til fordel for Bornholm.« ... »Imidlertid er mellem et år og halvandet gået, og der er ført forhandlin-

ger, som er færdige. Men en beslutning er ikke truffet. Kan det nås inden 1. april? Hvis parterne vil, er svaret ja. Hvis parterne eller bare en af dem (det må i så fald være Københavns amt) har fået kolde fødder, kan det ikke nås. Pres på Bornholm, for at holde fast i den københavnske udstrakte hånd. Og pas på Københavns amt, at I ikke glemmer, hvad I tilbød.«

På det sidste møde i det gamle amtsråd - altså det amtsråd, der ikke omfattede købstæderne - kunne amtmanden på forespørgsel oplyse, at der foreligger et udkast, som det bornholmske fællesudvalgs økonomiudvalg og Københavns amts økonomiudvalg kan tiltræde, men der er enighed om, at det skal lægges frem til afgørelse i de to nyvalgte amtsråd. Et eventuelt tiltrådt forslag skulle herefter forelægges indenrigsministeren til godkendelse.

Sagen strander i Københavns amtsråd

Men så langt nåede overenskomstforslaget ikke. I skrivelse af 28. april 1970 meddelte det nyvalgte københavnske amtsråd, at der ikke i rådet kan opnås enighed om at arbejde videre med sagen. Forklaringen på dette københavnske sindelagsskifte blev givet af den nyvalgte ordfører for den socialdemokratiske gruppe, borgmester Ib Juul, Herlev, der præciserede, at Bornholms økonomiske problemer må løses via en reel byrdefordeling og ikke gennem københavnsk formynderskab.

Der var på dette tidspunkt fra regeringen varslet lovforslag om en ny byrdefordeling mellem kommuner og amtskommuner.

Ved forelæggelse af dette afslag fra det københavnske amtsråd i det nyvalgte bornholmske tilføjede amtsborgmester Hans Pihl: »Det har sikkert været medvirkende årsag til Københavns amtsråds stilling, at der nu skal ske en ændring i byrdefordelingen, så København må støtte andre amter.« Ordføreren for den borgerlige gruppe i det nye amtsråd, Jens Brandt, beklagede også svaret og tilføjede: »Det ville have givet os ti

Det gamle amtsråd samlet for sidste gang på rådhuset i Rønne (det nuværende domhus på Store Torv) med amtmanden og amtets ledende embedsmænd for bordenden. Tilhørerinden er amtsmandens hustru. (Foto: Ilsted Bech.)

mill. i støtte og været en stor lettelse for os, hvis samarbejdet var kommet i stand.»

Afslaget blev naturligvis kommenteret i såvel hovedstadspressen som i de lokale aviser. Bornholmeren skrev: »Det har været vor opfattelse hele tiden, at Københavns amt, der er landets rigeste, kastede øjnene på det »bornholmske udviklingsamt« for at hente sig en solid undskyldning til at slippe uden om al yderligere udligning, der ville drage det københavnske amtsråd ind under det store fællesskabs solidaritet... Nejet fra Københavns amtsråd kom nemlig samtidig med, at regeringen har ladet forstå, at man vil angribe de rige amtskommuners penge-kasser til fordel for en udligning med de økonomisk svagere funderede områder i landet.«

Efterskrift

Hermed slutter beretningen om de politiske manøvrer på Bornholm og i København i tiden op til kommunalreformen. Resultatet

blev altså ikke en magistratskommune, omfattende hele øen, eller en amtskommune fælles med Københavns amtskommune. Bornholm fik 5 kommuner, der trods forskellighed i befolkningsmæssige og økonomiske forhold har vist sig i stand til at løse samme opgaver som kommuner i den øvrige del af Danmark. Og Bornholm kom til uden støtte fra en anden amtskommune at udgøre et selvstændigt amt, der har været i stand til at løse sine opgaver, herunder sådanne, som staten har lagt ud.

Der tales også i dag om een ø = een kommune. Argumenterne for og imod er de samme som for 20 år siden, nemlig mere rationel administration og mindre indflydelse til den enkelte borger.

Bortset fra ideen om een ødækkende kommune med Frederiksbergstatus har der ikke på Bornholm været tale om ændring af den nuværende amtskommune. Men på landsplan er argumentationen for at afskaffe amtskommunerne som overflødige blevet intensiveret.

Historien om forsøg på en »fusion« mellem Københavns og Bornholms amtskommuner begyndte med en »uskyldig« forespørgsel fra bornholmsk side om en form for samarbejde indenfor sygehusvæsenet. Denne blev grebet af den konservative københavnske politiker Poul Stochholm, der ønskede et mere vidtgående samarbejde. Selv motiverede han sit forslag med, at hverken Københavns amtsråd eller Amtsrådsforeningen ønskede, at der efter kommunalreformen eksisterede en amtskommune, der var så lille, at den ikke kunne løse sine opgaver - eller som på grund af sin lidenhed kunne bruges af regeringen som en undskyldning for ikke at lægge flere opgaver ud til amtskommunerne.

Fra anden side blev det insinueret, dels at der var tale om et forsøg på fra københavnsk side at slippe billigt fra pligten til solidarisk at dele med mere fattige områder, dels at der var tale om et bevidst konservativt politisk kneb for at undgå socialistisk flertal i det kommende hovedstadsråd. Dette sidste kan antagelig betragtes som vrøvl, der måske kan tilskrives en politisk hetz mod Stochholm, som skulle blive øget i de kommende år. Man kunne ligeså godt hævde, at det nyvalgte amtsrådsmedlem Ib Juul gik imod forslaget, fordi han selv - som han senere blev - ønskede at blive medlem af hovedstadsrådet.

To grunde synes at have bevirket, at Københavns amtsråd bakkede ud af forhandlingerne. For det første fordi en ny byrdefordeling inddrog København i den almindelige udligning, og samtidig gav Bornholm mulighed for at få støtte ad denne vej. Dertil kommer, at socialdemokratiet på landsplan var imod en sådan særordning, som en union mellem Københavns og Bornholms amter. De nyvalgte socialdemokratiske amtsrådsmedlemmer i København var på dette punkt mere i overensstemmelse med partiet end deres partifæller i det tidligere amtsråd.

På Bornholm var det fra begyndelsen klart, at det samlede amtsråd gik ind for at modtage det københavnske tilbud. Men mistro fra købstædernes socialdemokrater mod amtsrådspolitikerne, som måske kan føres tilbage til amtsrådsskilsmisen i 1959, kædet sammen med frygt for at amtets suverænitets skulle blive reduceret, gav anledning til visse byrådspolitikers hårdnakkede modvilje. Så snart det blev klart for dem, at der ikke ville blive foretaget indskrænkninger i amtsrådets selvstændighed, og ganske særligt da forhandlingerne gik over til at foregå i det fællesudvalg, der skulle forberede den nye amtskommune, svandt denne modstand. - I hvert fald var ærgrelsen i det nye amtsråd over at være gået glip af 10 mill. kr. årlig som tilskud fra københavnske skatteydere ægte nok.

Hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie 1945-1988

Af Claes Ludvigsen

1. Indledning

Her er nogle hovedtræk fra Bornholms økonomiske historie, eller historien om *erhvervsudviklingen på øen i perioden 1945-1988*. Den er primært skrevet for unge, der ikke selv har kunnet tage del i erhvervsudviklingen. Jeg har uddybet udviklingen indenfor landbrug, industri og fiskeri.

Jeg har som *kilder* især brugt statistik fra »Danmarks Statistik« (tidligere »Det statistiske Departement«), og de publikationer, der er udgivet på Bornholm om erhvervsforholdene på øen. En del af publikationerne er nok påvirket af, at de er brugt eller bruges i den politiske debat om Bornholms stilling. Det er f.eks. ikke ligegyldigt, om fiskekvoterne i 1988 sammenlignes med kvoterne i 1983 eller med kvoterne i 1979, når udviklingen i øens erhvervsforhold skal beskrives. Tak til alle de personer, institutioner og organisationer, der har villet bidrage med supplerende materiale og oplysninger.

I mine *figurer* sammenlignes statistiske opgørelser over en meget lang periode. Det er ikke uproblematisk, f.eks. er en landbrugsejendom i 1945 væsensforskellig fra en landbrugsejendom i 1988. Og ofte er opgørelsesmetoderne ændret.

I *noterne* bagerst uddybes bl.a. en del af de problematiske sammenligninger. Noterne indeholder også *forkortede kildehenvisninger*. *Litteratur- og referencelisten* bagerst i artiklen er alfabetisk opbygget. Den uddyber de forkortede kildehenvisninger. De forskellige grafiske fremstillinger, der udgør rygraden i artiklen, kaldes *figurer*, og udover *figurer* rummer artiklen også en *tabel*. Af praktiske grunde er betegnelsen »figur 5« bevidst udeladt, og notehenvisninger i teksten kommer ikke overalt i almindelig nummerrækkefølge.

De enkelte underpunkter skal ses i forhold til følgende overordnede disposition:

- Indledning: punkt 1.
- Bornholm klarede sig: punkt 2-7.
- Erhvervsfordelingen: punkt 8.
- Landbruget: punkt 9-15.
- Industrien: punkt 16-25.
- Fiskeriet: punkt 26-30.
- Kort sammenfatning og vurdering: punkt 31.

2. Bornholm klarede sig

Efter 2. verdenskrig var Bornholm anbragt langt mod »øst«, grænsende op til lande (Polen, Østtyskland, de baltiske lande), der var på vej til at blive fattige kommunistiske diktaturer.

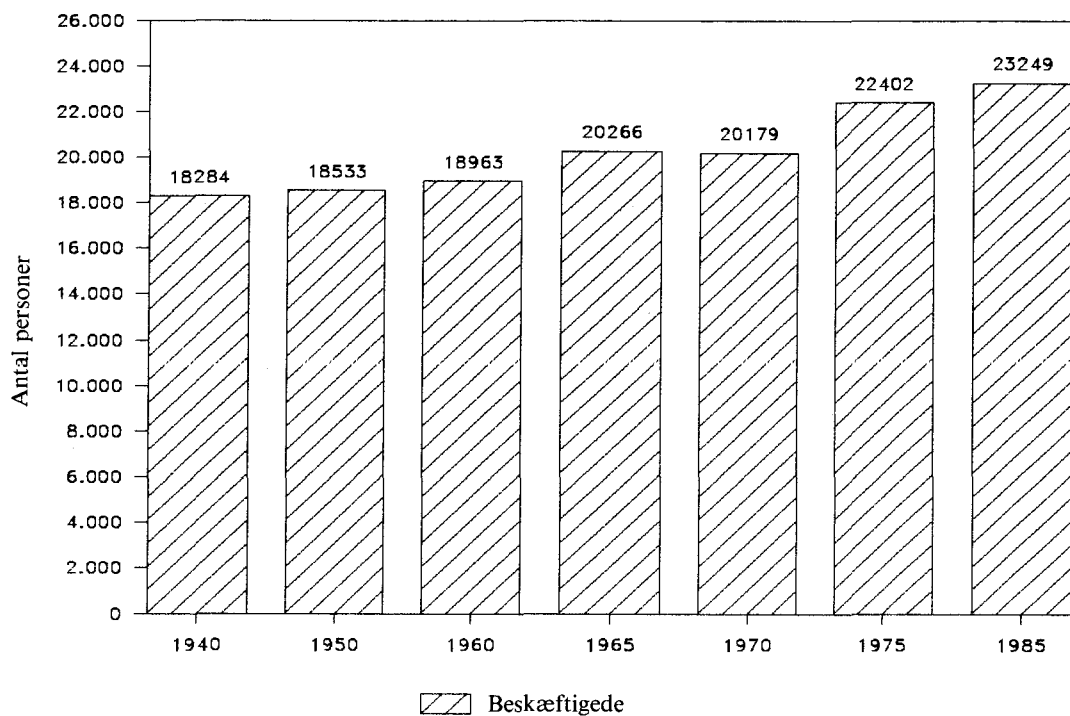
Det var rimeligt at frygte, at øens erhvervsliv ville sakke bagud med affolkning og ringe levestandard til følge. Alligevel klarede Bornholm sig. De afrundede tal i de officielle statistikker fra Danmarks Statistik viser, at folketallet på Bornholm svingede mellem 47- og 49-tusinde i perioden fra 1940 til 1988. Både i 1940 og i 1988 var det afrundede folketal 47-tusinde. Det var først ved denne artikels udarbejdelse, at folketallet var faldet, så der pr. 1/7 1990 var 45.896 indbyggere på Bornholm.

3. Transport-handicap

Bornholms beliggenhed midt i Østersøen blev ikke mindre problematisk i den behandlede periode. Verden, og især den vesteuropæiske del heraf, blev præget af masseproduktion og specialisering, og deraf følgende vækst i handel og transport. Og det blev jernbane- og vejtransport, der især formid-

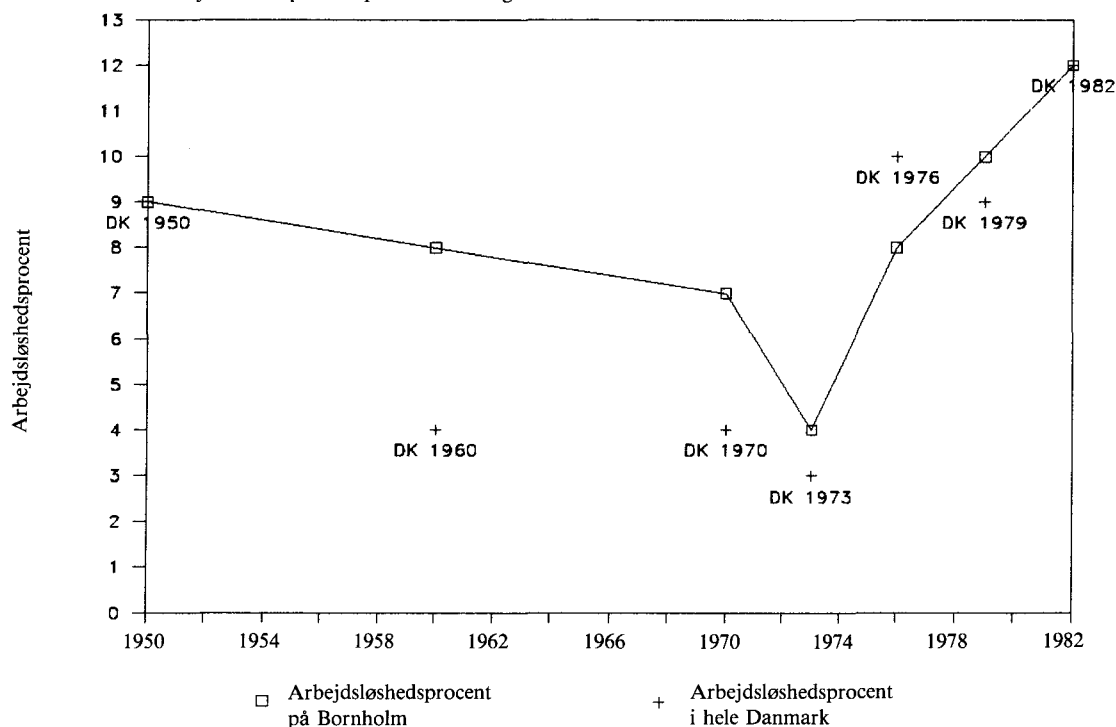
Figur 1. ERHVERVSBEKÆFTIGELSEN PÅ BORNHOLM

Udvalgte år 1940-1985.

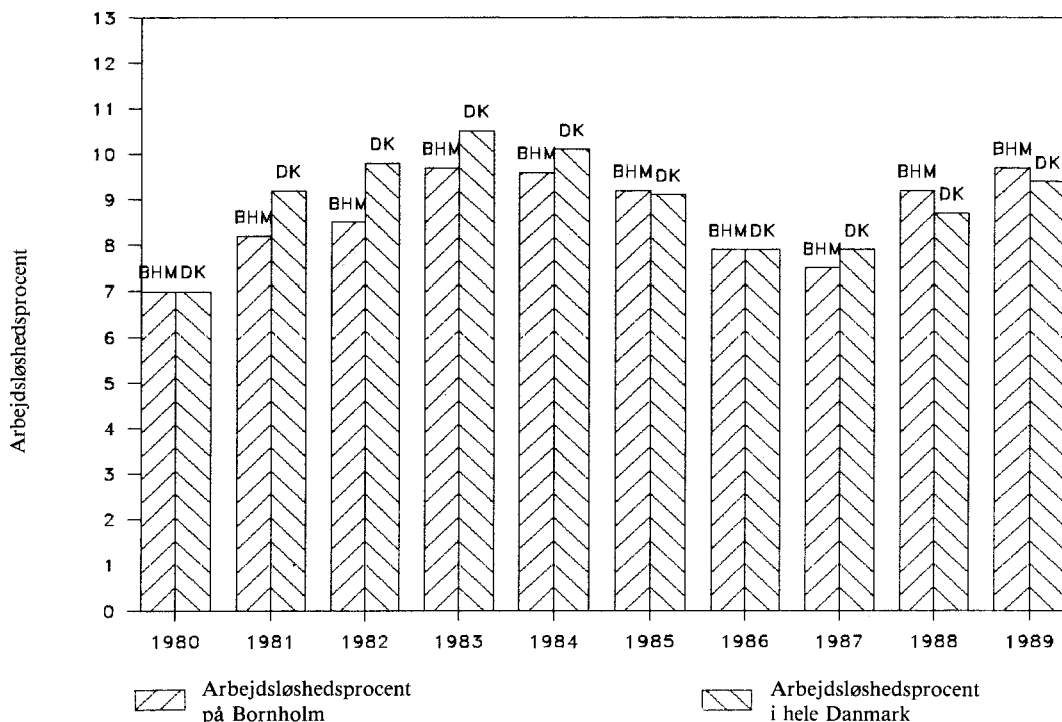
Figur 2. LEDIGHEDEN BLANDT FORSIKREDE 1950-1982

Arbejdsløshedsprocent på Bornholm og i Danmark.

Figur 3. REGISTREREDE LEDIGE PÅ BORNHOLM OG I DANMARK

Arbejdsløshedsprocent i årene 1980 - 1989.

ledte den øgede handel, mens småskibsfarten, der var af betydning for Bornholm, aftog.

I en undersøgelse, foretaget af Bornholms Amtskommune i 1989, fremgik det, at Bornholms Andels Foderstofforretning og Bornholms Andelsmejeri på et år havde mertransportomkostninger på 5,9 mill. kr., som følge af øens beliggenhed i Østersøen.¹

4. Erhvervsbeskæftigelsen

Figur 1² viser erhvervsbeskæftigelsen på Bornholm 1940-1985. Som det ses, steg den fra 18.284 personer til 23.249 personer, hvilket understreger, at Bornholm økonomisk kom godt ud af perioden.

Der skal dog advares mod at udlede for meget af figur 1. Tallene afspejler mange forhold: Kvindernes indtog på arbejdsmarkedet, flere ansatte på deltid, nedsat arbejdstid pr. uge, forlænget ferie, efterlønsordningen, stigende krav til unges uddannelse, samt demografiske forskydninger.

Endvidere var tællingsprincipperne i forskellige folketællinger ikke helt ens.

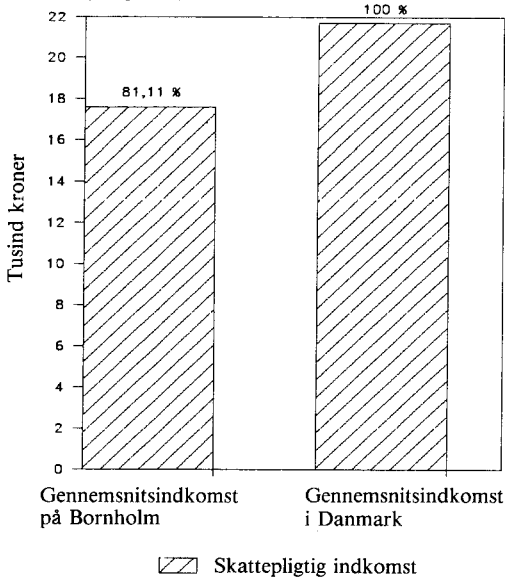
5. Arbejdsløsheden

Figur 2, der bygger på afrundede tal fra et oversigtsværk³, viser forskellen i ledigheden på Bornholm og hele Danmark i perioden 1950-82. Kurven viser ledigheden på Bornholm, mens ledigheden i hele Danmark er markeret med kryds. I 1950 svarede ledigheden på Bornholm til den danske ledighed. I 1960 og 1970 var der forholdsvis slem arbejdsløshed på Bornholm. Men billedet vendte omkring oliekrisen i 1973-74, og efter den tid svarede ledigheden på Bornholm så nogenlunde til ledigheden i Danmark.

Dette bekræftes af **figur 3**, der viser de registrerede ledige på Bornholm og i Danmark fra 1980-89.⁴ I de år var ledighedsprocenterne på Bornholm næsten sammenfaldende med de danske ledighedsprocenter. I øvrigt er arbejdsløshedsstatistikken kommenteret i note 5.

Figur 4.
GENNEMSITLIG SKATTEPLIGTIG
INDKOMST. BORNHOLM OG
DANMARK 1971

Ifølge regionplan, juni 1974.

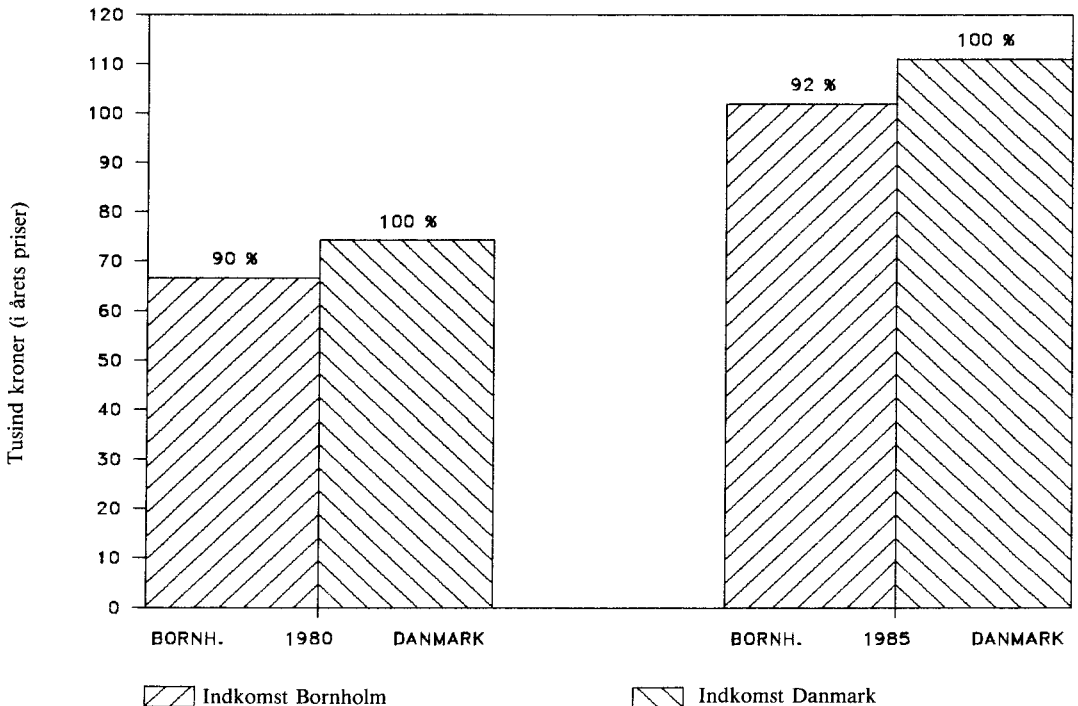
6. Underbeskæftigelse

Selv når arbejdsløshedsprocenterne var ens for Bornholm og for Danmark, var arbejdsløsheds mønstret ikke ens.⁶

De fleste af de, der talte med i arbejdsløshedsstatistikken fra Bornholm, havde i realiteten tilknytning til en virksomhed. De var bl.a. sæsonbeskæftiget i fiskeindustrien (om foråret) eller med turisme (om sommeren). Det slog igennem som underbeskæftigelse på andre årstider (især om efteråret).

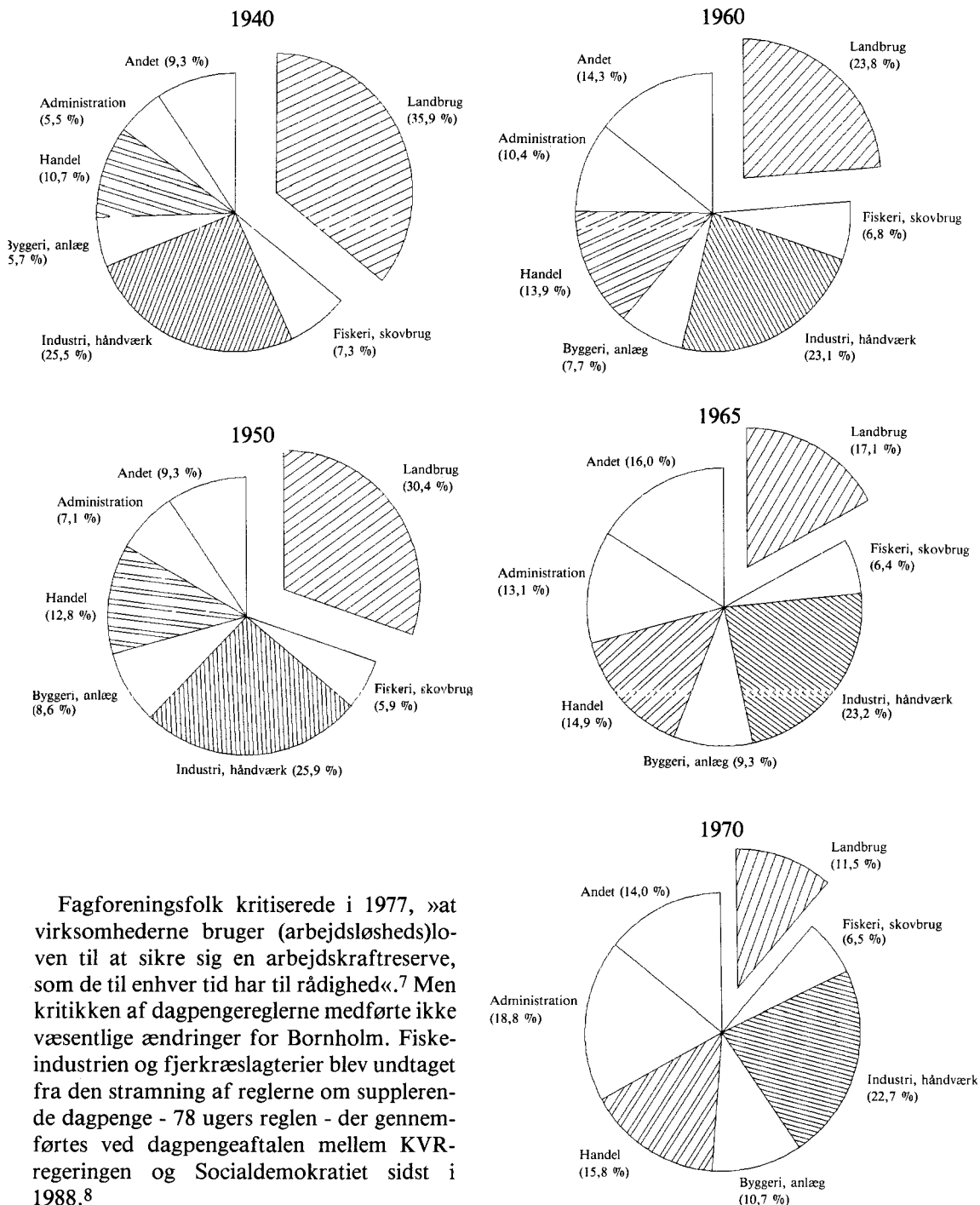
Det kan tolkes på flere måder: Det kan opfattes positivt, at staten gennem supplerende arbejdsløshedsunderstøttelse friholdt virksomheder i fiskeindustrien og i turistbranchen fra lønomkostninger i perioder med råstof- eller turistmangel. Og det kan opfattes negativt og skadeligt, at staten måtte betale arbejdsløshedsunderstøttelse til bornholmere, der reelt ikke var til rådighed ved oprettelse af nye arbejdspladser.

Figur 6. GENNEMSITLIG BRUTTOINDKOMST. BORNHOLM OG DANMARK
I 1980 og 1985

Figur 7. ERHVERVSFORDELINGEN PÅ BORNHOLM

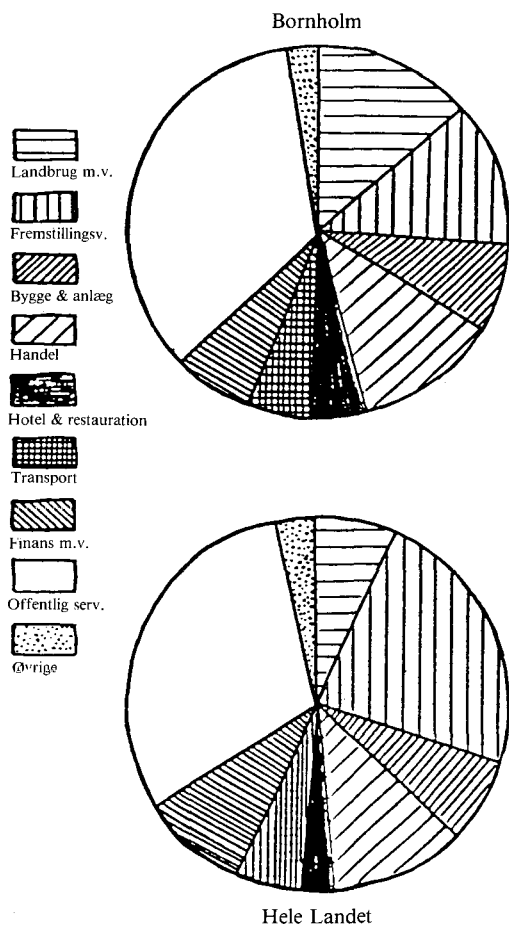
Antal beskæftigede. Procent.

Fagforeningsfolk kritiserede i 1977, »at virksomhederne bruger (arbejdsledigheds)loven til at sikre sig en arbejdskraftreserve, som de til enhver tid har til rådighed«. ⁷ Men kritikken af dagpengereglerne medførte ikke væsentlige ændringer for Bornholm. Fiskeindustrien og fjerkræslagterier blev undtaget fra den stramning af reglerne om supplerende dagpenge - 78 ugers reglen - der gennemførtes ved dagpengeaftalen mellem KVR-regeringen og Socialdemokratiet sidst i 1988. ⁸

Figur 8.
ERHVERVSFORDELINGEN CA. 1986.
BORNHOLM OG HELE DANMARK

Ifølge Arbejdsformidlingen.

7. Indkomstforskelle

Gennemsnitsindkomsten på Bornholm var lavere end gennemsnitsindkomsten pr. person i hele Danmark. Men der er ikke noget, der tyder på, at Bornholm siden begyndelsen

af 1970'erne kom yderligere bagefter. Tværtimod.

Figur 4 viser forskellen mellem gennemsnitlige skattepligtige indkomster for personer, dels på Bornholm, dels i hele Danmark i 1971.⁹ Det ses, at den bornholmske gennemsnitsindkomst udgjorde 81,11% af gennemsnitsindkomsten i hele landet.¹⁰

Figur 6 viser indkomstforskelle målt ved bruttoindkomst, d.v.s. indkomst før skattefradrag, i 1980 og 1985. Som det ses, var gennemsnitsbornholmerens indkomst i begyndelsen af 1980'erne omkring 90% af gennemsnitsdanskerens.¹¹

8. Erhvervsfordelingen

Figur 7 viser de beskæftigede på Bornholm fordelt på erhverv ved folketællinger fra 1940, 1950, 1960, 1965 og 1970.¹²

Figur 8 viser øverst, med en anden inddeling af erhvervsgrupperne, erhvervsfordelingen på øen ca. 1986. Arbejdsformidlingen, der har lavet figuren, angav ikke præcist det nøjagtige tidspunkt for opgørelsen, men den er nok lavet om efteråret, hvor beskæftigelsen i industrien på Bornholm var forholdsvis lav.¹³

Store strukturændringer kan iagttages: Det ses, at de primære erhvervs (især landbrugs) andel af den samlede beskæftigelse faldt. De sekundære erhvervs andel (primært industriens) var stabil, men faldt lidt mellem 1970 og midt i 1980'erne. Og de tertiære erhverv (især den offentlige service) voksede i hele perioden. Se evt. note 12 om primære, sekundære og tertiære erhverv.

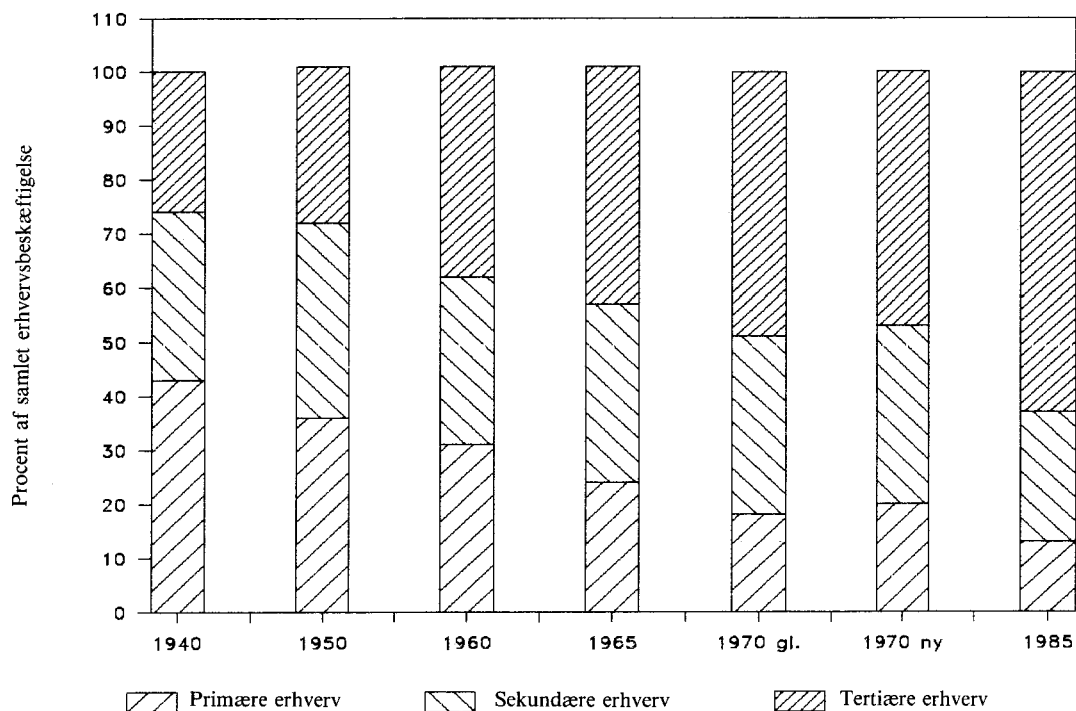
Samme tendens fremgår af **figur 9**, der viser beskæftigelsen i de primære, sekundære og tertiære erhverv 1940-1985.¹⁴

De primære erhvervs forholdsvis store betydning for Bornholm ses i **figur 10**, der sammenligner de primære erhvervs andel af arbejdsstyrke eller beskæftigelse i hele Danmark og på Bornholm.¹⁵

Forskellen mellem erhvervsfordelingen i Danmark og på Bornholm i 1986, kan ses ved at sammenligne den øverste og nederste del af **figur 8**.

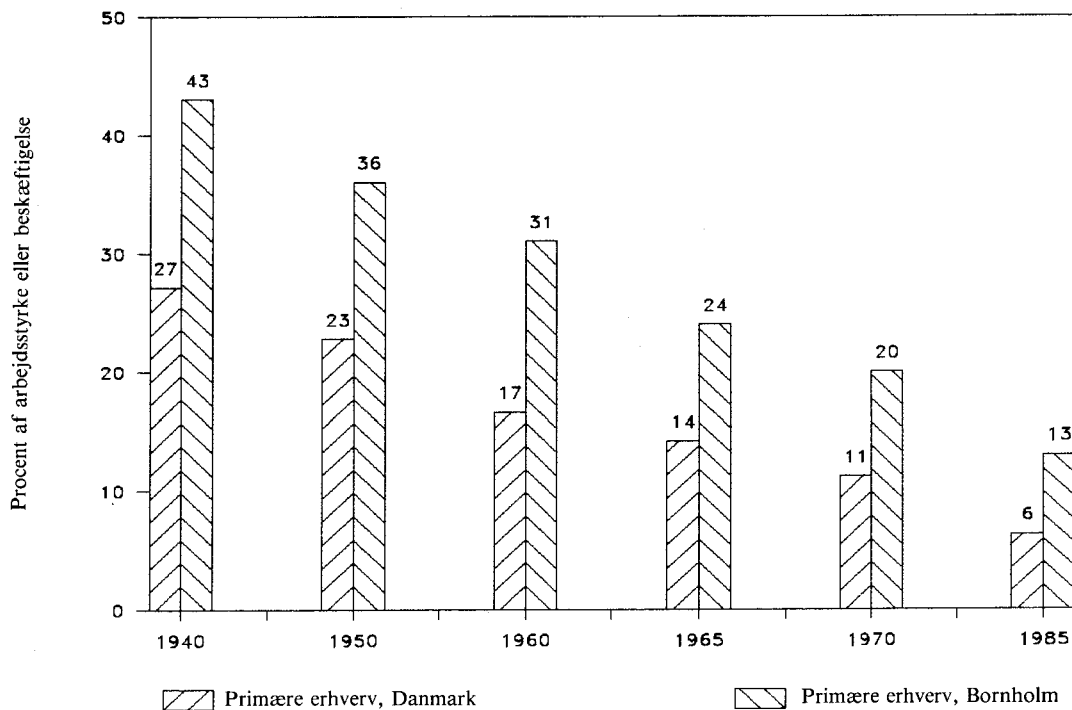
Figur 9. PRIMÆRE, SEKUNDÆRE OG TERTIÆRE ERHVERV 1940-1985

Erhvervsbeskæftigelsen på Bornholm i udvalgte år.

Figur 10. PRIMÆRE ERHVERVS ANDEL AF ARBEJDSSTYRKE/BESKÆFTIGELSE

Danmark og Bornholm. Udvalgte år 1940-1985. Procent.

Den populære Ferguson-traktor afløste mange steder hestene. (Foto: Bornholms Tidende.)

Landbruget

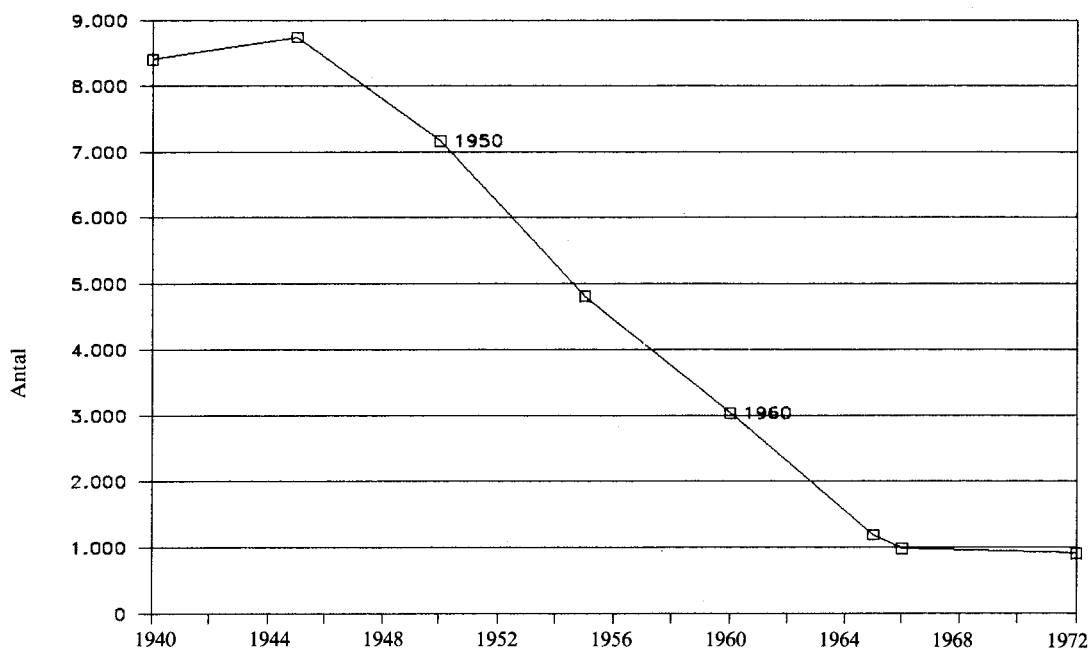
9. Ny teknik i landbruget

Landbrugsproduktionen i Danmark var efter 2. verdenskrig præget af stadig teknisk fornyelse, og Bornholm var i den henseende ingen undtagelse.

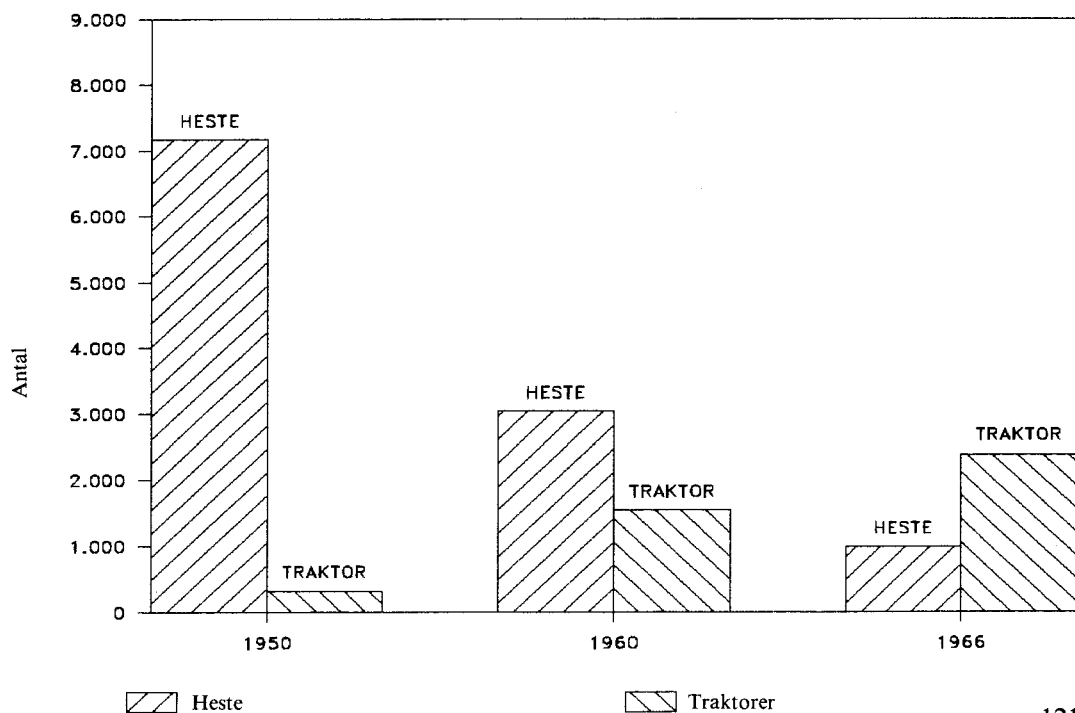
Særlig markant var det, at traktoren i årene efter anden verdenskrig afløste hestene som trækraft. En traktor erstattede groft sagt tre landbrugsheste. **Figur 11** viser nedgangen i antallet af heste på landbrugsejendomme. **Figur 12** sammenligner antallet af heste og traktorer i årene 1950, 1960 og 1966. Som det ses, var hestene stadig væsentlig trækraft i 1960, men ikke i 1966.¹⁶

I **figur 13** ses antallet af landbrugstraktorer og mejetærskere på Bornholm opgjort på tidspunkter mellem 1950-87.¹⁶ Efter en kraftig stigning voksede antallet af traktorer og mejetærskere ikke fra midt i 1960'erne. Men det betød ikke, at den tekniske udvikling på disse områder gik i stå. F.eks. har en moderne landbrugstraktor groft sagt 80-120 hk trækraft, og den pløjer med omkring 4 vendbare plovskær. Men i årene efter den anden verdenskrig var det i høj grad den lille grå Ferguson-traktor med 26 hk trækraft og to plovskær bag, der erstattede hestene.¹⁷

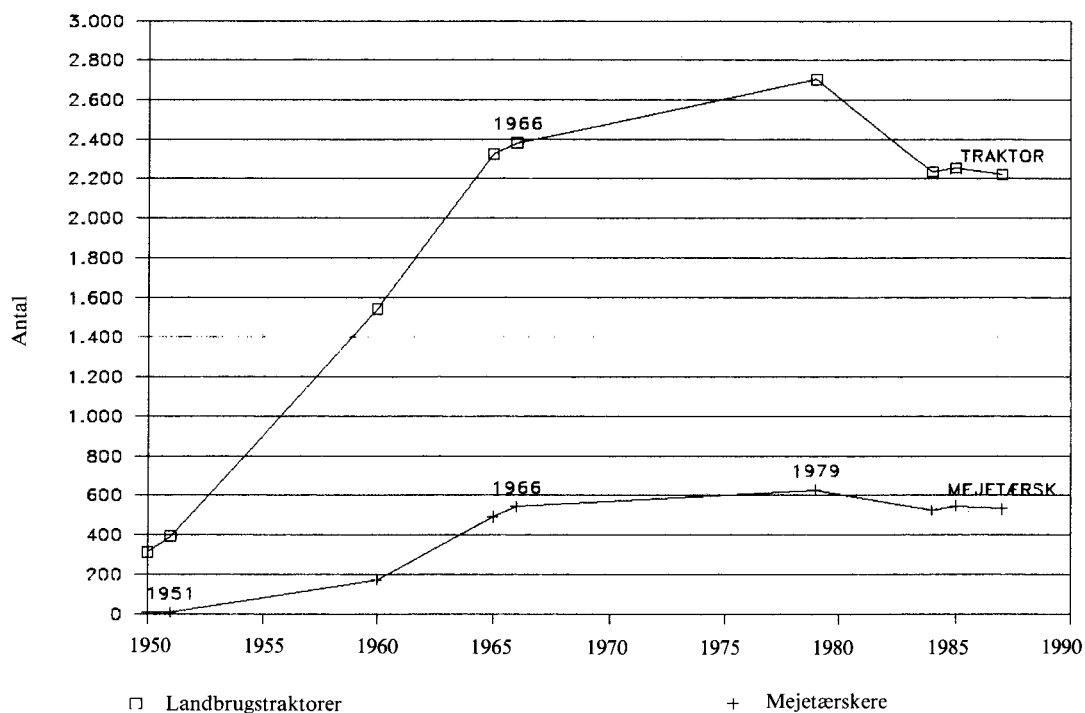
Figur 11. HESTE PÅ LANDBRUGSEJENDOMME. BORNHOLM 1940-1972

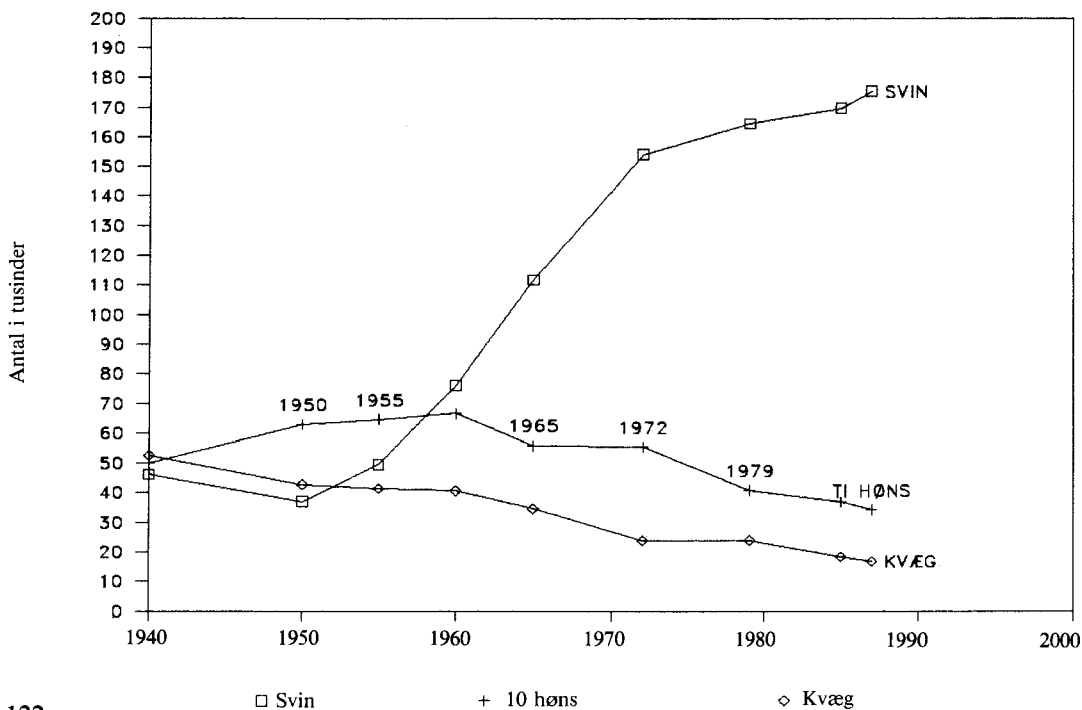
Figur 12. LANDBRUGETS HESTE OG TRAKTORER. BORNHOLM 1950, 1960 OG 1966

Figur 13. LANDBRUGSTRAKTORER OG MEJETÆRSKERE. BORNHOLM 1950-1987

Figur 14. ANTAL DYR: SVIN, 10 HØNS OG KVÆG 1940-1987. BORNHOLM

10. Dyrene

Figur 14 viser udviklingen i antallet af dyr i bornholmsk landbrug.¹⁸ Den nederste kurve »kvæg« omfatter især malkekøer. Kurven for høns måler ti høns ad gangen for at lette sammenligningen med udviklingen i antallet af køer og svin. Den sidste kurve viser den kraftige stigning i antallet af svin efter 1950.

Når antallet af svin steg så kraftigt, og antallet af køer faldt, var det resultatet af forskellig udvikling i priser og afsætningsmuligheder. Men det skyldtes også, at der blev færre beboere på den enkelte landejendom. Malkekøer stillede krav om omfattende pasning (fodring, overvågning, malkning og rengøring). Bjærgning af roer og græs til fodring var også arbejdskrævende. Endvidere var mange af de bornholmske jorder så frugtbare, at man foretrak at anvende dem til dyrkning af vegetabiliske produkter fremfor at lade malkekvæg græsse.

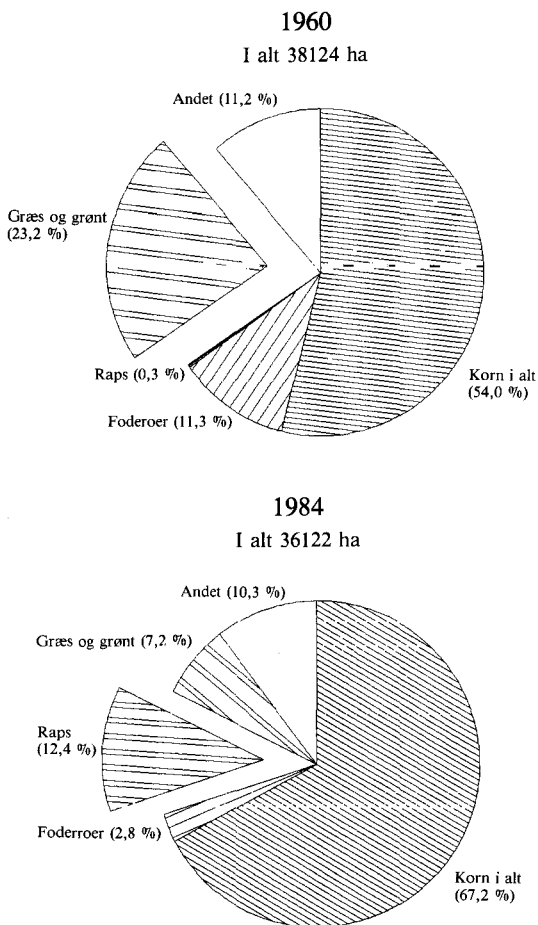
Antallet af køer faldt ikke mellem 1972 og 1979. Det må ses i sammenhæng med Danmarks medlemskab af EF fra 1973, og EF's gunstige mindsteprisordninger for mælk i 1970'erne. Først fra 1984 trådte EF's mælkekvoteringsordning i kraft. Og EF's forsøg på at begrænse mælkeproduktionen ses i tallene for køer i 1985 og 1987. Det må bemærkes, at en større mælkeydelse hos den enkelte ko var årsag til, at mælkeproduktionen ikke faldt i samme takt som antallet af køer. Således var antallet af køer på Bornholm i 1982 78% af antallet af køer 8 år før, i 1974. Men mælkeproduktionen i 1982 (i mill. kg) var 87% af produktionen i 1974.¹⁹

11. Planteavl

Figur 15 viser i to cirkeldiagrammer fordelingen af landbrugsarealet på Bornholm i 1960 og i 1984.²⁰ Når landbrugsarealet, som det fremgår af figuren, tilsyneladende faldt fra ca. 38.000 ha til ca. 36.000 ha, skyldtes det især en ændret opgørelsesmåde vedr. antallet af landbrugsejendomme.

Det var nedgangen i antallet af heste og i antallet af malkekøer, der var årsagen til den store nedgang i arealet med græs og

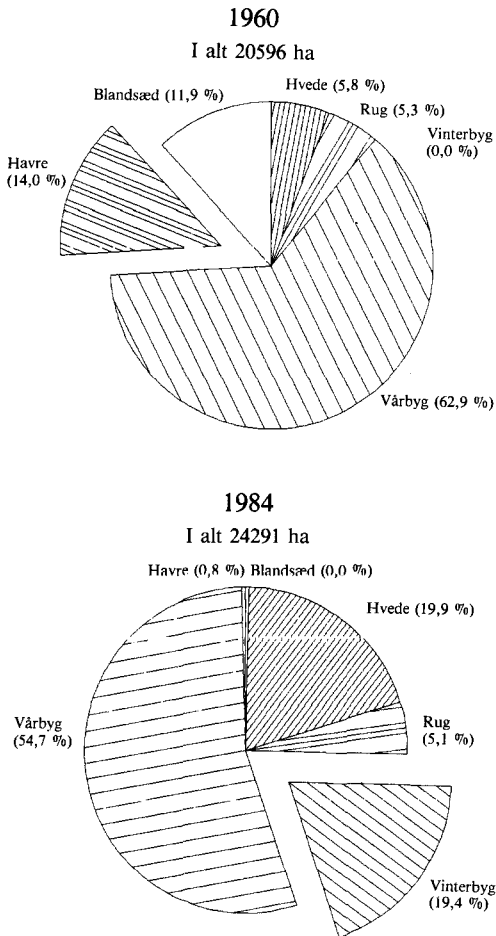
Figur 15.
LANDBRUGSAREALET BORNHOLM

grønt og i arealet med foderroer, der fortæredes af køer. Der blev plads til en betydelig udvidelse af kornarealet og til dyrkning af industriafgrøden raps, der fortrinsvis brugtes til margarinefremstilling.

I **figur 16**²⁰ viser to cirkeldiagrammer fordelingen af det voksende kornareal. Det ses, at havren næsten helt forsvandt fra de danske marker, hvilket skyldtes færre heste og større udbytte af andre kornsorter. Begrebet vintersæd eksisterede reelt ikke i 1960. Men i 1984 var en femtedel af kornarealet vinterbyg, der såedes om efteråret i august-september, og som høstedes i juli måned.

Figur 16.
KORNAREALET BORNHOLM

Vintersæden gjorde det muligt at sprede landbrugsarbejdet mere jævnt over hele året. Den gav et godt udbytte, men krævede svampebekæmpelse²¹. Vårbyg, der især benyttedes til grisefoder, dyrkedes både i 1960 og i 1984 på over halvdelen af landbrugsarealet. For alle kornsorter steg udbyttet ganske væsentligt i perioden. Således oplyser Landøkonomisk Forening, at hveden i årene 1955-59 gav 39,8 hkg pr. ha (hektokilo pr. hektar), og i 1985-87 73,9 hkg pr. ha.

12. Specialisering i landbruget

I 1950 var ingen i tvivl om, at en rigtig landbrugsejendom, eller bondegård, havde både »heste, grise, køer og får«. Derfor fandtes der næppe nogen statistik over besætninger eller bedriftstyper før 1965.

Figur 17²² viser imidlertid besætningerne på de 3293 landbrugsejendomme på Bornholm i 1965. Som det ses, var der mange gårde med køer, d.v.s. malkekøer, der var mange med svin, og der var mange med høns. Så en almindelig bornholmsk landbrugsejendom, især en lidt større, havde mange forskellige dyr i gårdens besætning.

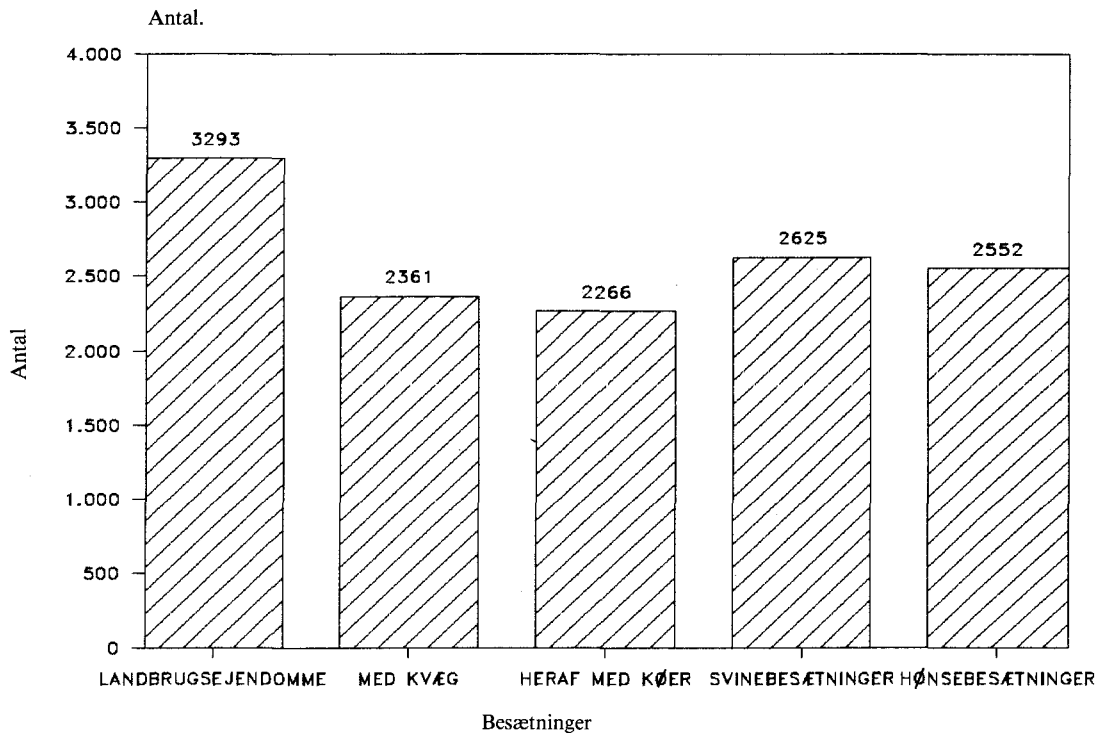
Da opgørelsen af landbrugsbesætninger er ændret, er det svært at foretage en direkte sammenligning. Men figur 18²³, viser alligevel, bl.a. på baggrund af et lidt groft skøn, at det i 1985 var ganske sjældent med både svin og køer på samme landbrugsejendom. Ud af de 1356 bornholmske landbrugsejendomme i 1985 var der kun egentlige besætninger af kvæg, får, geder eller hjorte på de 297. Det kan tilføjes, at Bornholms Andelsmejeri(er) i 1960 havde 2861 leverandører, i 1980 havde 563, mens mejeriet i 1988/89 kun havde 214 leverandører af mælk.²⁴ Der var i 1985 kun egentlige svine- og/eller fjerkræbesætninger på 373 ejendomme, og mange ejendomme var specialiseret i planteproduktion.

Groft sagt blev antallet af landbrugsejendomme i de 20 år mellem 1965-85 noget mere end halveret, mens antallet af gårde med køer og antallet af gårde med svin omtrent faldt til en tiendedel i samme periode.

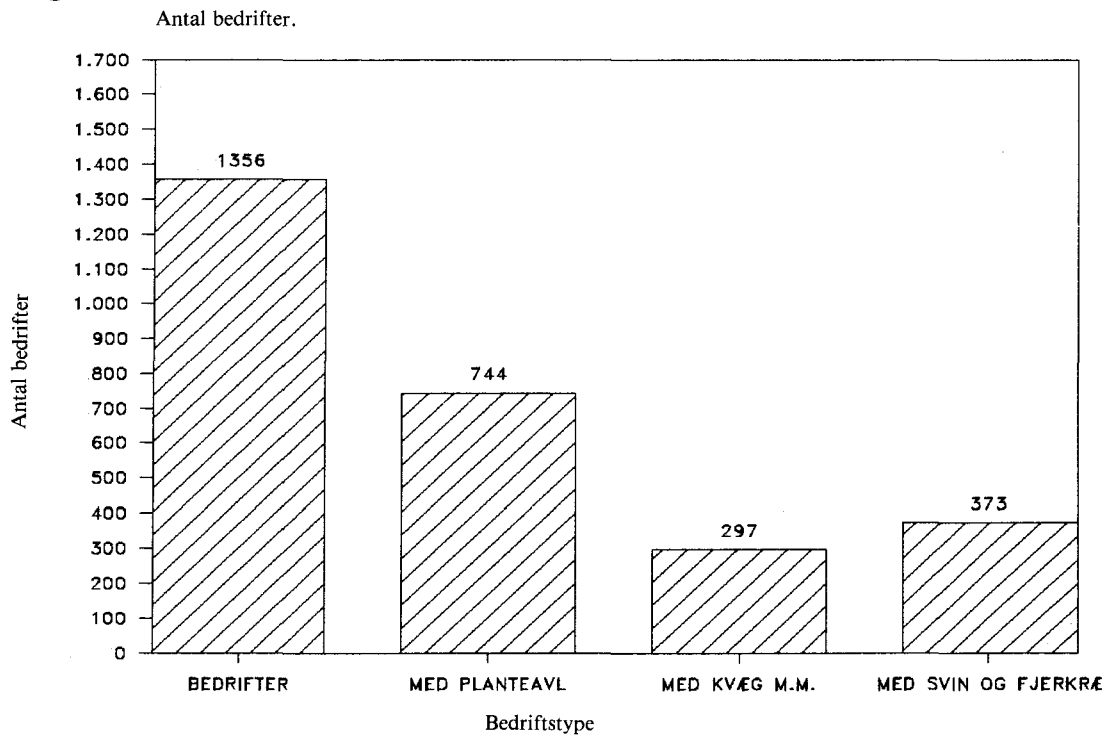
13. Langt færre landbrugsejendomme

I en god del af efterkrigstiden kunne en lille landbrugsejendom under 5 ha (d.v.s. hektar eller 10.000 kvadratmeter) godt skaffe føden til en familie ved intensiv drift. Men med den stigende velstand i »forbrugersamfundet« ændredes kravene til en »landbrugsejendom«. 1982 var det sidste år, hvor de fleste ejendomme under 5 ha indgik i landbrugsstatistikken.

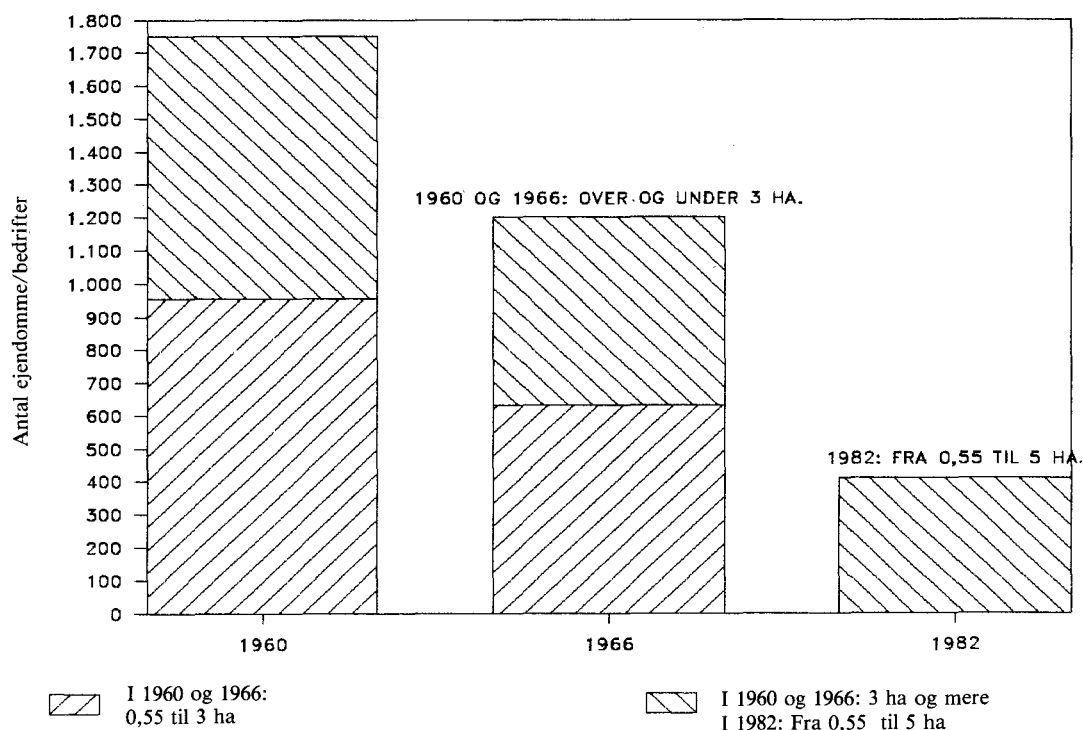
Figur 17. BESÆTNINGER I LANDBRUGET PÅ BORNHOLM. 1965

Figur 18. BEDRIFTSTYPER I LANDBRUGET PÅ BORNHOLM. 1985

Figur 19. LANDBRUG UNDER 5 HA. BORNHOLM 1960, 1966 OG 1982

Figur 20. LANDBRUG OVER 5 HA. BORNHOLM 1960, 1966, 1984 OG 1987

Figur 19²⁵ viser det kraftige fald i antallet af de landbrugsejendomme, der i 1982 - med under 5 ha - blev for små til at figurere i statistikken. Ejendommenes jord købtes i mange tilfælde af andre landmænd, mens huse- ne ofte blev anvendt til fortsat beboelse.

Figur 20²⁵ viser faldet i antallet af større ejendomme i perioden 1960-87. Det er bemærkelsesværdigt, at antallet af landbrugs- ejendomme over 5 ha ikke faldt i perioden 1960-66. Det skyldtes bl.a. sammenlægning af mindre ejendomme.

At antallet af beskæftigede i landbruget også faldt, siger sig selv. Men opgørelsen af arbejdskraft i landbruget var så problema- tisk, at jeg blot bringer *tabel 1*, der er hentet fra »De danske Øer« fra 1973. Samtidigt med at antallet af beskæftigede i landbruget faldt, steg erhvervets afhængighed af ser- viceydelser fra andre erhverv. F.eks. brugtes ikke kun avancerede traktorer og mejetær- skere, men også lommeregner og edb-ma- skiner som led i landbrugets produktion.

Tabel 1

LANDBRUGETS ARBEJDSKRAFT (MÆND)
på Bornholm

	Brugere	Fast medhjælp	Løs medhjælp
1940	3853	2781	ca. 500
1950	3928	1736	286
1960	3666	1029	143
1965	3290	499	44
1971	2438	273	47

14. En undersøgelse ud fra »Sladderbogen«
Ældre fra landbomiljøer på Bornholm ken- der »Sladderbogen«, der egentlig hedder »Bornholms historie. Landbruget og dets biografier«, og som er udgivet i Rønne i 1950. Størstedelen af bogen rummer billeder af landbrugsejendomme og oplysninger om de enkelte ejendommers beboere. Mange af de store gårde er medtaget, men det er svært at se egentlige kriterier for hvilke gårde, der er omtalt. En del små gårde og deres beboe- re er også nævnt.

Edvard Hansens undersøgelse:

Forholdene på bornholmske bøndergårde i 1950 og 1985

Kilde: »Sladderbogen« og et nøje kendskab til lokale forhold.

Formål: Et ønske om/provokation til en nøje undersøgelse af nedennævnte forhold.

	1950	1985
Gårde på Bornholm (gd. bet. el nr.)	891	891
Gårde heraf nedlagt som landbrug	-	111
Gårde med bestyrer ell. udforpagtet	22	67
Gårde drevet af maskinstation	0	67
Gårde der drives helt eller delvis af ejer	868	645
Bøndernes gennemsnitsalder	47 år	54 år
Bønder der er gift eller har husbestyrerinde	891	601
Bønder der bor helt alene på gården	0	156
Hjemmeboende børn 0 til 14 år	935	467
Gårde med hjemmeboende børn 0-14 år ..	445	222
Landbokvinder med tilknytning til gård men med job »ude«	0	356
Landbokvinder der fuldt ud deltager i gårdens drift	891	200
Gårde med kvægbesætning	868	133 (180)
Gårde med svine- eller fjerkræbesætning .	868	311

Bogen dannede grundlag for **Edvard Hansens undersøgelse** fra 1985.²⁶ Undersø- gelsen er vist som illustration. Edvard Han- sens udgangspunkt var Nylars sogn. Ud fra kendskab til forholdene i Nylars sogn i 1985 kunne han vurdere, hvordan forholdene på »Sladderbogens« gårde var i 1985.

Edvard Hansens undersøgelse bekræfter og uddyber de forhold, der er belyst i punkt 12 og 13. Landbokulturen ændredes totalt, ja måske forsvandt den helt i efterkrigsåre- ne. Sammenstilles Edvard Hansens resulta- ter vedr. 1985 med Landbrugsstatistik 1985, ses det, at »bøndernes gennemsnitsalder« var 54 år ifølge Edvard Hansen og »bruge- rens alder« var 52 år ifølge Landbrugsstati-

Landmænd standser med magt al mælken til Rønne

10-12 gårdmænd mødte op på mejeriet Godthaab og sendte mælkekuskene hjem med mælken — retssag bliver omgående følgen af aktionen, siger Anker Pedersen

Bornholms mejerier fik fra 0 til 10 pct. af den normale mælkemængde, og de fleste standser. — Ordning i løbet af dagen til sikring af nødforsyningen

Emanuel Vertbo.
TTC

**Vi vil ikke udøve tvang
overfor vore medlemmer**

...vare medlemmer

bet af dagen til sikring af nødforsyningen

**100 pct. stop for mælkstilførslerne
til de bornholmske mejerier i dag**

Den for De smøremønstre bornholmske kommunalbestyrelser, erklærer Anker Pedersen, Formid-
ler for de smøremønstre af mælkstilførslerne. Går, Jens Rasmussen, Raskingsvej 18, perod-
den, at mælkstilførslerne på det smøremønstre vogn

til de bornholmske mejerier

Engelsk om ordninger og tilskud til 460 mill. kroner
100 mill. til tilskud pr. handmand og 112 mill. til tilskud pr. de
- hjemmemarkedsordning for fisk, samt de kornordning og
billiggørelse af kornet.

**Smagløse demonstrationer
mod landbrugsministeren**

»Mælkestrejken« i maj 1961 fik store overskrifter i den bornholmske presse.

stik. Edvard Hansen nåede frem til, at af »Sladderbogens« 868 gårde med kvægbesætning var der 133, der stadig havde en egentlig kvægbesætning, mens 180 (tallet i parentes i undersøgelsen) havde en kvægbesætning, hvis en enkelt ko regnes som »besætning«. Tallet passer godt med, at der som tidligere nævnt var 214 leverandører af mælk til andelsmejeriet i 1988/89.

15. Støtteordninger til landbrug

En del af forudsætningerne for fornyelsen og udviklingen i bornholmsk landbrug var støtteordningerne til landbrug i Danmark.

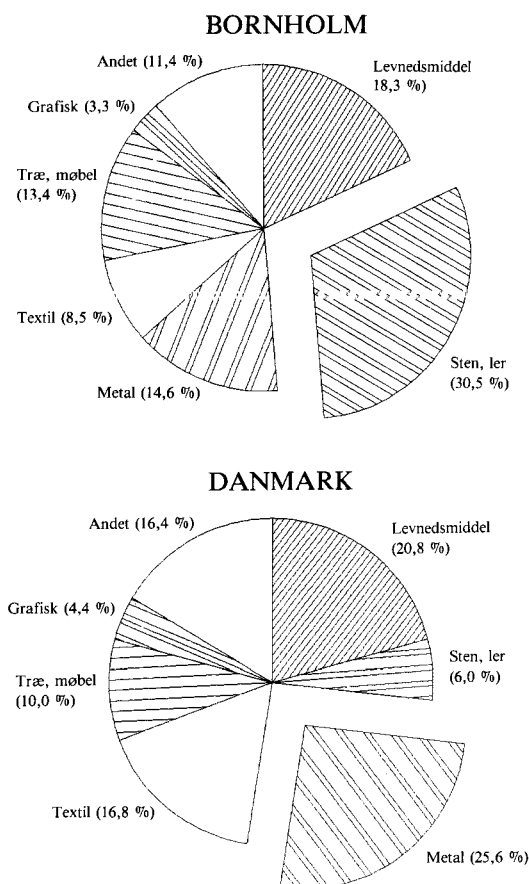
I 1950'erne var der lave prisstigninger på landbrugsvarer, og flere lande lavede restriktioner for dansk landbrugseksport. I 1960'erne begyndte EF's landbrugsstøtteordninger at fungere, og Danmark stod dengang udenfor EF. Derfor iværksattes omfattende nationale støtteordninger fra 1958 til 1973, da Danmark blev medlem af EF. Støtteordningerne var efterhånden prisordninger for korn, mejeriprodukter og kød. Fra 1961 indførtes forskellige slags kontantstøtte til landbruget. Endelig gennemførtes ordninger, der gjorde sammenlægninger og samdrift lettere, bl.a. i 1962.²⁷

Landbrugsordningerne etableredes som et led i den politiske kamp, hvor man på den ene side så Socialdemokratiet, Det radikale Venstre og Husmandsforeningerne, og på den anden side så Venstre og Landboforeningerne. I begyndelsen af maj 1961 tog Landboforeningerne initiativ til leveringsstop for mælk. Illustrationen viser nogle overskrifter fra de bornholmske aviser i majdagene 1961.

Efter medlemsskabet af EF i 1973 fik dansk og bornholmsk landbrug sikret stabil produktion til garanterede mindstepriser. Det blev også påskønnet: I beretningen ved Bornholms Landøkonomiske Forenings generalforsamling i Åkirkeby-hallen d. 21. nov. 1973 hed det bl.a.: »Det bornholmske samfund har haft direkte og kontante fordele ved sin EF-tilslutning, ikke mindst gennem sit landbrugserhverv, som gennem en god produktion på et naturgivent grundlag skønmæssigt bidrager med en merindtægt på 30-35 mill. kr. årligt.« Og i Erhvervsrådets Årsberetning 1973/74 (side 6) hed det: »Meget tyder på, at det bornholmske landbrugs erhvervsudøvere ... har fået justeret deres indtjening i forhold til andre befolkningsgrupper, hvorfor det også mærkes, at færre forlader landbruget.«

Men fra sidst i 1970'erne blev overproduktionen af visse landbrugsvarer indenfor EF-området mere tydelig. Afgifter på overproduktion af mælk og mælkekvoter blev indført. Svinekødsproduktionen berørtes ikke af samme slags restriktioner. Men især siden debatten om »Vandmiljøplanen« i 1986 blev der stillet miljøkrav til planteproduktionen. I betragtning af de udbredte ønsker om at reducere EF's landbrugsstøtte, og kravene til EF fra middelhavslandene, var der ikke udsigt til noget opsving indenfor bornholmsk og dansk landbrug.

Figur 21.
BESKÆFTIGELSE I INDUSTRIEN 1950
% af samlet industribeskæftigelse.

Industrien

16. En speciel industrisammensætning

I 1945 var landbruget Bornholms hovederhverv, mens industrien var nummer 2. Fælles for industri- og landbrugsudviklingen var den hurtige tekniske fornyelse, og både for landbrug og industri blev udviklingen i det internationale handelsmønster med OEEC, EFTA og EF af afgørende betydning. Men her hører ligheden op. Mens forholdene i landbruget ikke var så afgørende forskellige fra forholdene i landbruget i det øvrige Danmark, så havde Bornholms industri markante særtræk både omkring 1950 og sidst i 1980'erne.

Figur 21 viser fordelingen af industri på forskellige industrihovedgrupper i 1950.²⁸ På Bornholm var der omfattende beskæftigelse i sten- og lerindustrien²⁹ sammenlignet med Danmark som helhed. Levnedsmiddelindustrien havde kun 18% af industribeskæftigelsen på Bornholm, men 21% af industribeskæftigelsen i Danmark som helhed.

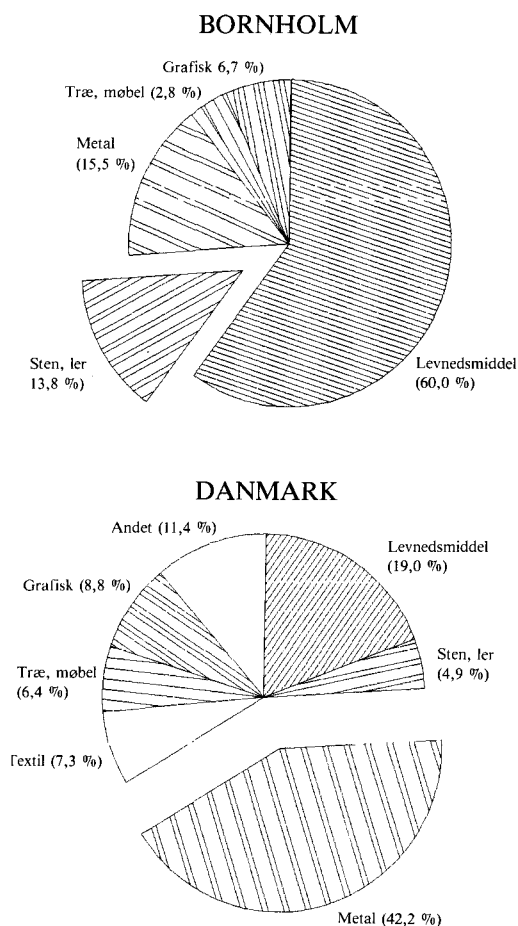
Figur 22 sammenligner fordelingen på industrihovedgrupper i 1986.³⁰ På Bornholm var beskæftigelsen i levnedsmiddelindustrien dominerende med over halvdelen af industribeskæftigelsen. Sten- og lerindustrien beholdt 14% af beskæftigelsen, og metalområdet beskæftigede ca. 15% af de ansatte i industrien. I Danmark som helhed omfattede levnedsmiddelindustrien stadig kun ca. 20% af industribeskæftigelsen, og metalområdet havde over 40% af de beskæftigede.

Tilsammen viser figur 21 og 22 langt større forandringer i den bornholmske industri end i den danske industri som helhed. En kraftig nedtur for sten- og lervareindustrien blev fulgt af en meget væsentlig forøgelse af levnedsmiddelindustrien. Groft sagt blev stenene og keramikken erstattet af »fisken«.

17. Beskæftigelsesudvikling i industrien

Det er svært at beskrive den præcise udvikling i beskæftigelsen i de forskellige hoved-

Figur 22.
BESKÆFTIGELSE I INDUSTRIEN 1986
 % af samlet industribeskæftigelse.

grupper af industri, fordi opgørelsesmetoderne ændres afgørende i 1965.³¹

Figur 23 belyser imidlertid beskæftigelsen i de vigtigste bornholmske industrier i 1958.³² Sammenlignes oplysninger i figur 23 med figur 21, ses det, at der nok ikke skete så væsentlige ændringer mellem 1950 og 1958. Sten- og lerindustrien var stadig dominerende.

Figur 24³³ belyser beskæftigelsesudviklingen i bornholmsk industri for årene 1965-88. Da der er forskellige opgørelser for 1970, er dette år udeladt.³¹ Generelt er industribeskæftigelsen vokset. Men den faldt i slutningen af 1960'erne, og lavkonjunkturerne efter de internationale oliekriser kan, uden at det er særlig markant, aflæses i 1975 og i 1980-82.

Figur 24 viser også udviklingen inden for de vigtigste bornholmske industriområder. Den nederste del af søjlerne viser den faldende beskæftigelse i sten- og lerindustrien (her incl. råstofudvinding). Det er især markant, hvordan beskæftigelsen på dette område falder i slutningen af 1960'erne. Den næstnederste del af søjlerne viser den voksende beskæftigelse i den bornholmske levnedsmiddelindustri, især i begyndelsen af 1980'erne. Endelig viser den næstøverste del af søjlerne beskæftigelsen indenfor jern- og metalindustri, mens den øverste del af søjlerne viser beskæftigelsen indenfor industri, der ikke er under de tre hovedområder.

Siden 1945 rykkede industrien fra Københavnsområdet, bl.a. på grund af lov om egnsudvikling, der vedtoges i 1958. Også Bornholms andel af Danmarks samlede industribeskæftigelse steg, hvilket illustreres af **figur 25**³³. Egnsudviklingsstøtten og andre offentlige eller (fra 1973) EF-financierede erhvervsstøtteordninger kom til at spille en væsentlig rolle for Bornholm.³⁴

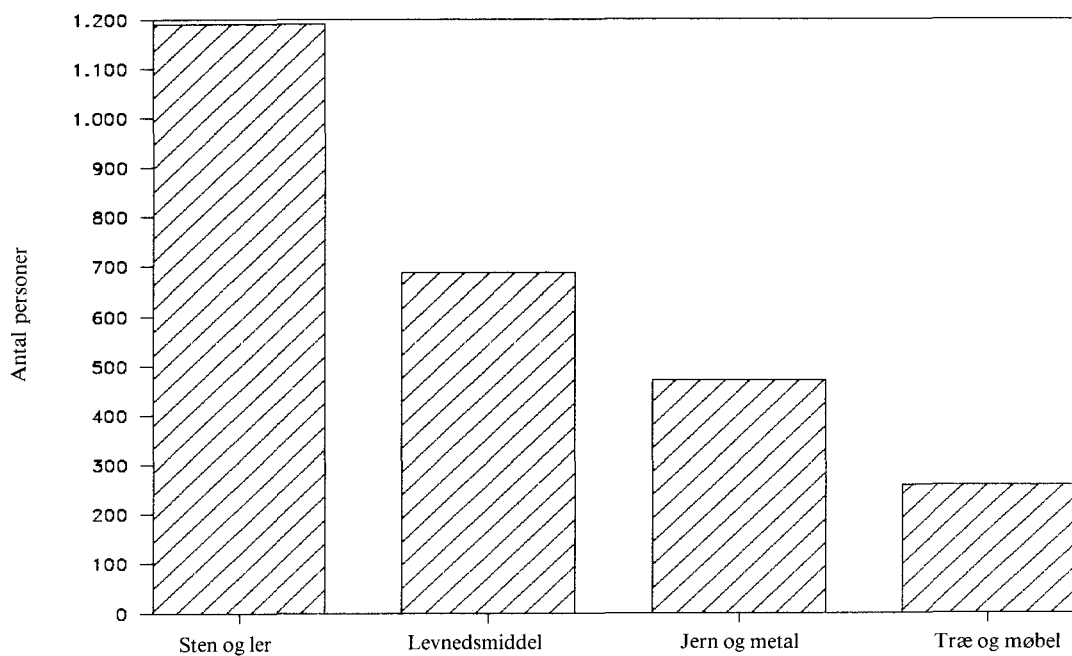
I det følgende skal nogle træk fra de tre hovedområder, sten/ler, levnedsmidler og metal uddybes.

18. Sten-, ler- og keramikindustri som helhed

Figur 26³³ viser beskæftigelsen i sten- og lerindustrien i årene 1965-1988. Det har ikke været muligt at udskille råstofudvinding fra egentlig forarbejdning i de første år. Men fra 1971 er udvinding af råstoffer (grus, granit, kaolin og sandsten) uden egentlig forarbejdning skilt fra.

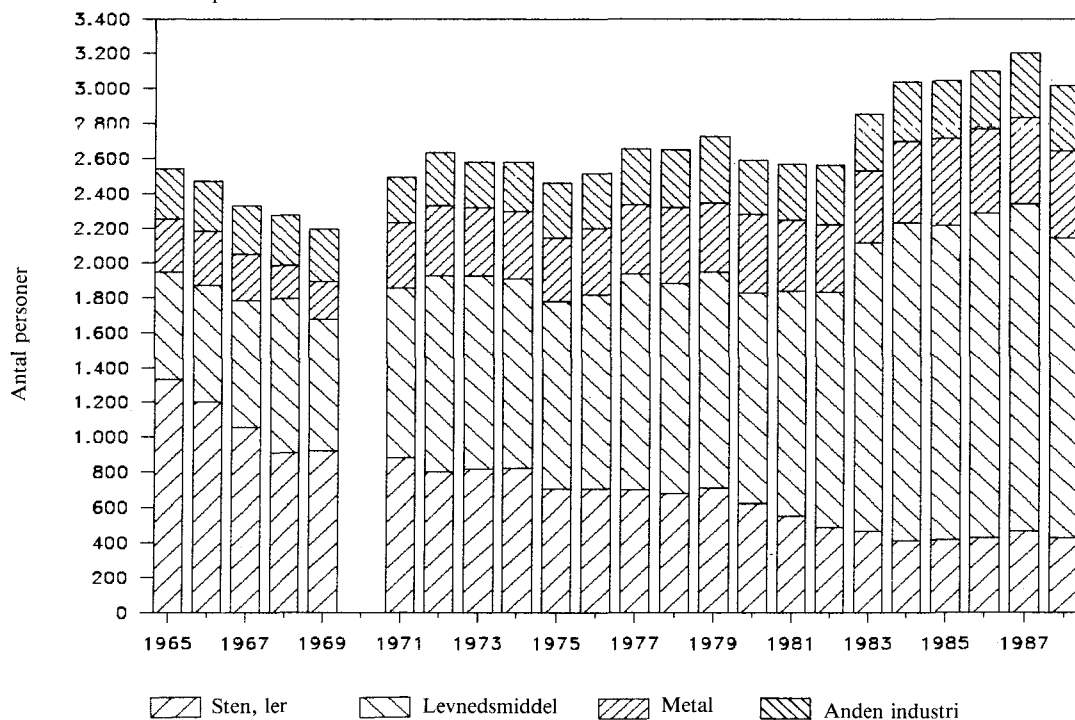
Figur 23. INDUSTRIBESKÆFTIGELSE PÅ BORNHOLM 1958

Antal personer beskæftiget.

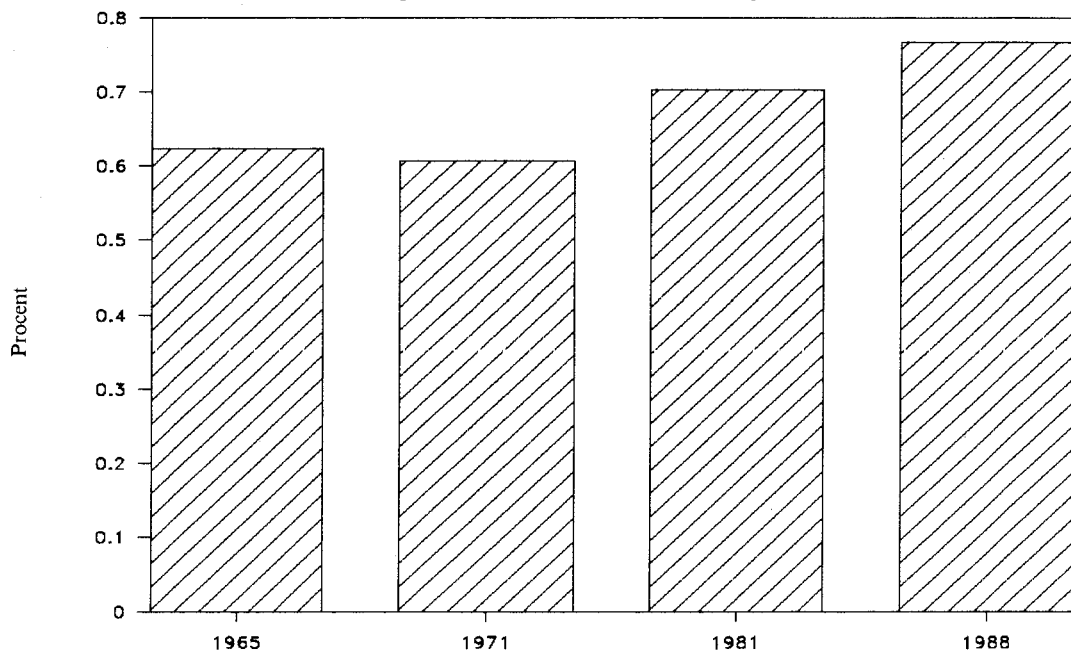
Figur 24. BESKÆFTIGELSEN I INDUSTRIEN PÅ BORNHOLM 1965-1988

Antal personer.

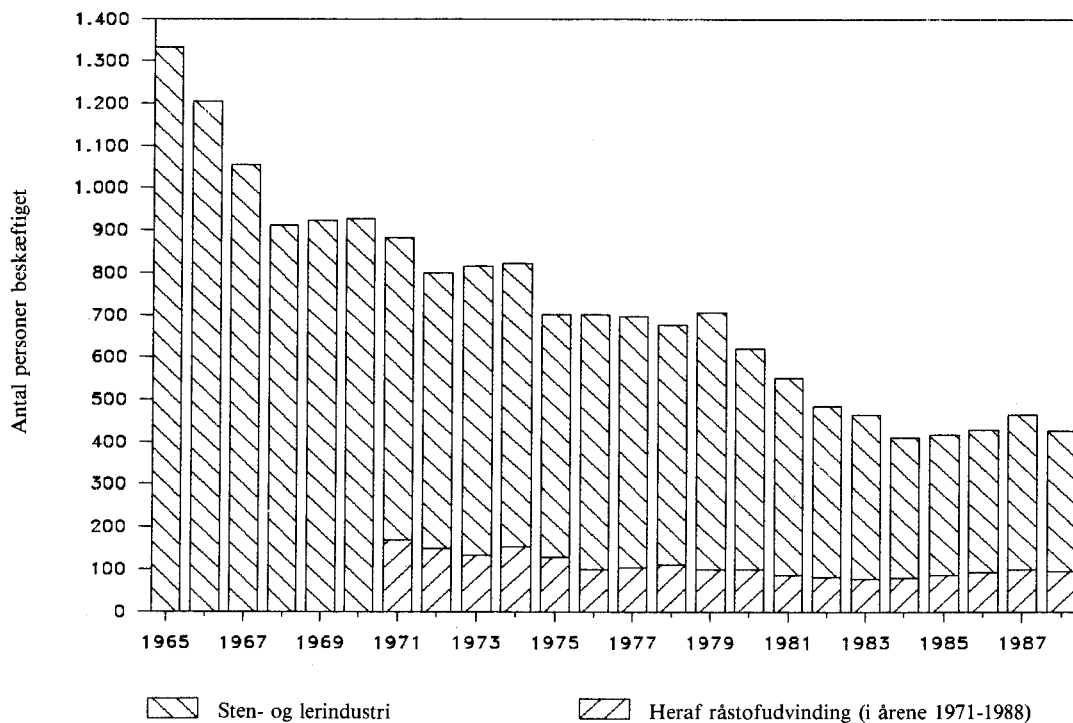

Figur 25. BORNHOLMS ANDEL AF DANMARKS INDUSTRI

Procent af industribeskæftigelsen i Danmark i 1965, 1971, 1981 og 1988.

Figur 26. BESKÆFTIGELSEN I STEN- OG LERINDUSTRIEN PÅ BORNHOLM 1965-1988

Udover råstofudvindingen viser opgørelsen groft beskrevet:

- Stenindustri, omfattende monument- og bygningsindustri samt brostens- og kantstensproduktion.
- Tung lerindustri, omfattende teglværker, cement- og mørtelværker samt produktion af fliser og klinker, af glaserede stentøjsrør, af krybber og trug til landbruget og af ildfaste sten og ildfast støbemasse.
- Finere keramikindustri, omfattende produktion af udsmykning, skåle, vaser, krukker, kander, askebægre og lignende.³⁵

Sammenlignes med figur 23 vedr. 1958 ses, at der ikke skete væsentlige ændringer i beskæftigelsen på dette område op til 1965. Men fra 1965-1968 faldt beskæftigelsen stærkt.

Den stærke nedgang for sten- og lerindustrien på Bornholm illustreres også af figur

27³³, der viser, at Bornholms andel af beskæftigelsen indenfor den danske sten-, ler- og glasindustri faldt kraftigt.

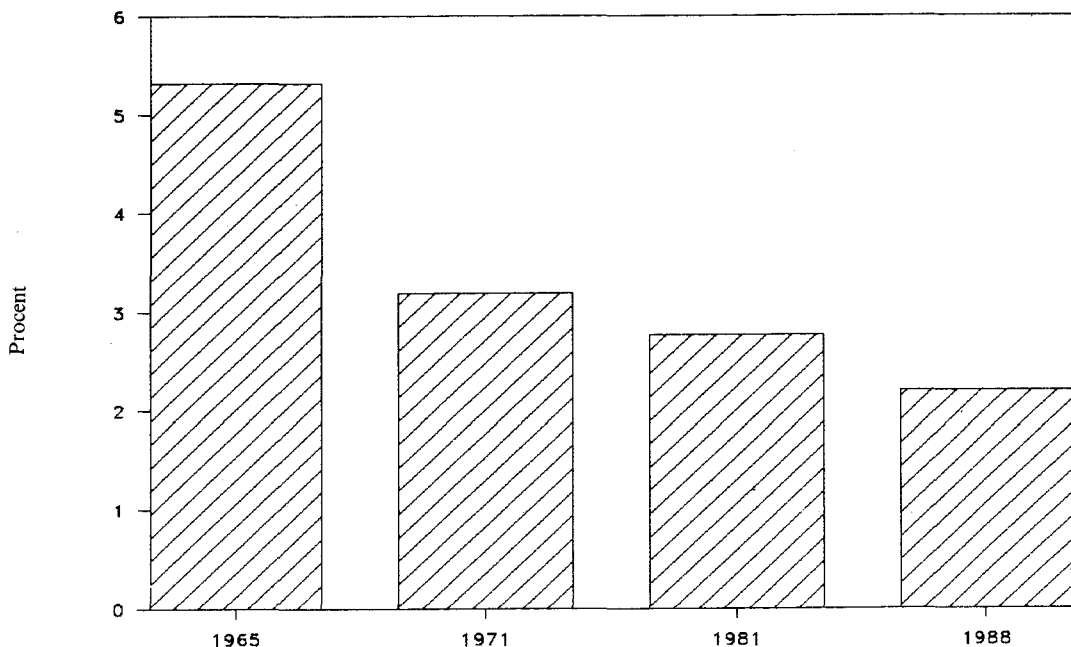
19. Stenindustriens vanskeligheder

En væsentlig del af beskæftigelsesnedgangen indenfor sten- og lerindustri fra 1965 skyldtes stenindustriens vanskeligheder.

Danmark blev medlem af frihandelssammenslutningen EFTA i 1959, og det betød gradvis afvikling af told og importbegrænsninger mellem landene. I 1966 var restriktioner for handel med kantsten, skærver og granitblokke fjernet, og der var udsigt til en snarlig ophævelse af begrænsninger for handel med monumenter og bygningssten.³⁶ Det illustreres bl.a. af udtalelser af formanden for Dansk Stenindustriarbejder Forbund i 1966, Georg Holmberg. Han sagde således, ifølge referat i Bornholms Tidende fra 2/9-1966:³⁷ »På grund af Danmarks medlemsskab af EFTA er den danske stenindustri hårdt trængt af Portugal, hvor dag-

Figur 27. STEN-, LER- OG GLASINDUSTRIEN. BORNHOLMS ANDEL

Procent af sten-, ler- og glasindustriarbejdere i Danmark. Årene 1965, 1971, 1981 og 1988.

Maskine i stenindustrien. Fra De forenede Granitbrud, Rønne, ca. 1976-1981. Bornholms Museum. (Foto: Algot Pressefoto.)

lønnen svarer til en dansk timeløn. Konkurrencen kan komme til at betyde, at den bornholmske stenindustri må indstille. Her ved vil 500 familier rammes af ledighed. Andre virksomheder er i fare for at lukke. I givet fald vil 1000 til 1200 familier blive ramt af ledighed.«

En anden - og velkendt - årsag til tunge bornholmske stenprodukters ringe konkurrenceevne var Bornholms beliggenhed. Ifølge ovennævnte artikel fra Bornholms Tiden d. 2/9-1966, sagde direktøren for De forenede Granitbrud og formanden for stenindustriens arbejdsgivere, Sven Wilde: »...men sådan set er det nok det største problem, at Bornholm har den beliggenhed, den har. Vi har store udgifter til elektricitet, til havneafgifter og til transport, og når nu Georg Holmberg nævner, at myndighederne

må til at interessere sig mere for Bornholm, vil jeg da gerne bemærke, at myndighederne i højere grad end tidligere må være med til at skabe forhold, der kan forbedre forholdene på Bornholm.«

Også fremkomsten af nye materialer til veje og bygninger skabte vanskeligheder for stenindustrien. F.eks. erstattede betonkanten i høj grad den store bornholmske granit-kantstensproduktion.³⁸ Og endelig havde den tekniske forbedring af redskaber og maskiner betydning for beskæftigelsen. Moderniseringen af maskinparken (til slibning, skæring, hugning og transport) skyldtes nok delvis, at det blev svært for stenindustrien at holde på arbejdskraften.³⁹

I dag ligger bl.a. stenbrudsmuseet Moseløkken, Bornholms Dyre- og Naturpark samt Hammersøen (tidligere Hammerløk-

ken) nær Allinge som monumenter over stenindustriens storhedstid. Allinge-områdets karakter er fundamentalt ændret i en kort periode.

20. Ler- og keramikindustri

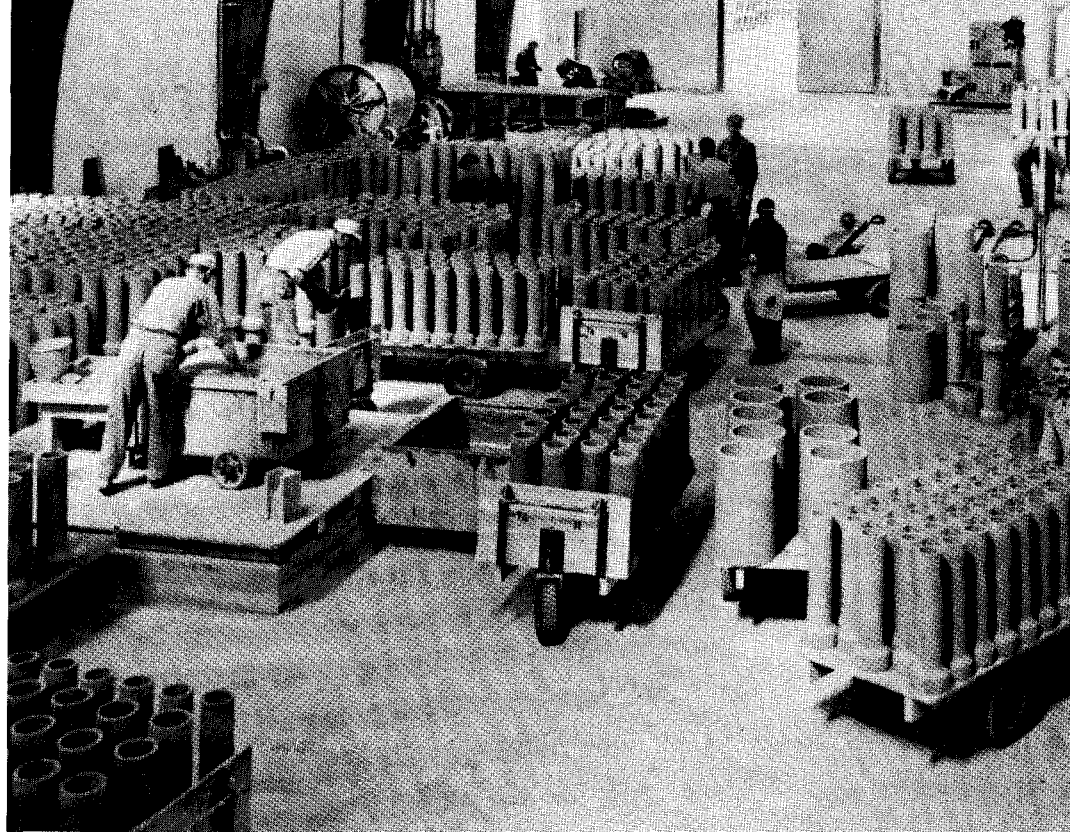
Lerindustrien var - noget senere - udsat for tilsvarende problemer, som stenindustrien: Der var tale om tunge produkter, som det var dyrt at eksportere fra øen, og som helt eller delvis kunne erstattes af andre materialer.

Først gik det ud over øens teglværker, som havde ældre produktionsanlæg, der ikke blev fornyet: I 1966 var der tre, nævner Bornholms Erhvervsråd i sin rapport fra dette år. I 1971 nævnes to teglværker i erhvervsrådets rapport, og i regionplanrapporten fra nov. 1974 nævnes et teglværk (side 3.1-2). Nu importeres alle mur- og teglsten til Bornholm.

Firmaet Hasle Klinker⁴⁰, der producerede klinker i Sorthat syd for Hasle og glaserede stentøjsrør, krybber til landbruget, trug, skåle, paraplystativer samt ildfaste sten og materialer på Rabækkeværket øst for Rønne, var en virkelig stor virksomhed. Men den havde en stærkt faldende beskæftigelse. I 1948 var der ca. 900 ansatte, og i 1958 var ca. 650 af ca. 1200 personer indenfor sten- og lerindustrien, ansat på Hasle Klinker.^{42a} I 1975 beskæftigede Hasle Klinker ca. 300 personer, en stor del af de 573 ansatte, der i 1975 var beskæftiget i sten- og lerindustri (excl. råstofudvinding). Og i 1986 beskæftigede firmaet 141⁴³, og der var 336 ansatte i alt i sten- og lerindustrien (excl. råstofudvinding), ifølge industristatistikken. Årsagerne til nedgangen i beskæftigelsen var bl.a. rationalisering (som omtalt i næste afsnit) især fra først i 1960'erne, nedgang i landbrugets investeringer og afsætningen af krybber til landbruget sidst i 1970'erne,⁴¹ og det forhold, at de glaserede stentøjsrør til kloaker blev erstattet af billigere cement- og plasticrør. Virksomheden klarede sig på grund af produktionen af ildfaste materialer til særlige formål og af klinker.⁴²

I 1962 blev Hasle Klinker overtaget af Henriksen-familien, og virksomhedens egen historie fra 1963 beretter, hvordan der sattes meget rationalisering og effektivisering i gang i tidens ånd.⁴⁴ Den fortæller: »På fabrikkerne gik man igang med moderne arbejdsstudiemetoder, bl.a. anvender man MTM (Metodetidsmålinger), tidløsområderne blev arbejdsvurderet, og man er godt igang med at indføre økonomisk kontrol med omkostningerne. Der startedes i hele firmaet en omfattende undervisningsvirksomhed til dygtiggørelse af vore medarbejdere. Der afholdtes f.eks. TIA-kurser, kursus i intern transport, kurser i MTM og arbejdsstudier og arbejdsteknisk skole for arbejdere både som aften- og dagskole. Vore arbejdsledere kom på kurser...« Jubilæumsskriftet fra 1968 beskrev produktionen bl.a. sådan: »Hasles industrialiserede rørproduktion foregår i den 6800 kvadratmeter store rørhal. Fra transportbånd fødes automatisk en række presser, der former rør og krybber. Derpå begynder den 260 m lange rejse i 4½ døgn på eldrevne skinnevogne. Efter 25 timers kørsel i tørrekanalen efterfulgt af glasering, fortsættes kørslen gennem varmekanalen og tunnelovnen. Det færdigbrændte produkt har en stentøjsskærv, hvis tæthed ikke afhænger af glaseringen. Til de specielle opgaver inden for sanitet og landbrug er Hasle stentøjsvarer de førende på markedet.«

Bl.a. på grund af få investeringer op til 1978 skilte ejeren, Ib Henriksen, i dette år sig af med virksomheden.⁴⁵ For at undgå at konkurrenter overtog Hasle Klinker og nedlagde alle arbejdspladserne lavedes en særlig ordning. Den sikrede, at en selvejende bornholmsk virksomhed fortsatte produktionen. Bornholms Erhvervsfond, hvis midler stammede fra staten og lokale pengeinstitutter, lånte penge til den selvejende virksomhed. Og Bornholms Amtskommune købte virksomhedens jord, som den så lejede ud til virksomheden. Amtskommunen købte også bygninger, som ikke var nødvendige for produktionsvirksomheden, og den lagde i en

Fra Hasle Klinkers jubilæumsskrift 1968.

kort periode penge ud for Bornholms Erhvervsfond. Daværende amtsborgmester Jens Brandt (Venstre) udtalte bl.a.: »Jeg synes, at der er noget rimeligt i - og det tror jeg også Venstre mener - at fællesskabet ejer de råstoffer, der er helt nødvendige for Bornholm.« Andre borgerlige politikere var stærkt kritiske overfor denne handel, mens lokale kommunister betegnede handelen som det »statskapitalistiske samfund i miniformat«. ⁴⁶ I 1980 overtog Aalborg-Portland-Cement - en del af F.L. Schmidt koncernen, der brugte de ildfaste materialer - Hasle Klinker.

Den finere keramik, f.eks. fra Søholm, Hjort eller Michael Andersen i Rønne oplevede fremgang i perioden efter den anden verdenskrig. I rapporter fra 1958 og 1966 meldtes om god afsætning, både til turister og uden for øen. ^{46a} Men skiftende mode inden for udsmykning, og dalende interesse for massefremstillet kunsthåndværk fik beskæftigelsen til at falde. Udenfor den egent-

lige industri, oprettede kunsthåndværkere fra omkring 1970 små værksteder på øen. ⁴⁷ I 1985 skønnede Arbejdsformidlingen, at der var ca. 50 enmandsbetjente keramikværksteder på Bornholm. ^{47a}

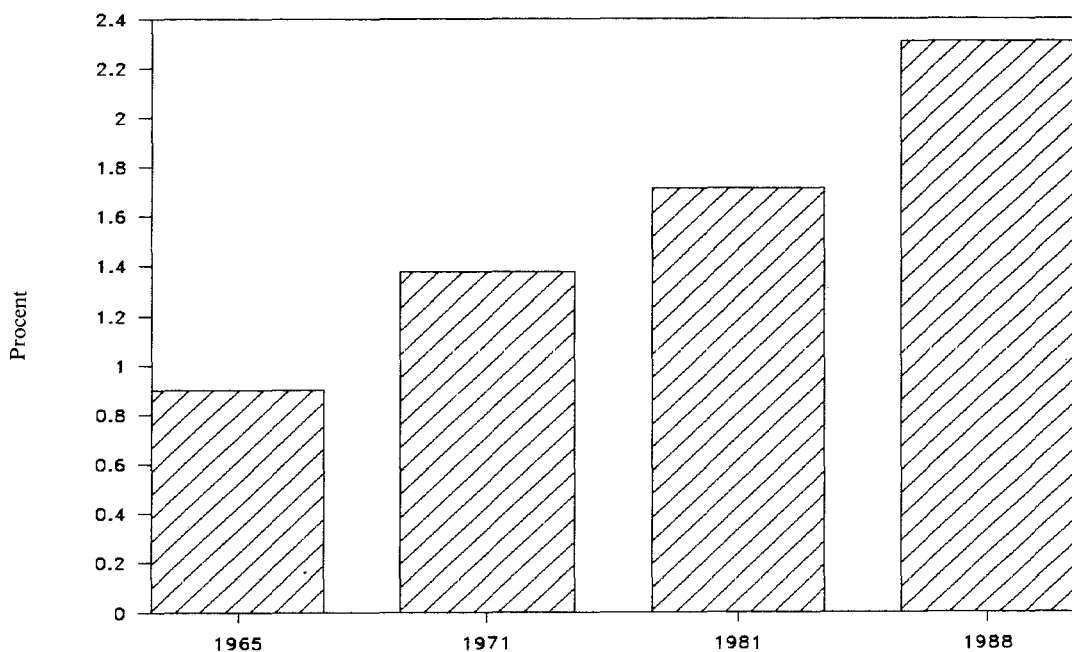
21. Levnedsmiddelindustrien som helhed

Levnedsmiddelindustrien, eller nærings- og nydelsesmiddelindustrien, på Bornholm voksede stærkt. **Figur 28** ³³ viser, at beskæftigelsen i levnedsmiddelindustrien på Bornholm siden 1965 udgjorde en stigende del af den samlede beskæftigelse i levnedsmiddelindustrien i Danmark.

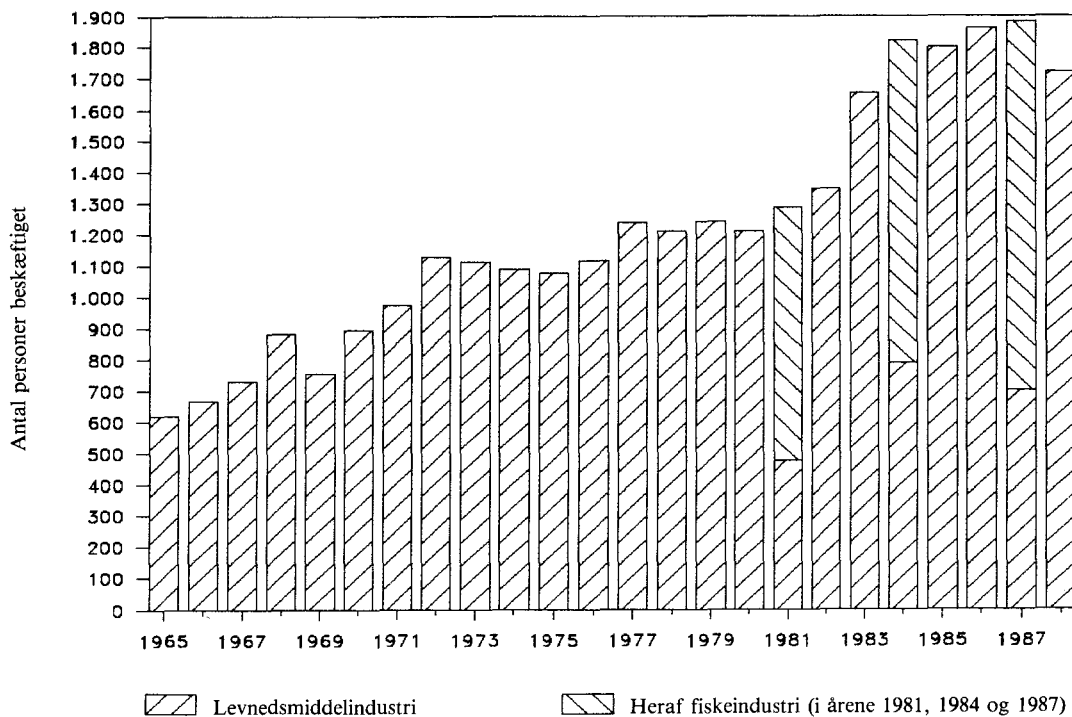
Figur 29 ³³ viser stigningen i beskæftigelsen indenfor levnedsmiddelindustri på Bornholm. Opgørelsen bygger på industristatistikken og omfatter kun virksomheder med mindst 6 beskæftigede på årsbasis. Bagerforretninger med mere end 5 beskæftigede er ikke med. Groft sagt viser opgørelsen i figur 29 beskæftigelsen ved mejerier, isfabrikation, margarinefabrikation, bryggerier,

Figur 28. LEVNEDSMIDDELINDUSTRIEN. BORNHOLMS ANDEL

Procent af levnedsmiddelindustri-beskæftigelse i Danmark. Årene 1965, 1971, 1981 og 1988.

Figur 29. BESKÆFTIGELSEN I LEVNEDSMIDDELINDUSTRIEN PÅ BORNHOLM 1965-1988

bagerier, slagterier, konserverfabrik, ægpakkeri og fiskeindustri. Sammenlignes figur 23 og den første søjle i figur 29 ses det, at beskæftigelsen i bornholmsk levnedsmiddelindustri ikke ændredes væsentligt fra 1958 til 1965.

22. Nedlæggelse og rationalisering indenfor levnedsmiddelindustrien

Nedlæggelser og rationaliseringer gik ikke uden om levnedsmiddelområdet. Siden 1945 er mejerier, bryggerier, isfabrikation, kreaturslagteri og røgerier blevet nedlagt. Masseproduktion andetsteds og teknisk fornyelse var forklaringen på ændringerne.

Efter krigen var der 19 andelsmejerier på Bornholm. På baggrund af et mejerisamarbejde om oste og om flødeis dannedes i 1963 Bornholms Mejerisammenslutning. Det betød nedlæggelse af 7 bornholmske mejerier alene i 1963. Bymejeriet Godthåb i Rønne kom imidlertid ikke med i Bornholms Mejerisammenslutning før i 1970. Og først med Godthåbs nedlæggelse i 1972 var 18 af de 19 andelsmejerier nedlagt, og al mejeridrift koncentreret på det nuværende andelsmejeri i Klemensker.⁴⁸

Flødeis produceredes tre steder⁴⁹:

1. Hos den privatejede Rønne Mælkeforsyning i Østergade (Karlsen Fløde-Is), som i 1966 overtoges af mejeriet Godthåb. Produktionen af is standsede her i 1970.

2. I Bornholms Margarinefabrik i Møllegade i Rønne, der lukkede i 1979.

3. Endelig produceredes Krølle-Bølle Is af andelsmejerierne, fra 1958 på Humledal i Olsker og fra 1976 på andelsmejeriet i Klemensker.

Også de lokale bryggerier blev nedlagt. Da Rønne Bryggeri blev nedlagt i 1966, opstod i stedet en virksomhed med frørenseri og korntørreri. - Landbruget brugte jo i mindre grad græsarealer til heste og kvæg, og der var brug for behandling af den forøgede kornmængde.⁵⁰

Antallet af røgerier var i kraftig tilbagegang. I 1943 var der ca. 70, i 1966 ca. 25, i 1969 ca. 20 og i 1983 var der ca. 10. Falden-

de efterspørgsel efter røgede sild, rationalisering af produktionen, og i 1970'erne krav fra myndighederne til røgeriernes indretning var årsager hertil. Arbejdet var præget af en kort sæson.⁵¹

23. Fiskeindustriens vækst

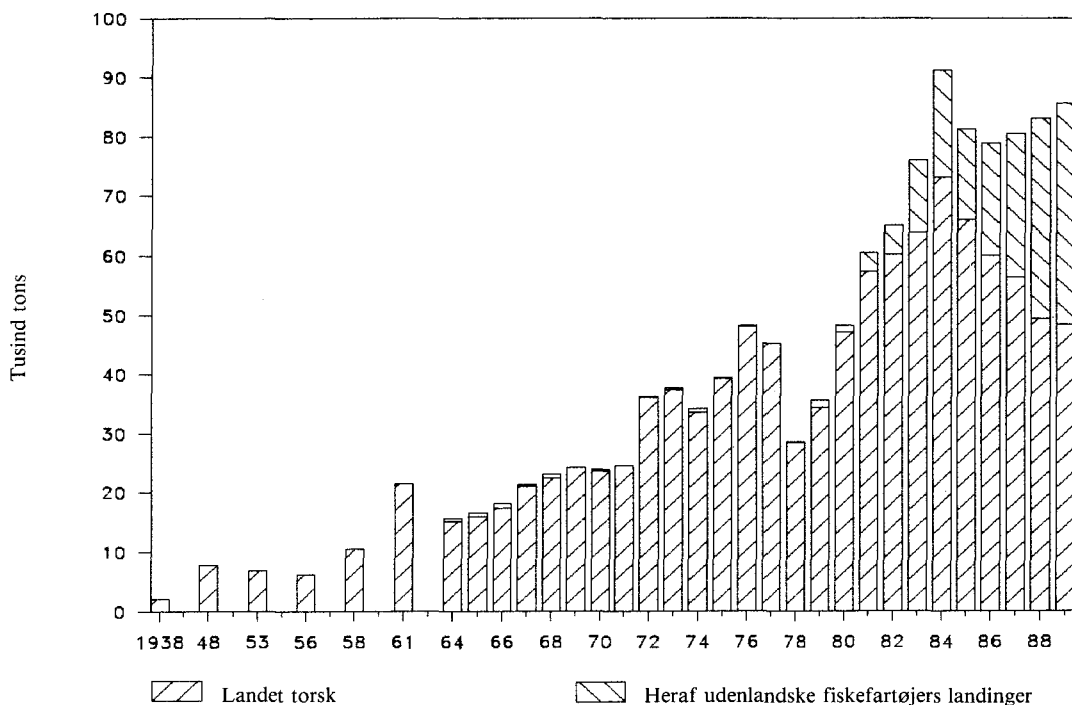
Udover røgerier bestod fiskeindustrien af virksomheder, der især arbejdede med fiskefiletering af torsk og sild og med halvfabrikata (fiskeblokke af torsk) og færdigvarer til hurtig madlavning.⁵² Fiskeindustriens produkter eksporteredes i høj grad til udlandet, og dens indtjening blev særdeles følsom overfor ændringer i dollarkursen og i prisen for frosne torskefileter i USA.^{58b}

Allerede i 1937 havde familien Espersen etableret Bornholms første torskefiletfabrik i Rønne.⁵³ Også fiskernes andelssalgsforeninger havde filetfabrikker. Da Finsing for Dansk Fiskeritidende i 1954 besøgte Bornholm, kunne han bl.a. berette, at »Langt den overvejende del af de bornholmske fiskeres fangster eksporteres nu som fersk fisk eller fileter direkte af de bornholmske andels-fiskesalgsforeninger og Dansk Andelsfisk«. Han oplyste også, at der i de »seneste år« var opført fiskefiletfabrikker i Nexø, Allinge, Tejn, Gudhjem, Snøgebæk og Svaneke. Fra besøget i Nexø, »den største landingsplads for fisk på Bornholm«, skrev Finsing: »Salgsforeningen har eget isværk, egen filetfabrik, der beskæftiger 35-40 personer og en filetfabrik-filial i byens gamle elektricitetsværk, som foreningen har købt, og hvor der allerede nu er 15 arbejdere i gang med filetfremstilling og produktion af klipfisk, men hvor der med tiden vil kunne beskæftiges 50-60 personer.«^{53a} Af en beskrivelse af Anker Nielsen, forretningsfører i fiskeriforeningen, fra 1969 fremgår det, at 5 andelssalgsforeninger på daværende tidspunkt havde maskiner til såvel silde- som torskefiletering. Der var flest maskiner til torskefiletering.

Andelsvirksomhederne indenfor fiskeindustrien gik tilbage, men fiskeindustrien som helhed voksede, så det betød vækst for

Figur 30. TORSK LANDET PÅ BORNHOLM 1938-1989. TUSIND TONS

Fra 1964 beregnet som hel fisk. Og fra 1964 er udenlandske fiskefartøjers landinger medtaget.

den bornholmske levnedsmiddelindustri. For årene 1981, 1984 og 1987 kan beskæftigelsen i fiskeindustrien, ifølge Fiskeriministeriet 1988, aflæses i *figur 29*, som en del af beskæftigelsen i levnedsmiddelindustrien. På grund af Fiskeriministeriets beregningsmetode, undervurderer *figur 29* fiskeindustriens andel af beskæftigelsen i nogen grad.^{53b}

Følgende forhold var baggrunden for fiskeindustriens vækst:

1. Fryseteknikken i fabrikker, butikker og boliger gjorde det muligt at fremstille gode produkter med lang holdbarhed.

2. Fiskeriet voksede på grund af ny teknik. I 1960'erne indførtes f.eks. decca, radar og radiosender på mange fiskerskibe. Fiskekutterne blev større og i stand til at sejle længere væk, og det arbejdskrævende krogfiskeri efter torsk blev stort set erstattet af trawlfiskeri.⁵⁴

3. Der var arbejdskraft til rådighed. I 1960'erne og 1970'erne ønskede mange (og så gifte) kvinder at komme ud på arbejdsmarkedet.⁵⁵ Mange ufaglærte kvinder kunne få arbejde i fiskeindustrien som »trimmere« af fiskefileter eller som pakkere.

4. En del generende restriktioner blev lempet. Tidligere forhindrede en bekendtgørelse tilvirkning af fileter af frossen fisk, og saltvandsfiskeriloven af 1965 vanskeliggjorde ilandbringelse af udenlandsk fisk.⁵⁶ Disse regler blev ophævet.

På trods af de mange reguleringer af fiskeriet, sømylegrænser, kvoteringer, krav til fangstredskaber m.m. - se afsnit 30 om fiskeriet - faldt leverancerne til fiskeindustrien ikke. Østersøen undgik også den grad af miljødelæggelse, der ramte de indre danske farvande.⁵⁷ Tværtimod: I Dansk Fiskeriforenings bog »Portrætter af dansk fiskeri« fra 1987 hed det bl.a. side 37: »I slutningen af

1970'erne og begyndelsen af 1980'erne oplevede man en uventet og utrolig vækst i torskefiskeriet i Østersøen. Siden da er $\frac{2}{3}$ af de danske torskefangster blevet taget i Østersøen, og Bornholm er i vinter- og forårsmånederne blevet base for en stor flåde af kuttere fra hele landet.« De mange torsk førte til store investeringer og stigende beskæftigelse i den bornholmske fiskeindustri i begyndelsen af 1980'erne.

I slutningen af 1980'erne fik udenlandske fiskefartøjers landinger af torsk på Bornholm stor betydning for fiskeindustrien. Det ses bl.a. af **figur 30**, der viser landingerne af torsk på Bornholm. Kun en ubetydelig del af de landede torsk blev ikke brugt på øen.⁵⁸ Når udenlandske fiskefartøjer landede på Bornholm, vil det sige, at de leverede fangsten direkte til en havn på Bornholm. I løbet af 1980'erne modtog fiskeindustrien på Bornholm også hel, frossen torsk, der var landet udenfor Bornholm, men som med fragtskibe førtes til øen. Fiskeindustrien im-

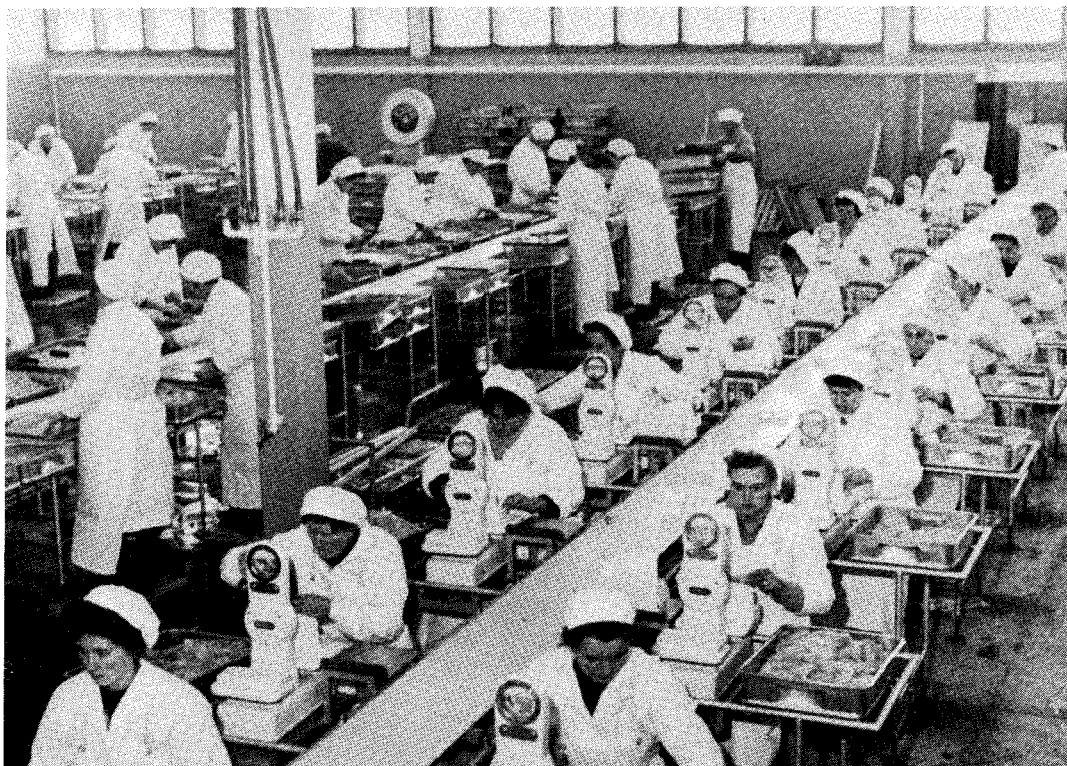
porterede på denne måde i 1986 ca. 10.000 tons hel frossen torsk, som altså kom til udover det, der kan aflæses i figur 30.^{58a}

Fiskeindustrien var, som allerede nævnt i afsnit 6, præget af sæsonarbejde, og arbejdsmiljøet, med meget individuelt akkordarbejde, var nok hårdt, (men måske ikke strengere end det arbejdsmiljø, der før prægede stenindustrien). Specielt kvindernes arbejdsforhold blev undersøgt grundigt i 1980 og 1986⁵⁹. Sammenlignes de to undersøgelser tyder noget på, at arbejdsmiljøgenerne blev reduceret mellem 1980 og 1986. F.eks. pegede forholdsvis færre i 1986 på problemer med kulde, temperatursvingninger, byrder, der skal bæres eller løftes, med glatte gulve eller dårligt indstillede borde og skamler. Alligevel nåede Bach-Petersen i undersøgelsen fra 1986 (side 17) bl.a. frem til, at »Det hårde arbejdsmiljø og den svingende beskæftigelse betyder for mange af kvinderne også, at de for eksempel ikke orker at deltage i aktiviteter uden for arbejdstid. Jeg op-

Figur 31. METALINDUSTRIEN. BORNHOLMS ANDEL

Procent af metal-skæftigelse i Danmark. Årene 1965, 1971, 1981 og 1988.

Fra »Nordfilet« i Nexø. Bornholms Museum. (Foto: Kjøller, Allinge.)

fatter besvarelserne i spørgeskemaerne således, at mange er nødt til at rekreere sig - dels efter endt arbejdsdag - og dels i hjemsendelsesperioderne.«

Bach-Petersens undersøgelse fra 1986 (side 18-19) viste, at mange af fiskeindustriens kvinder kom fra to grupper: Dels nogle over 40-årige, som tidligere havde været hjemmegående og hjemmearbejdende. Dels yngre kvinder, der i 40-års alderen holdt op og så fik arbejde med rengøring, dagpleje, hjemmehjælp, eller som helt holdt op på arbejdsmarkedet.

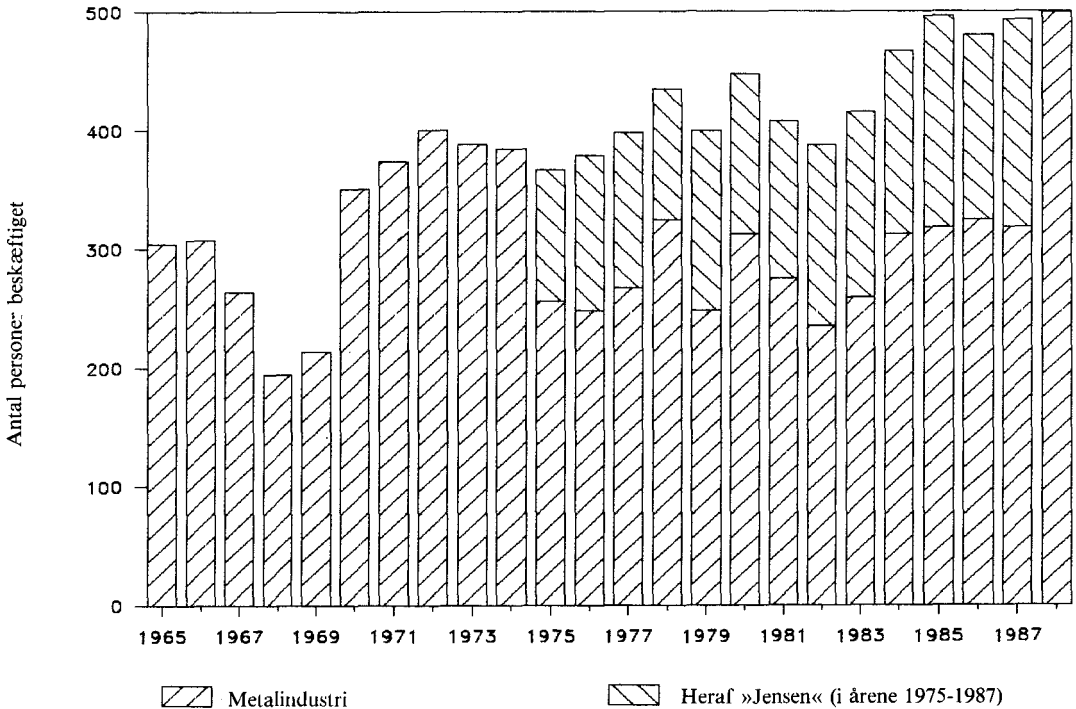
24. Metalindustrien generelt

Jern- og metalindustrien var den tredjestørste industrigruppe på Bornholm. **Figur 31**³³ viser, at den siden 1965 udgjorde en stigende, men også meget lille, andel af den samlede danske jern- og metalindustri. Den højeste andel var ca. 0,3 % i 1988.

Jern- og metalvirksomhederne opstod som servicevirksomheder for det øvrige erhvervsliv. I 1958 var der ingen eksport af betydning udenfor øen fra denne industrisektor. Men det var ændret i 1966, og yderligere ændret i 1971. De største virksomheder lå i Rønne og Nexø.⁶⁰

Figur 32³³ viser ændringerne i beskæftigelsen inden for bornholmsk jern- og metalindustri i perioden 1965-1988. Tallene bygger på industristatistikken fra Danmarks Statistik, og beskæftigelsen i 1965 kan ikke direkte sammenlignes med beskæftigelsen i 1958, som den fremgår af figur 23. I 1958-tallene er ca. halvdelen beskæftiget med autoreparation og forhandling⁶¹. Fra 1965-1988, i figur 32, er det kun beskæftigelsen ved egentlig produktion i virksomheder med mere end 6 ansatte, der er medregnet.

Nedgangen i beskæftigelsen omkring 1968 skyldtes måske, at mejerisammenlægning og

Figur 32. BESKÆFTIGELSEN I METALINDUSTRIEN PÅ BORNHOLM 1965-1988

rationalisering på det tidspunkt var nået langt, og således ikke længere gav så meget arbejde. Og hjælpevirksomhed til fiskeriet og fiskeindustrien var endnu ikke i fuld gang. Givet er det, at maskinfabrikkerne kom til at fungere som hjælpevirksomheder for fiskeri og fiskeindustri. Ifølge en oversigt fra 1980'erne⁶² producerede bornholmske maskinfabrikker trawlsplil, nettromler, rejepillemaskiner, rejesorteringsmaskiner, rensemaskiner m.m. afledt af fiskeri og fiskeindustri.

25. Metaleksport fra Bornholm

Andre metalvirksomheder producerede til aftagere uden for øen, f.eks. pallevogne eller foldemaskiner m.m. til vaskerier og tekstilindustrien. Producenten af foldemaskinerne hed først Bornholms Mejerimaskinforretning, senere Ejnar Jensen og Søn A/S og senere igen blot Jensen A/S. I efterkrigsårene projekteredes og monteredes mejerianlæg

og køleanlæg til de bornholmske fiskesalgssforeninger og fællesfryserier på andelsbasis. Senere, fra 1954, beskæftigede firmaet sig også med centralvarmeanlæg og oliefyring, samt med engrosforretning for tekniske maskinartikler. Først i 1959 produceredes den første foldemaskine, og fabrikken udviklede sig som verdens største producent af folde-maskiner.⁶³

På figur 32 er beskæftigelsen på »Jensen« markeret for årene 1975-87.⁶⁴ Det ses, at en væsentlig del af metalindustriens beskæftigelse skyldtes Jensen. Virksomheden undgik dog ikke kriser. I 1974 ramtes den af lavkonjunktur som følge af oliekrisen. Interessen for at investere i vaskerimaskiner dalede. »Havde det ikke været for et egnsudviklingslån på en million til en meget fordelagtig rente, havde virksomheden næppe overlevet,« hed det i dagbladet »Børsen«s omtale d. 4/7-1977. Og omkring 1985 måtte »Jensen« konstatere store tab på sit datterselskab i USA.⁶⁵

Fiskeriet

26. Større og bedre udrustede fiskefartøjer

Det bornholmske fiskeri havde markant betydning. Dels var antallet af fiskere på Bornholm forholdsvis stort, og dels var fiskeriet leverandør til levnedsmiddelindustrien og aftager af produkter fra metalindustrien og andre virksomheder i land. Lige som livet på landet blev ændret, ændredes fiskernes livsform af de nye produktionsmetoder efter 1945. Relativ nedgang i kystfiskeriet betød, at færre kunne fiske som en fast daglig rutine, med familien til hjælp i land med klargøring af net, liner og kroge. Større både med bedre teknik førte mange langt væk fra Bornholm, de måtte leve som sejlede nomader. Også kvotereguleringer betød, at nogle fiskeres årsrytme blev slået i stykker.

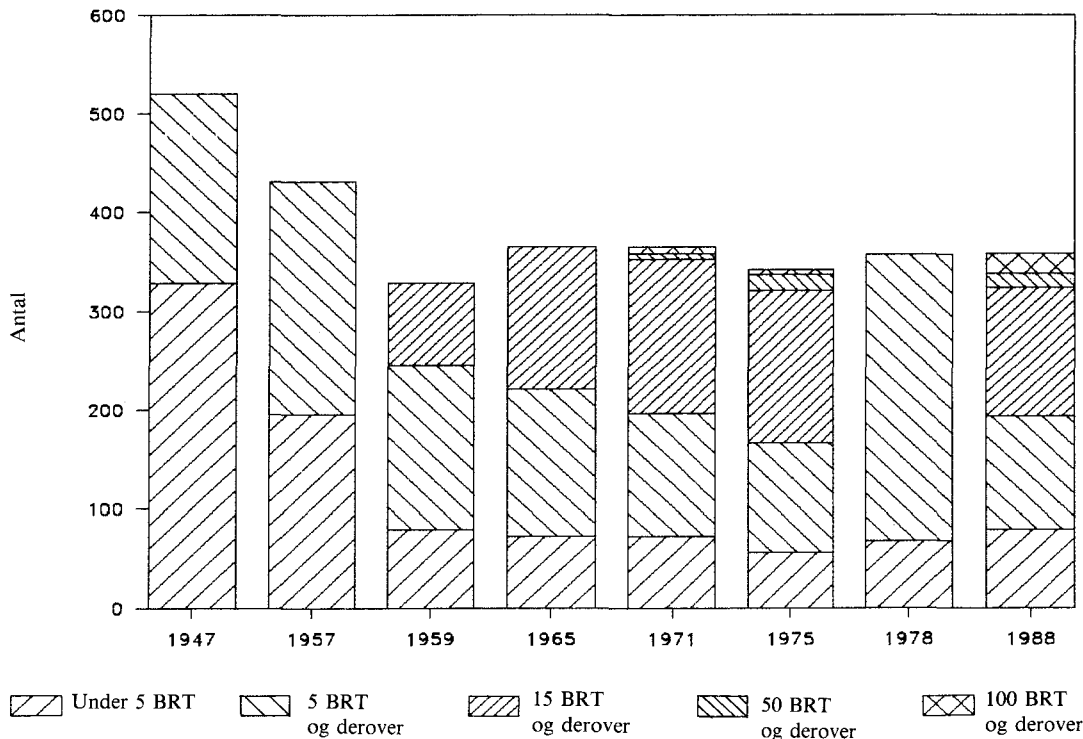
De måtte fiske, mens det var tilladt og muligt.

Antallet af fiskere ændredes ikke væsentligt i perioden efter anden verdenskrig. Fra 1947 til 1987 svingede antallet af aktive erhvervsfiskere mellem små 700 og godt 900 personer.⁶⁶ Det er bemærkelsesværdigt, at Bornholm ikke oplevede den samme nedgang i antallet af fiskere, som andre danske øer.⁶⁷

Fiskefartøjerne blev større, og der blev færre af dem. **Figur 33** viser i udvalgte år antallet af fiskefartøjer. I nogle af årene har det kun været muligt at skelne mellem fartøjer på under 5 bruttoregistertons og fartøjer på 5 BRT eller derover. For en del af årene er der markeret for fartøjer over henholdsvis 15 BRT, 50 BRT og 100 BRT. Det ses, at antallet af helt små fartøjer gik tilba-

Figur 33. FISKEFARTØJER PÅ BORNHOLM I UDVALGTE ÅR 1947-1988

Fartøjernes størrelse i BRT er angivet med forskellig nøjagtighed.

Med kutteren R. 10 »Alfa« af Hasle på torskefiskeri

Torskene var i bidehumør, og resultatet på en tåget dag blev 55 kasser torsk. – Fiskernes dag er lang og anstrengende, men bytte med andre har de ikke lyst til

Fiskerne, Chr. Andersen og Henry Finne er i fuld gang med at trække torskene op. Andersen betjener »tromlen«, mens Finne renser fisken. I løbet af dagen afløser fiskerne hinanden, for at arbejdet ikke skal blive for monotont.

(Bornholmeren 14/2 1958)

ge efter 1945 og i 1950'erne. De helt store fartøjer kom til sent i den behandlede periode.⁶⁸ Fiskeriministeriet 1988 (side 23) konstaterede, at der i løbet af 1980'erne var tale om en meget stor kapacitetsforøgelse, da fartøjerne blev større.

Bådenes udstyr og maskinkraft blev ganske væsentligt bedre. Ekkolod, (der hjalp med at finde fiskene i vandet), autopilot, radiosender, radar og decca (til navigation) blev almindeligt udstyr i et fiskefartøj. Til langfart brugte fiskere f.eks. fryselast og radiobøjer.⁶⁹

27. Fangstmetoder

Torsk fangedes især med kroge og med flydetrawl, d.v.s. et nærmest kræmmerhus- eller pyramideformet net, der blev spilet ud med »skovle«, og som flød i de frie vand-

masser.⁷⁰ I den første del af perioden var krogfiskeriet fra små både langs kysten mest udbredt, men efterhånden blev det mindre arbejdskrævende trawlfiskeri efter torsk almindeligst. Bornholms Erhvervsråd 1966 nævner (side 46), at »Krogfiskeriet, der tidligere var betydeligt, er gået stærkt tilbage, mest på grund af de besværlige og fordyrende forberedelser«. Og Årsberetning fra Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening vedr. 1974 nævner, »at torskefiskeriet har fortrinsvis været drevet med trawl«, mens BCF-årsberetningen for 1975 fortæller, at krogfiskeriet »udelukkende har foregået i farvandet nær de bornholmske kyster...«

Dagbladet Bornholmeren illustrerede det hårde krogfiskeri efter torsk i et tillæg om fiskeriet d. 14/2-1958. I artiklen »Med kutteren R. 10 'Alfa' af Hasle på torskefiske-

ri« fortælles, at »Torskene var i bidehumør, og resultatet på en tåget dag blev 55 kasser torsk. - Fiskernes dag er lang og anstrengende, men bytte med andre har de ikke lyst til«. Og det hedder bl.a.: »Inden vi når ud til afmærkningen, skal vi have skåret madding til alle krogene, dem, som vi skal have ud, når vi har slæbt fangsten indenbords, siger Kurt Finne. Det vil sige, at vi skal skære 3500 stk. ud. Med lidt øvelse kan man klare det ret hurtigt. - Ja, og drengen er flink, siger Chr. Andersen, han kan godt bestille noget. Det job her, fortsætter den stoute fisker, det fordriver vi tiden med hver dag, når vi er på vej ud til fiskepladsen.« I det tilfælde Bornholmeren omtalte, foregik krogfiskeriet 18 sømil⁷¹ fra land. Når det foregik nærmere kysten, hjalp fiskerens familie i land ofte med at skære madding og »stikke kroge«. ⁷²

Sild fangedes også med trawl, trukket af et fartøj, og med garn, d.v.s. net, som sattes i de frie vandmasser, hvor silden opholdt sig.⁷⁰ Formanden for Hasle Fiskeriforening, Johannes Lind, forklarede i 1954 om sildefiskeriet med garn fra Hasle Havn.: »Vi går ud og sætter vore garn kl. 17. Vi bruger 30-40 drivgarn pr. båd. Vi driver så med garnene til henimod midnat. Vi plejer at være inde igen om morgenen mellem 2.30 og 3. Hver båd har landingsplads i havnen ud for sin gamma. Her møder så fiskerkonerne frem med morgenkaffen og hjælper til med at pille sildene af garnene.« En »gamma« var en lille bod eller et lille stade, hvor garnene ordnedes.⁷³

Laks fangedes dels med faststående lakselænker (med 1-4 laksekroge), dels med drivkroge (også kaldet drivliner eller drivlænker, med mange kroge), og dels med drivgarn, et net, der sattes oppe i overfladen eller i de frie vandmasser.⁷⁰ Nielsen 1959 nævnte, at de faststående lakselænker var ved at gå af brug. Drivgarn, i let håndterbare udgaver, og drivliner brugtes siden. Drivlinerne anvendtes mest, når strøm og vindforhold besværliggjorde brug af garn.⁷⁴

Bornholmske fiskere var hurtigt til at an-

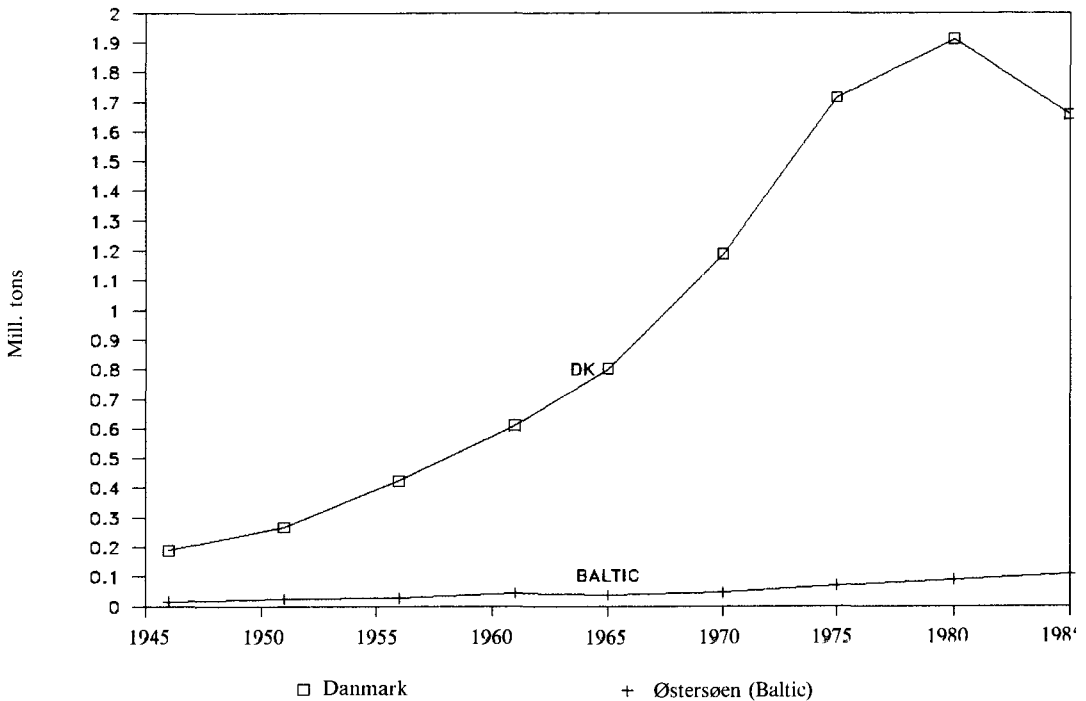

Sild pilles i Svaneke havn 1955. Bornholms Museum.

vende nye nylondrivnet (eller drivgarn) til laksefiskeri. Firmaet SGL i Århus henvendte sig i 1961 til Bornholms og Christiansø Fiskeriforening om forsøg med disse net. Firmaet havde, skrev det, først spurgt Fiskeriministeriets Forsøgslaboratorium. Der havde man ikke kendskab til brug af nylon, men henviste til Fiskeriforeningen. Foreningen meddelte, at flere bornholmske fiskere allerede havde gjort forsøg med nylonnet, og den henviste til fisker Ole Basse Mortensen, »der i særlig grad har kendskab til og erfaring med hensyn til laksefiskeri med nylondrivnet«. Det var der også grund til at

Figur 34. FISKERI. MÆNGDE. BALTIC OG DANMARK. 1946-1985

Mill. tons. Bedømt efter fangststed. Ifølge Statistiske Årbøger.

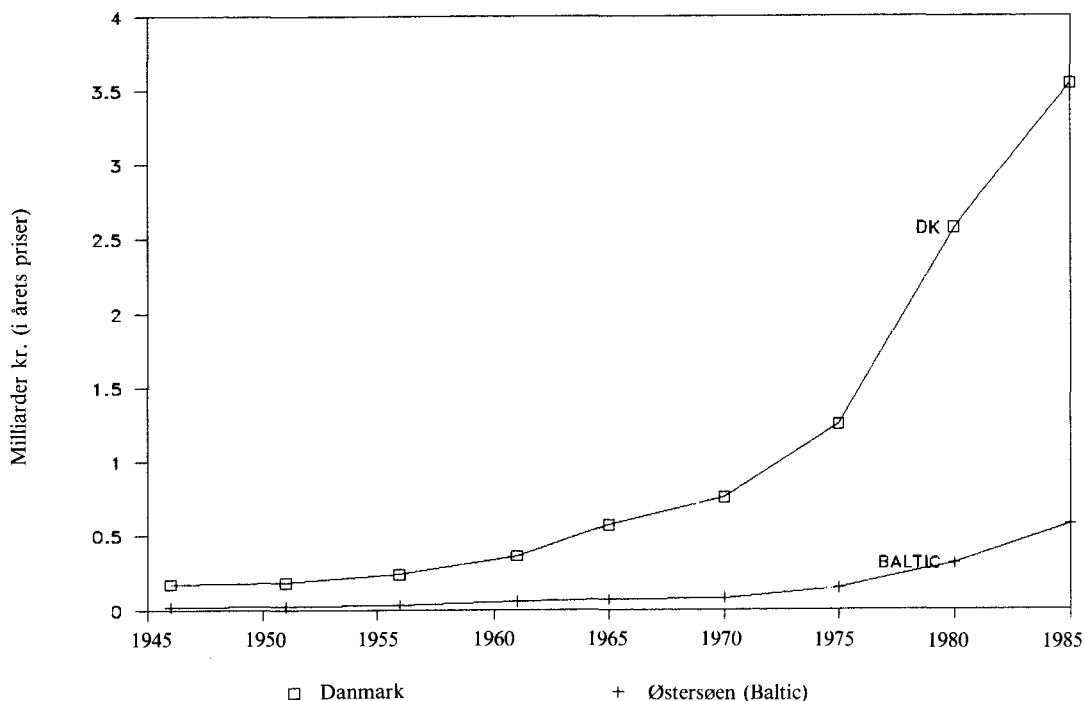
skrive, for allerede i 1956 havde Ole Basse Mortensen ved direkte kontakt til et japansk firma skaffet sig de nylonnet, som SGL i 1961, som agent for japanerne, ønskede afprøvet. Fiskeriforeningen skrev endvidere i sit svar til firmaet SGL bl.a., at »man har, som det formentlig vil være Dem bekendt, i mange år anvendt nylonliner til laksefiskeri med kroge«. Der var dog grænser for anvendelse af den moderne teknik. »Kutterne er ikke udstyret med mekaniske indhalingsapparater. Garnene trækkes ind ved håndkraft,« skrev fiskeriforeningen til firmaet. Da fisker Børge Finne i Rønne året efter søgte Fiskeriministeriet om tilskud til »forsøg med nylongarn af en ny type, som anvendes af japanske laksefiskere i Stillehavet«, så var Fiskeriministeriet (efter at have konsulteret Danmarks Fiskeri- og Havundersøgelser) »i princippet ... villig til at yde

en vis form for støtte til det pågældende forsøg«.75 Ikke kun laksegarn, men andre net samt tovværk blev fornyet i 1960'erne, så bomuld og hamp blev erstattet af et materiale, der var mere slidstærkt, og som ikke skulle tørres og vedligeholdes for at undgå forrådnelse. Nye spil til ophaling og projektorer gjorde det nemmere at betjene de nye fangstredskaber.

Det var ikke uden problemer, når fiskerne samtidigt anvendte mange forskellige fiskeredskaber. Ofte ødelagdes fastplacerede garn (net) og liner af fartøjer på trawlfiskeri. I 1968 førte udenlandske og nordjyske sildetrawleres ødelæggelser af fiskeredskaber ved Christiansø til mange klager, og det blev foreslået at gennemføre et forbud mod fiskeri med flydetrawl i nærheden af Christiansø. En ekstraordinær generalforsamling i Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening

Figur 35. FISKERI. VÆRDI. BALTIC OG DANMARK 1946-1985

Mia kr. efter fangststed. Ifølge Statistiske Årbøger.

støttede forslaget, uden at det dog blev gennemført. Først i 1979 etableredes en 3 sømils trawlfri zone langs Bornholm og rundt Christiansø.⁷⁶

28. Fangster i Østersøen

Figur 34 viser resultatet af bedre fiskefartøjer, fangstredskaber og udstyr. Fangstmængden i Danmark og i Østersøen (Baltic) steg enormt.⁷⁷ Samme indtryk giver **figur 35**, der viser værdien af de fangede fisk. Her spiller inflationen i efterkrigstiden dog også en rolle.

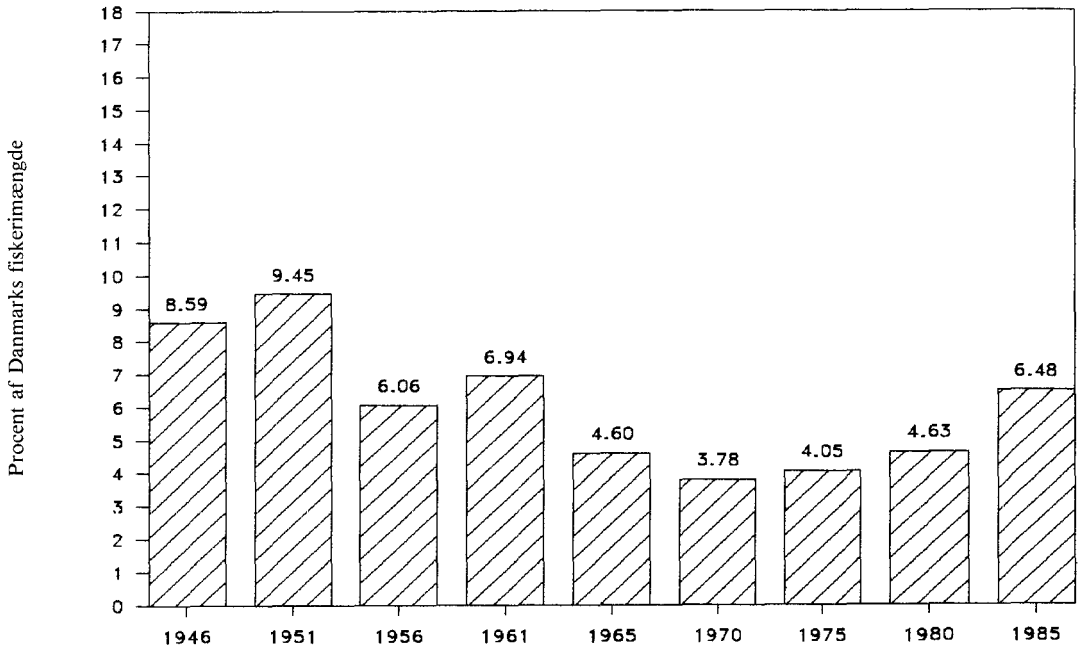
Figur 36 viser Østersøens andel af den samlede mængde fisk fanget i Danmark. Og **figur 37** viser Østersøens andel af den samlede værdi af fiskene, der blev fanget i Danmark. De fisk, der blev fanget i Østersøen (Baltic) havde en forholdsvis stor værdi. Det skyldtes, at der i Østersøen næsten kun blev

fisket til konsum, d.v.s. at fisken leveredes direkte til filetfabrik, røgeri eller fiskehandel, mens en stor og voksende del af fiskeriet i det øvrige Danmark var industrifiskeri, d.v.s. fiskeri til produktion af fiskeolie og fiskeemel.

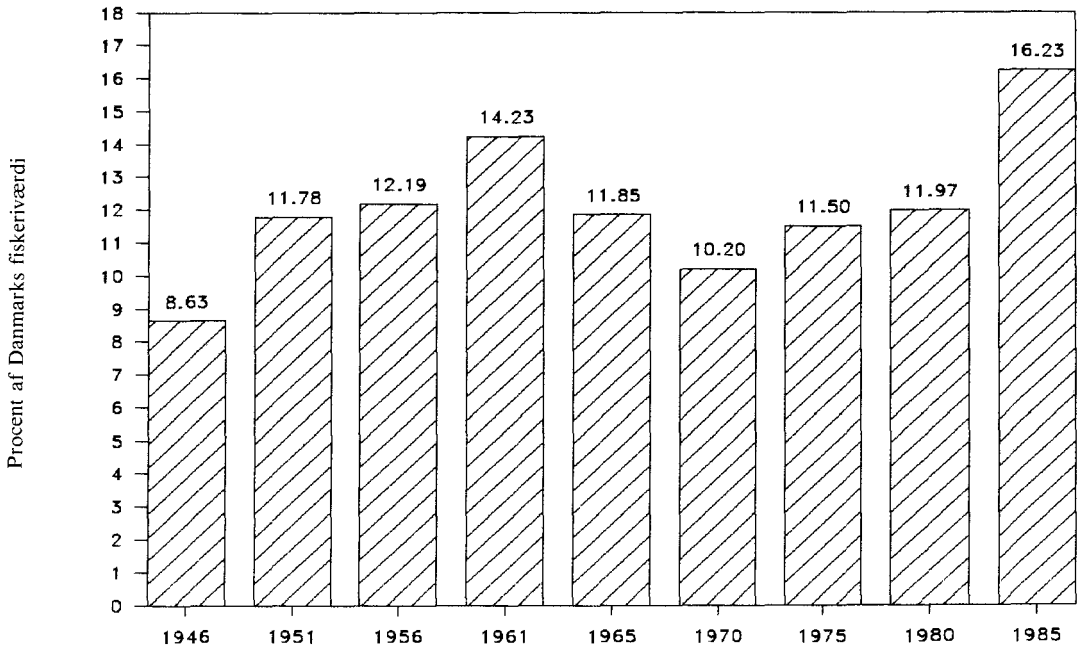
Fangsterne i Østersøen kan nu kun i begrænset omfang karakterisere det bornholmske fiskeris vilkår. Dels blev mange af de bornholmske fiskere jo meget mobile, med større både og bedre udstyr. Og de fiskede langt væk, f.eks. ved Nordnorge, Grønland eller Færøerne.⁷⁸ Dels blev fangster i Østersøen landet udenfor Bornholm. F.eks. blev over en fjerdedel af den torsk, som danske fiskere midt i 1980'erne fangede i den østlige Østersø, landet udenfor Bornholm.^{78a} Og dels kom en del af de fisk, der blev landet på Bornholm fra udenlandske fartøjer, eller fra danske fiskere med hjem-

Figur 36. FISKERI. BALTIC I % AF DANMARK EFTER MÆNGDE

Årstal fra 1946 til 1985.

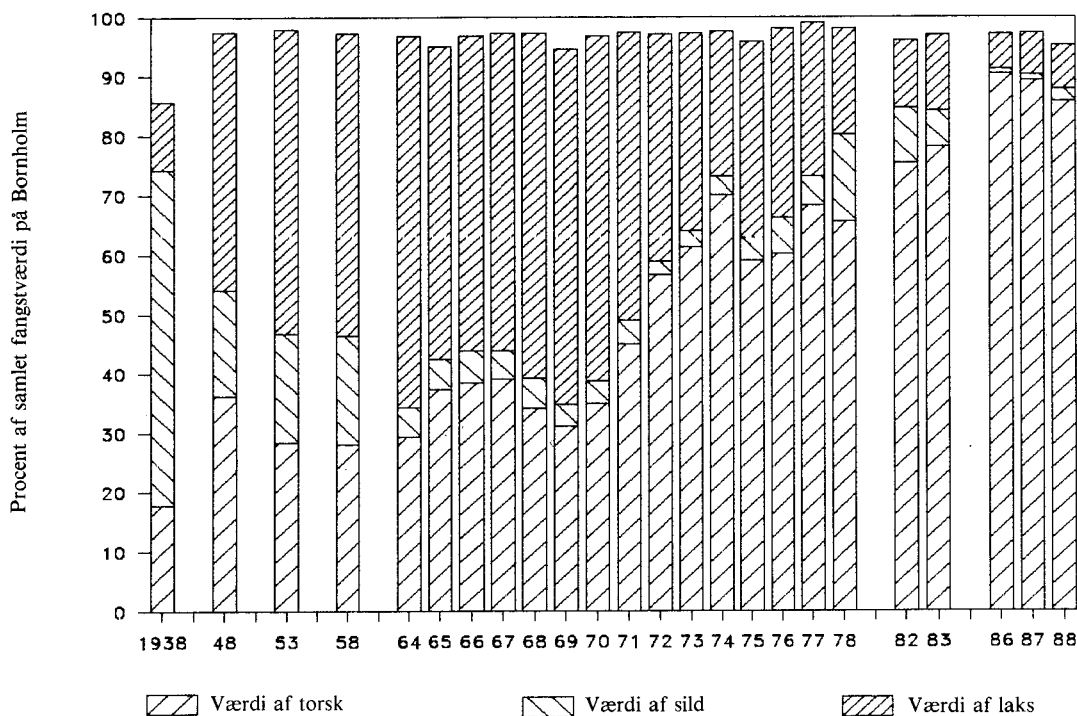
Figur 37. FISKERI. BALTIC I % AF DANMARK EFTER VÆRDI

Årstal fra 1946 til 1985.

Figur 38. TORSK, SILD OG LAKS. ANDEL AF SAMLET FANGSTVÆRDI LANDET AF DANSKE SKIBE PÅ BORNHOLM

Procent, torsk, sild og laks. Udvalgte år 1938-1988.

sted udenfor Bornholm. I slutningen af 1980'erne kom kun omkring halvdelen af den på Bornholm landede fiskemængde fra bornholmske fartøjer.⁷⁹ Figur 30 viser fra 1964 de udenlandske torskelandinger på Bornholm.

29. Landinger foretaget af danske fiskere på Bornholm

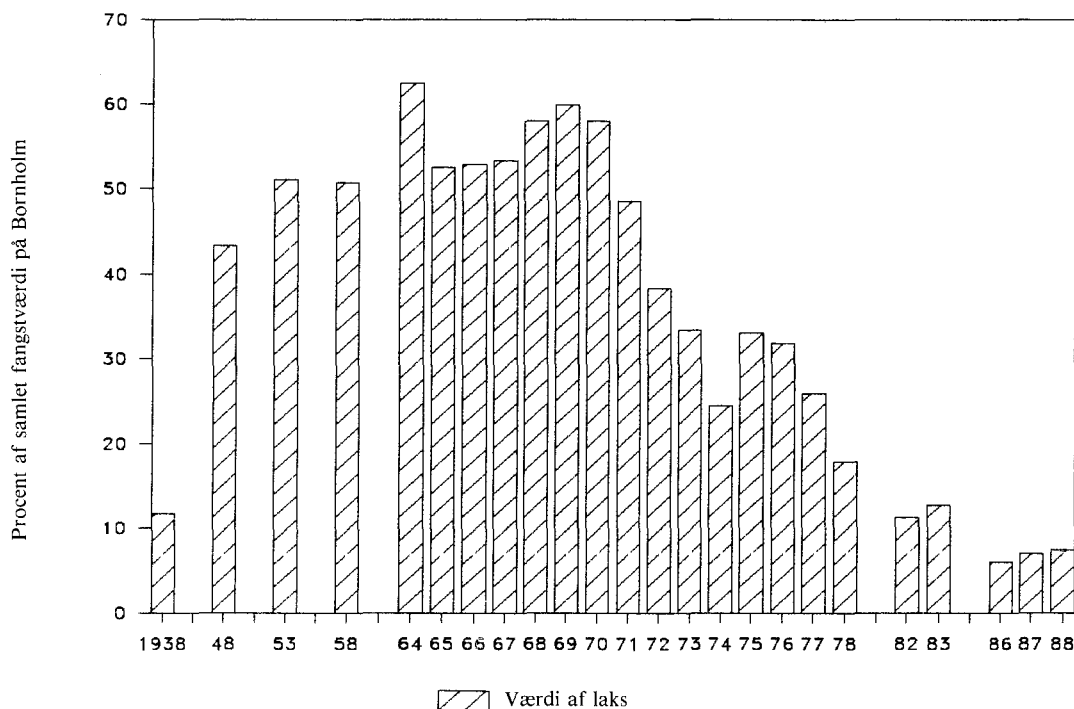
Der var kun tre arter fisk, der havde virkelig betydning for fiskeriet: torsk, sild og laks. Da laks var meget mere værdifulde end de andre fiskearter, vil en sammenligning af det antal ton, der blev fanget af de forskellige fisk, ikke oplyse så meget. F.eks. blev der i Snogebæk havn i 1956 landet 110 tons torsk og 8 tons laks. Torskene var 71.000 kr. værd, mens laksene var 78.000 kr. værd, ifølge Fiskeristatistik 1953-1956-1958. Det er

imidlertid også problematisk at sammenligne værdien af fangsterne af de forskellige fisk i kr. For inflationen vanskeliggør sammenligning over en årrække. Derfor viser figur 38 den værdi henholdsvis torskefangsten, sildefangsten og laksefangsten havde i forhold til værdien af de samlede landinger af fisk. Den vedrører kun fisk landet af danske skibe på Bornholm og skal læses sådan: I 1938 kom ca. 18% af fangstværdien fra torsk, ca. 60% af fangstværdien fra sild, og ca. 10% af fiskenes værdi kom fra laks. Resten af fangstværdien skyldtes fangst af andre fisk, f.eks. skrubber og rødspætter.⁸⁰

Sammenlignes de forskellige årstal i figur 38, ses det, at sildefiskeriet havde størst betydning før 2. verdenskrig. Det var, bortset fra 40'erne og 1950'erne, ubetydeligt efter 2. verdenskrig. Efter 1945 var det laksefiskeriet, der fik størst betydning indtil begyndel-

Figur 39. LAKS. ANDEL AF SAMLET FANGSTVÆRDI LANDET AF DANSKE SKIBE PÅ BORNHOLM

Procent laks. Udvalgte år 1938-1988.

sen af 1970'erne. I 1980'erne var torskefiskeriet helt dominerende.

Figur 39⁸⁰ uddyber laksefiskeriets betydning. I 50'erne og 1960'erne kom over halvdelen af de samlede fangstværdier landet af danske fiskere på Bornholm fra laks. Faldet i laksefangsterne hang sammen med begrænsninger af de søterritorier, hvor laks måtte fanges, måske med vanskeligheder for laksenes gydning i elve og floder⁸¹, og med faldende laksepriser på grund af konkurrence fra de såkaldte burlaks opdrættet på fiskefarme. Det må bemærkes, at det ikke kun er den fangede mængde laks, men også fangsten af andre fisk og fiskepriserne, der afspejles i figur 39. Således var den fangede mængde af laks lidt større i 1965 end i 1964, men laksens andel af den samlede fangstværdi faldt på grund af lavere laksepriser.⁸²

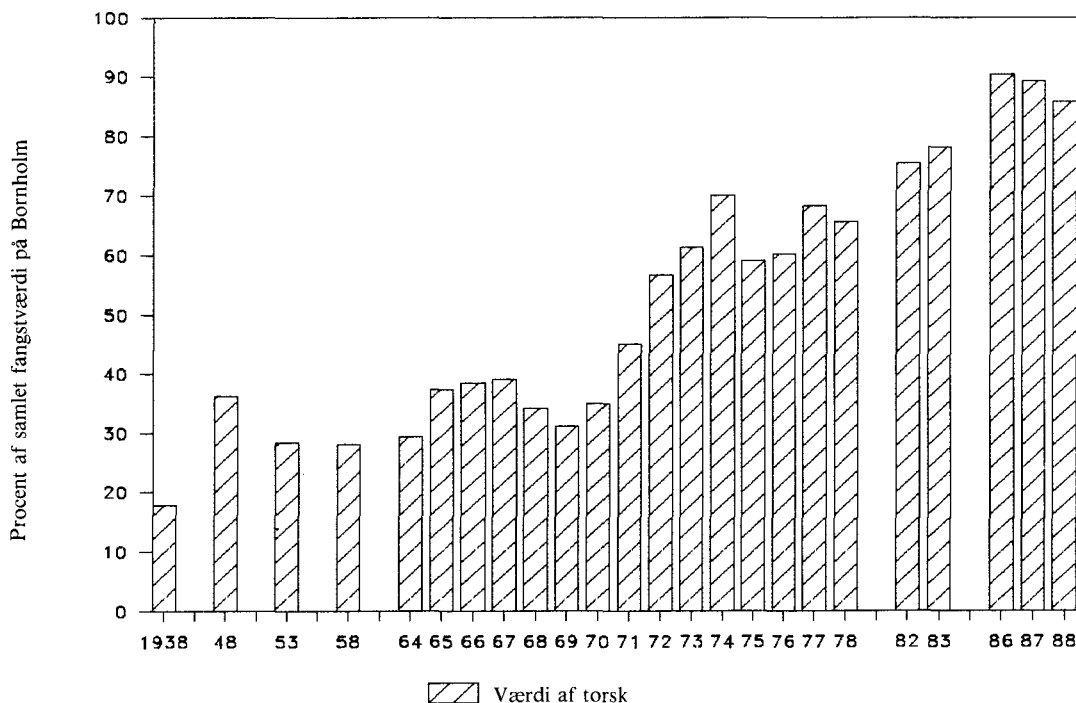
Figur 40⁸⁰ uddyber torskefiskeriets betydning. Fra 1970'erne kom over halvdelen af den samlede fangstværdi fra torsk. I slutningen af 1980'erne skyldtes over 80% af den samlede fangstværdi torsk. Torskefiskeriet havde, som tidligere omtalt, stor betydning for udviklingen i fiskeindustrien. Torskekvoter, og i perioder færre fisk, begrænsede fra sidst i 1970'erne bornholmske fiskeres muligheder for at lande endnu flere torsk.

30. Mange reguleringer af fiskeriet

I hele perioden siden anden verdenskrig har bornholmsk fiskeri været reguleret.⁸³ Der var fredninger, begrænsninger i anvendelsen af bestemte redskaber, låne- og støtteordninger m.m.

Figur 40. TORSK. ANDEL AF SAMLET FANGSTVÆRDI LANDET AF DANSKE SKIBE PÅ BORNHOLM

Procent torsk. Udvalgte år 1938-1988.

Der var imidlertid to forhold, der fik særlig betydning: Dels økonomiske zoner i havet, og dels fiskekvoter:

1. De enkelte landes grænser vedrørende udnyttelse af havet blev udvidet og beskyttet. Det skete vel både for at sikre fiskebestande og for at varetage nationale interesser vedr. fiskeri og ressourcer på havbunden. Det blev først føleligt for de bornholmske laksefiskere, der i 1970'erne blev udelukket fra fiskeri i Nordatlanten ved Norge og Grønland.⁸⁴ I 1977 og 1978 udvidede EF-landene, Norge, Sverige, Polen, Østtyskland og Sovjetunionen deres økonomiske zoner i havet ganske betydeligt.⁸⁵ De økonomiske zoner strakte sig 200 sømil⁷¹ ud i havet. Men hvor afstanden mellem to lande, som i Østersøen, var mindre end 400 sømil brugtes midterlinjen mellem landene. Der blev dog

ikke tillagt små øer som Bornholm og Christiansø eller Gotland fuld betydning ved fastsættelsen af midterlinjen mellem to lande. Det forhold blev til skade for bornholmske fiskere, da grænsedragninger i 1988 blev aftalt præcist, dels mellem Danmark og Østtyskland, og dels mellem Sverige og Sovjet. Den sidstnævnte grænsefastlæggelse betød vanskeligheder for bornholmsk fiskeri i »den hvide zone« - et omstridt område mellem Gotland og Sovjetunionen.⁸⁶

De økonomiske zoner betød, at bornholmske fiskere - ikke mindst laksefiskerne - mistede adgangen til de traditionelle fangstområder. Nielsen 1959 skrev således om laksefiskeri med drivliner, at det begyndte »i den nordlige del af Østersøen omkring Gotland og Sandøen og fortsætter ned langs den russiske kyst (Randstaterne) og videre ned til

farvandet nord for Rixhøft og Büsterort samt Danzigbugten«. ⁸⁷ Danmark forsøgte forgæves i begyndelsen af 1980'erne at påberåbe sig ret til de »traditionelle fiskevande«, men generelt set uden held. ⁸⁸ Overgangs- og licensordninger i andre landes farvand lettede dog forholdene noget.

2. Kvoter, eller begrænsning af tilladte fangstmængder for at sikre fiskebestandene, var en anden betydningsfuld regulering. Midt i 1970'erne nedsatte Østersøstaterne den baltiske fiskerikommission, der drøftede tekniske og mængdemæssige begrænsninger i fiskeriet. Det førte til, at der af EF og Danmark blev fastsat kvoter for de enkelte fiskearter. ⁸⁹ I begyndelsen voldte kvoterne ikke så store problemer. ⁹⁰ Men da torskekvoterne sættes ned for 1978, blev de sammen med fiskerigrænserne og store jyske kutteres fangster i Østersøen et stort problem for de bornholmske fiskere. Det førte til, at fiskerne i begyndelsen af maj 1978 blokerede havnen i Rønne og bagefter sejlede til København. Aktionerne fik opbakning fra den bornholmske befolkning, og fiskere fra andre landsdele tilsluttede sig demonstrationen ved Langelinie i København. ⁹¹

Mængden af torsk i Østersøen, og kvoterne samt den måde de reguleredes på, blev imidlertid bedre for de bornholmske fiskere fra 1979. Først efter midten af 80'erne faldt mængden af torsk og kvoterne igen. ⁹² I slutningen af 1980'erne var kvoterne nede på niveauet fra slutningen af 1970'erne. ⁹³ Se i øvrigt *figur 30*, der viser landingerne af torsk, og afsnittet, der omtaler fiskeindustriens vækst i 1980'erne.

Det var i perioden med fiskerigrænser og kvoter svært for Danmark og EF - der mere og mere fik betydning for fiskeripolitikken ⁹⁴ - at varetage de bornholmske fiskeres interesser. Det skyldtes bl.a., at danske industrifiskere i Nordsøen havde helt andre interesser end de bornholmske fiskere. For at opnå gode resultater i fiskeriforhandlingerne om Østersøen, havde det formentlig været nødvendigt at give Østlandene ret til fi-

skeri i Nordsøen. Og en sådan indrømmelse ønskede man ikke at give.

Fra Bornholm søgte man at reservere de begrænsede fangstområder, mængder af fisk i havet og kvoter til de lokale fartøjer ⁹⁵, men det lykkedes ikke. De bornholmske fiskere var også uenige, og i 1988 dannedes Fiskeriforeningen Østersøen efter en ny Langelinjedemonstration i slutningen af 1987. Den ny fiskeriforening repræsenterede især de store bornholmske både, og den var mod, at kvotereguleringen for torsk ved en ration pr. båd pr. uge udviklede sig som en »social foranstaltning«, der hindrede et effektivt fiskeri. De fleste blev i Bornholms og Christiansø Fiskeriforening, som foreslog, at store både blev udelukket fra torskefiskeri i Østersøen. ⁹⁶

31. Bornholm 1945-1988.

Sammenfatning og vurdering

På baggrund af de forudgående afsnit kan Bornholms økonomiske historie efter 1945, groft sagt, karakteriseres ud fra tre hovedfaser:

Fase 1. 1945-1959. Genopbygning og langsom vækst og forandring:

Det forsømte erhvervsliv blev genopbygget, og industrien var stadig meget beskyttet af told og importrestriktioner, som før verdenskrigen. Derfor fastholdt sten- og lerindustrien den stærke position i perioden. Landbruget var det dominerende erhverv og trods teknisk fornyelse faldt dets beskæftigelse forholdsvis mindre end i det øvrige land. Bornholm gik erhvervsmæssigt frem, men lidt langsommere end Danmark som helhed.

Fase 2. 1960-1973. Vækst og problemer:

Danmark blev i 1959 medlem af frihandelskommenslutningen EFTA, og det betød stærk konkurrence for og problemer i sten- og lerindustrien. Der rationaliseredes inden for alle industrigrene, f.eks. blev andelsmejerierne sammenlagt. Beskæftigelsen i fiskeindustrien og metalindustrien voksede noget. Det offentlige fik en stigende betydning

i denne periode, bl.a. fordi det efterhånden overtog en større del af opdragelsen af børnene og omsorgen for børn, unge, ældre, syge og handicappede. Landbruget måtte have støtte fra forbrugerne og skatteyderne for at klare sig. Dets tekniske fornyelse fortsatte, og i denne periode nedlagdes mange af de helt små landbrug. Fiskeriet bar præg af nyt udstyr på fartøjerne, langt bedre fangstredskaber og langt større fangster. Ved slutningen af denne periode svarede arbejdsløsheden på Bornholm omtrent til arbejdsløsheden i det øvrige land.

Fase 3. 1974-1988. Oliekriser, EF og torkefileter:

Oliekrisen i 1973-74 ramte også Bornholm, men der var noget at stå imod med. Landbruget fik en indkomstfremgang gennem medlemsskabet af EF, og det kom hele øen til gode. Men i slutningen af perioden forsøgte EF at begrænse landbrugsproduktionen, til skade for Bornholm. Afvandringen og effektiviseringen i landbruget fortsatte. Det offentlige erhvervsstøtte fik nogen betydning for bevarelse af arbejdspladser i industrien. Der var oliekrise igen i 1979, men i 1980'erne kom der kraftig vækst i fiskeindustrien, fordi der fangedes mange torsk i Østersøen. På grund af kvoter og fiskerigrænser kom mange af fiskene til industrien efterhånden ikke fra bornholmske fiskefartøjer, men bl.a. fra udlandet. Der var mange sæsonarbejdsløse, men samlet set var arbejdsløsheden i denne periode som i det øvrige land.

Samlet kan udviklingen beskrives sådan:

Bornholm blev ikke kun et fjernliggende landbrugs- og turistområde. Øen blev en del af det danske velfærdssamfund, med høje

indkomster, forholdsvis stor social tryghed og en ekspanderende offentlig sektor, der sørgede godt for børn, unge og ældre. Arbejdsstyrken blev forøget, der blev plads til kvinderne på arbejdsmarkedet. Fra en arbejdsløshed over det normale, kom Bornholm ned på samme niveau, som det øvrige land.

Landbruget fulgte med det øvrige Danmark. Arbejdsstyrken blev mindre, men på grund af ny teknik voksede produktionen pr. arealenhed eller pr. dyr kraftigt. Fiskeriet øgede fangsterne enormt, med omtrent samme arbejdsstyrke i hele perioden. Det bornholmske fiskeri var nok banebrydende indenfor dansk konsumfiskeri. Fiskerne var i stand til at omstille sig, teknisk, og ved at ændre fangster og fangstområder.

Da den gamle sten- og lerindustri gik kraftigt tilbage, opstod en omfattende fiskeindustri.

Øen nød godt af efterkrigstidens velfærdsideologi, om beskyttelse af de små og svage. Direkte og indirekte tilskud fra den kommunale sektor, staten eller EF lettede omstilling og forebyggede kriser i erhvervslivet. Dagpenge til delvis arbejdsløse var en stor fordel for de sæsonbetonede erhverv. Men også initiativer, omstillingsevne og en solid arbejdsindsats fra øens befolkning spillede en rolle.

Bornholm står ved begyndelsen af 1990'erne overfor mange problemer. Der er ikke de bedste udsigter for landbrug og fiskeri. Men der er også udfordringer på grund af ændringerne i Østeuropa og Tyskland. I den situation er det rart at vide, at Bornholm faktisk *har* klaret sig fra 1945-88.

Noter

1. Kilde: Kristiansen, tabel 22.
2. Kilder: Erhvervsråd 1971, side 6; De danske øer, tabel 4; Regionplan januar 1989, side 18; Arbejds-tilsynet 1977.
3. Kilde: Levevilkår 1984, side 147.
4. Kilde: Statistisk Tiårsoversigt 1990, side 43.
5. Det må bemærkes, at figur 2 viser den almindelige opgørelse af ledighedsprocenter før i tiden: *De ledige medlemmer* af en arbejdsløshedskasse ses i forhold til *alle*, der er *medlemmer* af en arbejdsløshedskasse.
 Figur 3 derimod viser en opgørelse, hvor *alle*, der er *registreret som arbejdssøgende* (f.eks. også bistandsmodtagere, som ikke er arbejdsløshedsforsikret) ses i forhold til den *samlede arbejdsstyrke* (f.eks. også statstjenestemænd eller overordnede funktionærer, der ikke er forsikret mod arbejdsløshed).
 Beregningsmetoden i figur 3 giver normalt et lavere procenttal end i figur 2.
6. Kilder: Andersen, side 25-26, AF 1977 og artikel i Bornholmeren d. 16/11-1977. Artiklens overskrift er »Næsten 80% af de arbejdsløse på Bornholm har job noget af tiden. Bornholm det område i landet, begrebet underbeskæftigelse er mest udbredt.«
7. Citatet er fra Bornholmeren d. 28/11-1977. Daværende formand for SID's Allinge-afdeling Kaj Ove Rasmussen udtaler sig. Artiklens overskrift er »Misbruges loven af bornholmske arbejdsgivere?«
8. Kilde: Kirsten Hansen.
9. Kilde: Regionplan, juni 1974, side 1.7-1.
10. Det er kompliceret at sammenligne indkomstforskelle.

Sammenligningen mellem Danmark og Bornholm i 1971 bygger på opgørelser af den såkaldte *skattepligtige indkomst*. Den udregnes sådan:

$$\frac{\text{bruttoindkomst (d.v.s. tjente penge og/eller tilskud)}}{\div \text{fradrag (f.eks. rentefradrag)}}$$

= skattepligtig indkomst

Sammenligningen mellem Danmark og Bornholm i 1980 og 1985 bygger på opgørelser af *bruttoindkomst*. Bruttoindkomsten hos en person kan bestå af lønindkomst, renteindkomst, erhvervsindkomst og/eller sociale ydelser.

Der er grund til at tro, at forskellen på gennemsnitsdanske og gennemsnitsbornholmeres bruttoindkomst var mindre end forskellen på gennemsnitsdanske og gennemsnitsbornholmeres skattepligtige indkomst. Det skyldes, at bornholmerne i meget høj grad havde hus. Derfor havde bornholmerne også større rentefradrag end gennemsnitsdanske. Groft sagt overdriver figur 4 vedr. 1971 altså indkomstforskellene.

Regionplanen fra juni 1974 brugte også en undersøgelse af prisniveauet til at sammenligne de reelle indkomster. Det er Danmarks Statistiks prisge-

ografiske undersøgelse vedr. 1971. Jeg har ikke inddraget denne undersøgelse, bl.a. fordi den ikke blev gentaget.

Kristiansen (s. 11) kritiserer den tabel, der er grundlaget for figur 6 således:

»Imidlertid lider tabellen af en række mangler... For det andet er tabellen baseret på bruttoindkomsten *pr. skattepligtig person*. Da Bornholm har relativt færre skattepligtige personer end landet som helhed, siger tabellen ikke noget om indkomstdannelsen i regionen.« Kristiansens sidste indvending må indebære, at han ønsker at regne børn, unge og hjemmearbejdende kvinder med, når gennemsnitsindkomsten i en landsdel skal beregnes. Mange børn og hjemmearbejdende kvinder i en landsdel vil på den måde bringe »gennemsnitsindkomsten« ned ved indkomstsammenligninger.

11. Kilde: Kristiansen, tabel 18. Se evt. note 10 om bruttoindkomst.
12. Kilder: Erhvervsråd 1971, tabel 4; De danske Øer, side 7 og tabel 4.

Erhvervskategoriernes 1940-70 er lidt mere uddybet: Landbrug - Gartneri, fiskeri og skovbrug - Industri og håndværk - Bygge- og anlægsvirksomhed - Handel og omsætning - Administration m.v. Folketællingerne fra de anførte år kan ikke helt sammenlignes, men hovedtrækkene er gyldige. Jeg har ikke her forsøgt omfattende sammenregninger som beskrevet i Andersen m.fl., der omhandler sammenligning af lokale folketællingsoplysninger.

Der er sket store forskydninger mellem branchegrupperne, der også benævnes:

- Primære erhverv: Udvindingserhvervene: Landbrug, gartneri, fiskeri, skovbrug og råstofudvinding.

- Sekundære erhverv: Fremstillingserhvervene: Industri og håndværk, bygge- og anlægsvirksomhed.

- Tertiære erhverv: Tjenesteerhvervene: Handel, transport, offentlig administration, undervisning, social- og sundhedsvæsen, liberale erhverv, servicevirksomhed i øvrigt.

13. Kilde: AF 1986.
14. Kilder: De danske Øer, s. 7, og Regionplan januar 1989, side 18. Når figur 9 indeholder to forskellige søjler vedr. 1970 skyldes det de forskellige kilder. Søjlen »1970 gl.« bygger - ligesom søjlerne for årene før 1970 - på mit skøn udefra De danske Øer, side 7, mens »1970 ny« og »1985« bygger på tal i Regionplan, januar 1989, side 18.
15. Kilder: Som ved figur 9 og Svend Aage Hansen, side 232.
16. Kilder: Statistiske Efterretninger 1951, nr. 56, side 457-458; Landbrug 1968; Forskellige årgange af Landbrugsstatistik.
17. Melstedgårds side 37 og 41 vedrører ældre traktorer. Vensild beskriver traktorer og plove side 248-252.

18. Kilder: Landbrug 1968 og udgaver af Landbrugsstatistik.
19. Kilde: Beregning ud fra tabel 2 i »Udviklingsprogrammer...«
20. Kilde: Landøkonomisk Forening.
21. Kilde bl.a.: Thor Kure og Udviklingsprogrammer, side 9.
22. Kilde: Landbrugsstatistik 1965.
23. Kilde: Landbrugsstatistik 1985. Landbrugsstatistik 1988 beskriver side 13-14 klassificering af bedrifterne efter driftsform.
24. Kilder: Erhvervsrådets årsberetning 1983, side 6; Kristiansen, side 8.
25. Kilder: De danske Øer, side 18, og Landbrugsstatistik fra forskellige år.
26. Kilde: Edvard Hansen.
27. Kilde: Mogensen side 8-9 og 54-63.
28. Kilde: Andersen side 10. Figuren bygger på meget afrundede tal. Industristatistikken fra før 1965 kan dårligt sammenlignes med nyere industristatistik. F.eks. er større vaskerier og autoværksteder medtaget som industri i tallene fra før 1965.
29. Egentlig sten-, ler- og *glas*industrien ifølge opgørelser fra Danmarks Statistik.
30. Kilde: Industristatistik 1986, side 55-56.
31. Opgørelserne ændres også lidt i 1971. For 1970 er der forskellige opgørelser. De nyere udgaver af »Industristatistik« fra Danmarks Statistik indeholder i indledningen omtale af opgørelsesmetoderne. Opgørelsesmetoderne i industristatistikken er ikke helt sammenfaldende med de metoder, der bruges ved opgørelse af beskæftigelse og erhvervsfordeling, se note 33.
32. Kilde: Andersen, tabel 6.
33. Kilder: Numre af Industristatistik.
Råstofudvinding indgår under sten- og lerindustri, hvis det ikke er særskilt markeret. Jern- og metalindustrien (eller blot metalindustrien) omfatter også »jern- og metalværker og støberier« og »transportmiddelindustri« for de år, hvor disse betegnelser ses i »Industristatistik«.
Ofte giver lokale opgørelser af beskæftigelsen et andet resultat end »Industristatistik« fra Danmarks Statistik. Det kan bl.a. skyldes opgørelses-tidspunktet.
Industristatistikken indbefatter antal ansatte med mindst 15 timers ugentlig arbejdstid, målt som årsgennemsnit. Firmaer med under 6 beskæftigede og med et håndværksmæssigt præg indgår ikke i industristatistikken fra Danmarks Statistik. (Se evt. »Industristatistik 1988« side 9, 39 og 106).
Et eksempel: Arbejdsmarkedsnævnets rapport »Den bornholmske fiskeindustri 1986« (side 4) viser f.eks., at der i foråret 1986 var 1799 personer beskæftiget i den bornholmske fiskeindustri, mens »Industristatistik 1986« viser, at der som årsgennemsnit i 1986 var 1859 personer beskæftiget i *hele* den bornholmske levnedsmiddelindustri (omfat-
tende bl.a. fiskeindustri, mejeri, slagteri m.m.) Det skyldes, dels at de små virksomheder ikke er med i »Industristatistik«, dels at arbejdsmarkedsnævnets undersøgelse er foretaget i højsæsonen for torskefiskeriet.
34. Kilder: Bl.a. Erhvervsrådets årsberetninger fra 1967/68 til 1977/78 (begge år incl.), 1980/81, 1982/83, 1984/85, 1989. De klassiske erhvervsstøtteordninger afvikledes fra sidst i 1980'erne, men EF-støtte syntes at få større betydning for Bornholm.
35. Kilder: Andersen; Erhvervsråd 1966, Erhvervsråd 1971; Regionplan juni 74, afsnit 1.4.; Kure 1990.
36. Kilde: Erhvervsråd 1966, side 49.
37. Artiklens overskrifter er »Er det overdrivelse? Trues 1200 bornholmske familier af arbejdsløshed?«.
38. Kilde: Regionplan nov. 1974, side 3.1-2.
39. Kilde: Erhvervsråd 1966, side 49.
40. Også kaldet Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik og Bornholms Kaolin- og Klinkerfabrik.
Oplysningerne om produkterne er fra 125-årsjubilæumsskriftet fra 1968, som findes på Bornholms Lokalhistoriske Arkiv, og fra Kure 1990.
41. Kilde: Kure 1990.
42. Kilder: Bl.a. Erhvervsrådets årsberetninger 1977/78, 1978/79, 1979/80, 1980/81 (side 11-12), samt Kure 1990.
- 42a. Kilde: Andersen, side 21.
43. Oplysningerne om ansatte på Hasle Klinker i 1975 og 1986 er fra Greens. Der angives 304 beskæftigede i A/S Hasle Klinker i 1975, men nogle heraf var nok beskæftiget på firmaets skib »Camilla Henriksen«. En lille del af de 141 ansatte i Hasle Klinker i 1986 var nok beskæftiget med salg og lager på Sjælland og i Jylland.
44. Kilde: Hasle Klinker 1943-63.
45. Bl.a. ifølge Bornholmeren, 13. maj 1978, forsiden. »Klinkerfabrikken endnu ikke...«
46. Kilde bl.a. til citaterne: Bornholms Tidende den 7/2-1979. Artiklens overskrift er »Offentlige midler var med til at redde Hasle Klinker. Måske var det et enkelt tilfælde, da indenrigsministeren godkendte Klinker-handelen.«
Kilder derudover Erhvervsrådets årsberetninger som nævnt i note 42, samt Kure 1990.
- 46a. Kilder: Andersen, side 21, og Erhvervsråd 1966, side 49.
47. Kilde: Bl.a. Regionplan nov. 1974, side 3.1-2 og 3.1-3.
- 47a. Kilde: AF 1985, side 8.
48. Kilder: Andersen, side 9; Ann Vibeke Knudsen; Bornholms Andelsmejeri.
49. Kilde: Bornholms Andelsmejeri, side 41-42.
50. Kilde: Bornholmeren d. 18/11-1966.
51. Kilder bl.a.: Nielsen 1969, side 4; Bøggild, side 100; Bornholms Tidende d. 30/7-1977; Bornholms Tidende 8/4-1976 (»Her røges sild uden fliser på

- væggene«); Erhvervsråd 1966; Udstilling på museumsrøgerierne syd for Hasle 1990.
52. Kilde: Bl.a. Kure 1990.
53. Kilde: Espersen.
- 53a. Kilde: Finsing side 6 og side 10.
- 53b. Kilde: Fiskeriministeriet 1988, side 47. Fiskeriministeriet beregner beskæftigelsen omregnet til fuldtidsbeskæftigede, mens »Industristatistik« medtager alle med 15 timers ugentligt arbejde. Det fører til undervurdering af fiskeindustriens beskæftigelse i figur 29.
54. Disse forhold uddybes i afsnittene om fiskeri.
55. Det skyldtes nok afvandringen fra landbruget, hjælpemidler i husholdningen (f.eks. køleskabe og vaskemaskiner), p-pillen, fri aborts indførelse, det faldende børnetal, ønske om større forbrug i familien, bedre offentlig service overfor børn og ældre og endelig ændrede normer vedr. kvinders udearbejde.
- »Hjemmearbejdende KVINDER...« fra Bornholms Amts-arbejdsanvisningskontor, 1966, belyser 2102 bornholmske kvinders ønske om arbejde.
- »Den bornholmske fiskeindustri 1986« belyser bl.a. arbejdstyrkens sammensætning på køn og arbejdsfunktion.
56. Kilde: Erhvervsråd 1966, side 32 og 48.
57. Nedgangen i fiskeriet i de indre danske farvande er illustreret af figuren side 38 i Hecht m.fl.
58. Kilder til figur 30 og den efterfølgende oplysning: Fiskeristatistik 1938-1948; Fiskeristatistik 1953-1956-1958; Erhvervsråd 1966, side 47; Fiskeriberetning 1964-77 (begge år incl.); Fiskeriministeriet 1990; Kure 1990; Nielsen 1990.
- Bemærk:
- 1) For årene til og med 1961 er det kun danske fiskeres landinger, der er angivet i figuren.
 - 2) Tallene for 1989 er foreløbige.
 - 3) Tallene for 1964-89 (begge år incl.) er tal for hele fisk. D.v.s. at indvolde m.m., der er kasseret, mens torskene er rensat på vej til land, efter beregninger indgår i den opgivne mængde. De andre tal omfatter - tyder opgørelserne på - kun selve den torskemængde, der er landet. Groft sagt burde tallene før 1964 være ca. 15% højere.
- 58a. Ifølge Fiskeriministeriet 1988, side 40.
- 58b. Kilder: Fiskeriministeriet 1988, side 41-43; Espersen.
59. Kilder: Lysgaard; Bach-Petersen.
60. Kilder: Andersen, side 21; Erhvervsråd 1966, side 50; Erhvervsråd 1971, side 15; Metal 1986, side 3-4.
61. Kilde: Andersen, side 21.
62. Kilde: Kure.
63. Kilder: Jensen og Arbejdsgiveren.
64. Kilde: Greens. Oplysningerne i Greens om Jensen A/S vedrører et forskudt regnskabsår. Derfor er oplysningen om antallet af ansatte i 1975/76 opført under 1975 i figur 32, oplysningen om 1976/77 er opført under 1976 o.s.v. Tallene for ansatte i »Greens« kan, udover det med regnskabsåret, være en smule anderledes opgjort end tallene for beskæftigede i »Industristatistik«.
65. Kilde: Greens.
66. Kilder: Andersen, side 17; Regionplan juni 1974, afsnit 1.4; BCF-årsberetninger; Fiskeriministeriet 1988, side 45-46. Opgørelsesmetoderne i de forskellige kilder er forskellige, men antallet af aktive erhvervsfiskere på Bornholm var nok omtrent således:
Årstal:	1947	57	59	62	64	65	67	71
Aktive erhvervsfiskere:	806	715	796	923	893	850	846	909
-
Årstal:	1975	81	84	87
Aktive erhvervsfiskere:	920	684	845	925
67. Hecht m.fl. viser f.eks. side 38, at antallet af aktive fiskere under Dansk Fiskeriforening på Lolland-Falster faldt fra 673 til 102 i perioden 1946-1986. I samme periode steg antallet af aktive fiskere på Bornholm under Dansk Fiskeriforening fra 738 til 764.
68. Kilder: Andersen, side 17; BCF-årsberetninger; Kristiansen, tabel 12 suppleret med Kutterregister 1989 og eget skøn; Jørgensen 1990.
- Andersens tal for 1947 og 1957, der er angivet uden kildeangivelse, er nok skønnet lidt for højt, måske fordi nogle fartøjer, som ikke drev aktivt fiskeri, er medtaget i opgørelserne.
- Bruttoregisteren eller BRT er et rummål, der viser det samlede kubikindhold af skibets rum. Et BRT svarer til 2,83 kubikmeter. Fra midt i 1980'erne indførtes måleenheden bruttoton, BT, i stedet for BRT. Det er reelt den samme måleenhed, men ved målingen af BT inddrages lidt flere områder af skibet, således også »shelterdæk«.
- Fiskeriministeriet 1988, tabel 9 indeholder oplysninger om fartøjer, der ikke er medtaget i figuren.
69. Kilder: Hecht m.fl. side 151-158 og Jørgensen 1990.
70. Hecht m.fl. belyser side 27-31 forskellige fangstmetoder. Og fangstmetoder på Bornholm er omtalt side 142-158. Nielsen 1959 beskriver de aktuelle fangstmetoder på Bornholm i 1959. De omtales også i Nielsen 1984, der nævner torskefiskeri med såvel trawl, kroge og garn. »Fiskeriet fra Bornholm« uddyber ældre fangstmetoder.
71. En sømil er 1,852 km.
72. Kilde: Nielsen 1990.
73. Kilde: Finsing, side 6. »Fiskeriet fra Bornholm«, side 165 beretter mere om sildefangst med drivgarn.
74. Kilde: Hecht m.fl., side 155-158.
75. Kilder: Breve fra Bornholms Lokalhistoriske Arkiv: Kasser vedr. Bornholms og Christiansø Fiskeriforening, nr. 89, »Nylonfiskeredskaber m.v.« Desuden Mortensen 1990 og Nielsen 1990.
- Bøggild omtaler laksefiskeri side 117-132. Side

- 125 skriver han, at allerede i 1947 kom de første nylonliner til laksefiskeri til Bornholm.
76. Kilder: BCF-årsberetning vedr. 1968 og vedr. 1979 samt Bøggild, side 65-67.
77. Kilder til figur 35 og 36 er Statistiske Årbøger. Kilder til figur 37 og 38 er Statistiske Årbøger og egne beregninger.
78. Se evt. Hecht m.fl. s. 147-158, BCF-årsberetningerne eller Nielsen 1984.
- 78a. Kilde: Fiskeriministeriet 1988, tabel 8.
79. Ifølge Kristiansen, tabel 8 og side 8-9.
- Erhvervsrådets årsberetning for 1989 oplyser, at kun 46,4% af den samlede mængde fisk landet på Bornholm kom fra bornholmske fartøjer.
80. Kilder til figur 38, 39 og 40: Fiskeristatistik 1938-1948 og Fiskeristatistik 1953-1956-1958. Fiskeriberetninger 1964-1977 (begge år incl.); BCF-årsberetninger; Kure 1990; Nielsen 1990. Tallene fra og med 1978 stammer fra BCF-årsberetningerne.
81. Kilde: Bøggild, side 130.
82. Kilde: Fiskeriberetninger 1964 og 1965. Fra 1985 til 1986 faldt lakseprisen fra ca. 43 kr. pr. kg til ca. 33 kr. pr. kg, ifølge mine beregninger udfra Fiskeriministeriet 1990.
83. Frost indeholder i kap. 1 en omfattende oversigt over »Reguleringsforanstaltninger 1948-76«.
84. Kilder: Bl.a. Hecht m.fl. side 156.
85. Kilder: Side 21-23 i Betænkning 14/12-1978 og BCF-årsberetninger for de nævnte år og EF-fiskeri, side 34.
86. Kilde: BCF-årsberetning for det nævnte år.
87. Også Hecht m.fl. s. 147-158 indeholder omtale af laksefiskernes traditionelle fangstområder.
88. Se evt. omtale af argumenterne i Bornholms Tidendes fiskeritillæg d. 18/2-1983, side 9-10.
89. Se evt. Fiskeriministeriet 1988, side 4-5.
90. Kilde: BCF-årsberetning for 1977, side 4.
91. Kilder: Bøggild, side 11 og 25-32. Bornholmeren primo maj 1978. BCF-årsberetning vedr. 1978, side 5 og 6.
92. Kilde: Bl.a. Fiskeriministeriet 1988, side 5-8.
93. Kilder: BCF-årsberetning vedr. 1979, side 7; Kristiansen, tabel 9; Henrik Espersen, side 29 i »Lille ø -hvad nu?«
94. Se evt. pjecen EF-fiskeri.
95. Se i BCF-årsberetning vedr. 1986 eller i Erhvervsrådets årsberetninger fra 1979/80 (side 7) og 1982/83 (side 8). Erhvervsrådets årsberetning for 1984/85 indeholder (side 8-9) et bornholmsk udspil fra 1984.
96. Kilder: Leif Hansen; BCF-årsberetninger vedr. 1987 og 1988.

Alfabetisk litteratur- og referenceliste:

(Personer er ikke alle steder opført med efternavn først.)

- AF 1977: Arbejdsformidlingen Bornholm: Statistisk analyse af ledigheden i ugen 19/9-25/9-1977.
- AF 1985: Arbejdsmarkedsnævnet for Bornholms amtskommune: »Resultater af et rundspørge i den bornholmske sten-, ler- og glasindustri«, Rønne, 1985.
- AF 1986: Arbejdsformidlingen Bornholm: »Beretning 1986«, Rønne, 1987.
- Ann Vibeke Knudsen: Ann Vibeke Knudsen »Bornholmske andelsmejerier 1886-1986«, Bornholms Museum, Rønne, 1986.
- Andersen: Kirsten Andersen »Egnsudvikling på Bornholm«, Kbh., 1958.
- Andersen m.fl.: Lars Bugge Andersen m.fl. »Samfundsanalyse og erhvervsstruktur«, Kbh., 1974.
- Arbejdsgiveren: Arbejdsgiveren d. 5/9-78, udg. af Dansk Arbejdsgiverforening. Artikel om Rønnefirmaet »Jensen«.
- Arbejdstilsynet 1977: Direktoratet for Arbejdstilsynet, Amtstatistik for Bornholms Amt, Kbh., 1978.
- Bach-Petersen: Grethe Bach-Petersen »Erhvervsvilkår i et ø-samfund - Kvinderne i fisken«, Den sociale Højskole, Kbh., 1987.

BCF-årsberetninger: Formandens beretning til den årlige generalforsamling i Bornholms og Christiansø Fiskeriforening.

Betænkning 14/12-78: Betænkning afgivet den 14. december af fiskeriministeriets hurtigt arbejdende arbejdsgruppe af 7. juli 1978 vedrørende det bornholmske fiskerierhvervs særlige problemer. København, 1978.

Bornholmeren: Lokalt dagblad.

Bornholmeren 14/2-1958: Tillæg om fiskeriet.

Bornholms Tidende 18/2-1983: Tillæg om fiskeriet.

Bornholms Andelsmejeri: »Bornholms Andelsmejeri-brug 1886-1986«, udg. af Bornholms Andelsmejeri, 1986.

Bøggild: Hansaage Bøggild »Fiskerne på Bornholm«, udgivet af Bornholms og Christiansø Fiskeriforening ved dens 100 års jubilæum, Rønne, 1983.

Børsen: Dagbladet Børsen i København.

De danske øer: Landbrugets oplysnings- og konferencevirksomhed »De danske øer«, Kbh., 1973.

Den bornholmske fiskeindustri: Arbejdsmarkedsnævnet for Bornholms amtskommune »Den bornholmske fiskeindustri 1986«, Rønne, 1986.

Edvard Hansen: Notatet »Forholdene på bornholmske bøndergårde i 1950 og 1985« af gårdejer Edvard Hansen. Desuden samtaler om notatet i oktober

1989. Edvard Hansen, Dammegård i Nylars, er kendt i landbrugskredse som formand for BAF, Bornholms Andels Foderstofforretning indtil 1990, og som initiativtager til landbrugsaktieselskabet Broholm.
- EF-fiskeri:* Europæisk Dokumentation 1/1985, »Det europæiske Fællesskabs Fiskeripolitik«, Luxembourg, 1985.
- Erhvervsråd 1966:* Hans G. Baggendorff for Bornholms Erhvervsråd »Bornholms befolknings- og erhvervsforhold 1966«, Rønne, 1966.
- Erhvervsråd 1971:* Aage Kure for Bornholms Erhvervsråd »Bornholms befolknings- og erhvervsforhold 1971«, Rønne, 1971.
- Erhvervsrådets årsberetninger:* Årsberetninger fra Bornholms Erhvervsråd, Rønne.
- Espersen:* »Espersen. 50 år. 1937-87«, Rønne, 1987.
- Finsing:* Anders Finsing: »Danske fiskeres daglige liv og gerning. III. Rejseskildringer fra Bornholm.« Holbæk, 1954. Særtryk af Dansk Fiskeritidende.
- Fiskeriberetninger:* Udsendes årligt af Fiskeriministeriet i København. Den sidst udsendte fiskeriberetning vedrørte år 1977.
- Fiskeriet fra Bornholm:* Kapitlet »Fiskeriet fra Bornholm« i bogen »Høst fra havet« af F. Holm-Petersen og Kaj Lind, Kbh., 1960.
- Fiskeriministeriet 1988:* Fiskeriministeriet. Den 31. august 1988. »Fiskerierhvervets stilling og betydning for Bornholm.«
- Fiskeriministeriet 1990:* Fiskeristatistik modtaget fra Fiskeriministeriet i juli 1990.
- Fiskeristatistik 1938-1948:* Bornholms og Christiansø Fiskeriforening »Statistik over landinger af fisk i kg og kr. i bornholmske tolddistrikter. For årene 1938-1948.« Bornholms Lokalhistoriske Arkiv.
- Fiskeristatistik 1953-1956-1958:* Bornholms og Christiansø Fiskeriforening »Statistik over landinger af fisk i kg og kr. i bornholmske havne. For årene 1953-1956-1958.« Bornholms Lokalhistoriske Arkiv.
- Frost:* Hans Frost og Jørgen Løkkegaard »Den danske fiskerisektors udvikling«, Esbjerg, 1981.
- Greens:* Håndbogen »Greens danske fonds og aktier«. Udgivet årligt af Børsens forlag i København siden 1972.
- Hasle 1968:* Jubilæumsskrift udgivet af Hasle Klinker ved 125 års jubilæet i 1968.
- Hasle Klinker 1943-63:* Tre siders tilføjelse til »Hasle Klinkers Historie«. Manuskript på Bornholms Lokalhistoriske Arkiv fra 1. maj 1963.
- Hecht m.fl.:* Henning Hecht og Torben A. Vestergaard (red.) »Portrætter af dansk fiskeri. Dansk fiskeriforening 1887-1987«. Dansk Fiskeriforening, Kbh., 1987.
- Hjemmearbejdende kvinder:* Bornholms Amts-arbejdsanvisningskontor, »hjemmearbejdende KVINDEØNSKER beskæftigelse på Bornholm«, Rønne, 1966.
- Industristatistik:* Hæfter udsendt af Danmarks Statistik/Det statistiske Departement siden 1965. De første hæfter kom i serien Statistiske Meddelelser.
- Jensen:* »Jensen 1937-1977«. Jubilæumstryksag udgivet af Rønne-firmaet med dette navn.
- Jørgensen 1990:* Samtale med teknisk konsulent i Bornholms og Christiansø Fiskeriforening Klaus Duch-Jørgensen den 6/8-1990.
- Kirsten Hansen:* Samtale med Kirsten Hansen fra Kvindeligt Arbejderforbund (KAD) i Rønne, d. 27. nov. 1989.
- Kristiansen:* Orla Kristiansen for Bornholms Amtskommune »Bornholms Amtskommunes bidrag til en national udviklingsplan for mål 5b - områder (landdistrikter i tilbagegang)«, Rønne, 1. august 1989.
- Kure:* Bornholms Erhvervsråd, Rønne, (udateret, men ca. 1983): Erhvervschef Aage Kure »Udvikling og fremtid for det bornholmske fiskerierhverv - hvad har denne udvikling betydet for andre virksomheder og iværksættere.« Nummeret side 69-76. Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling.
- Kure 1990:* Samtaler med Aage Kure i juli 1990. Aage Kure var sekretær for Bornholms Erhvervsråd, senere benævnt erhvervschef. I 1960'erne var Aage Kure driftsbestyrer ved Hasle Klinker, og ved ejerskiftet i 1978 blev han administrerende direktør for Hasle Klinker.
- Kutterregister 1989:* Bornholmerens Forlag »Kutterregister for Bornholms og Christiansø 1989«, uden ansvar, Rønne, december 1988.
- Landbrug 1968:* Ib Frank Jensen for Bornholms Erhvervsråd »Analyse af det bornholmske landbrug«, 1968.
- Landbrugsstatistik:* Hæfter udsendt af Danmarks Statistik/Det statistiske Departement siden 1965. De første hæfter kom i serien Statistiske Meddelelser.
- Landøkonomisk Forening:* Materiale fra Bornholms Landøkonomiske Forening ved planteavlskonsulent Fritz Christensen. Modtaget oktober 1989.
- Landøkonomisk Forening 1973:* Beretning ved Bornholms Landøkonomiske Forenings generalforsamling i Åkirkeby-hallen d. 21. nov. 1973.
- Leif Hansen:* Samtale d. 29/7-1990 med fiskeskipper Leif Hansen fra Fiskeriforeningen Østersøen.
- Levevilkår 1984:* Socialforskningsinstituttet og Danmarks Statistik »Levevilkår i Danmark. Statistisk oversigt 1984.«, Kbh., 1984.
- Lille ø - hvad nu?:* Bornholms Tidendes erhvervsdebate 13. aug. til 29. november 1988 samlet i heftet »Lille ø - hvad nu?«, Bornholms Tidende, Rønne, 1988 eller 1989.
- Lysgaard:* Bertha Lysgaard og Marianne Linnet »Pigerne i fisken på Bornholm«, KAD Rønne, 1980.
- Melstedgård:* Bornholms Museums katalog til »Landbrugsmuseet Melstedgård«, Rønne, 1988.
- Metal 1986:* Arbejdsmarkedsnævnet for Bornholms

- amtskommune »Metal på Bornholm 1986«, Rønne, 1986 eller 1987.
- Nielsen 1959:* Forretningsfører i Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening, Anker Nielsen, beskriver fangstmetoder: »Fiskeriet omkring Bornholm«, 27. nov. 1959. Bornholms Centralbiblioteks Lokalsamling.
- Nielsen 1969:* Forretningsfører i Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening, Anker Nielsen: »Diverse oplysninger vedr. Dansk Andelsfisk a.m.b.a. og de bornholmske andelsfiskesalgssforeninger.« 4 maskinskrevne sider, Rønne, den 8. juli 1969.
- Nielsen 1984:* Forretningsfører i Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening, Anker Nielsen: »Lidt om det bornholmske fiskeri«. To siders notat dateret 9/8-1984.
- Nielsen 1990:* Samtaler med Anker Nielsen i juli 1990. Anker Nielsen var forretningsfører i Bornholms og Christiansøs Fiskeriforening indtil 1985.
- Mogensen:* G. Viby Mogensen »Landbrug og øvrige primære erhverv«, Kbh., 1973.
- Mortensen 1990:* Samtale med fiskeskipper Ole Basse Mortensen d. 26/7-1990.
- Regionplan, juni 1974:* Bornholms Amtskommune »Regionplan for Bornholm. Kapitel 1. Bornholm - En statusoversigt«, Rønne, juni 1974.
- Regionplan, nov. 1974:* Bornholms Amtskommune »Regionplan for Bornholm. Kapitel 3. »Anden planlægning af betydning for regionplanlægningen«, Rønne, nov. 1974.
- Regionplan, januar 1989:* Bornholms Amtskommune »Forslag til regionplan. 1989-2000«, Rønne, 1989, Regionplanrapport nr. 21.
- »Sladderbogen«:* »Bornholms historie. Landbruget og dets biografier«, Rønne, 1950.
- Statistiske Efterretninger:* Udsendes løbende af Danmarks Statistik i Kbh. (Tidligere Det statistiske Departement.)
- Statistisk Tiårsoversigt:* Udsendes hvert år af Danmarks Statistik, Kbh.
- Statistisk Årbog:* Udsendes hvert år af Danmarks Statistik, Kbh.
- Svend Aage Hansen:* Svend Aage Hansen »Økonomisk vækst i Danmark«, Bind 2, 3. udgave, Kbh., 1983.
- Thor Kure:* Samtaler med Thor Kure i 1989 og foråret 1990. Thor Kure, Mønstergård i Østermarie, er gårdejer og adjunkt.
- Udviklingsprogrammer:* Frede Andersen og Poul Erik Stryg »Udviklingsprogrammer for landbrugssektoren på Bornholm«, Økonomisk Institut, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Kbh., 16. oktober 1984.
- Vensild:* Henrik Vensild »Fra hjulplov til traktorplov«. I Bornholmske Samlinger III. række - 2. bind, Rønne, 1988.

Bornholms lokalhistoriske arkiv 1989-90

Af Tove Marcher

Arkivet har modtaget mange arkivalier i det sidste års tid fra både private personer og foreninger. Glædeligt er de mange fagforeningsprotokoller, der indkommer. I 1989/90 har arkivet modtaget protokoller fra Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejder Forbund (S.I.D.), Stenindustriarbejdernes arbejdsløshedskasse, Murerfagets arbejdsløshedskasse. Desuden protokoller fra Bornholms Lervarefabrik, Rønne Vandværk, Knudsker Fællesfryseri, Bornholms Teglværk og Bornholms Optagelseshjem.

Også De Bornholmske Andelsmejeriers arkiv bliver til stadighed suppleret, i år er der indleveret en del arkivalier til mejeriet »Vaddam« i Ibsker sogn.

Af øvrige indleveringer skal nævnes arkivet for H.C. Kofod, »Graneli« i Aaker sogn. Arkivet indeholder bl.a. gæstebøger eller fremmedbøger, som Kofod selv kalder dem, fra 1875-1916, desuden en beskrivelse af havens oprettelse og fortegnelse over samtlige træer og buske.

Mikrofilm

»Bornholms Avis« er nu komplet fra 1828-1955.

Desuden er indkøbt mikrofilm af Jordebøger-Kontributionsprotokoller 1598-1846, Hammershus Lens regnskaber 1580-1661 og Rentekammer afd. 1624-1776. 12 mikrofilm af Overformynderiprotokoller 1748-1869 er arkivets nyeste anskaffelse.

I 1987 blev Bornholms Slægtshistoriske Forening oprettet. Foreningens medlemmer er ivrige benyttet af arkivet og altid parate til at hjælpe dem, der kommer på arkivet som nybegyndere, eller folk, der kommer fra det øvrige land eller udlandet og i løbet af 1 dag skal finde deres bornholmske rødder.

Foreningens medlemmer og arkivet arbejder for tiden sammen om at lave et komplet navneregister over de bornholmske skifteprotokoller, som, når det er færdigt, bliver puttet i en computer, som så nemt og hurtigt kan fortælle, hvor mange med f.eks. navnet Jensen, der er døde i f.eks. Nylars sogn inden for en bestemt årrække. Det skulle lette arbejdet med at finde frem til netop det skifte, man skal bruge.

Litteratur om Bornholm 1989-1990

Indgået i Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling pr. 1. juli 1990

Af Niels Foght Hansen

007-07 SKRIFTER AF BLANDET INDHOLD

1. *Foght* Hansen, Niels: Litteratur om Bornholm 1987-1989. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 139-148, 1989. (08.017)

BIBLIOTEKS- OG ARKIVVÆSEN

2. *Foght* Hansen, Niels: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 1987-89. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 137-138, 1989. (08.029)
3. *Landsarkivet* for Sjælland m.m.: Kommunearkiver / (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm). (Registratur). Allinge-Gudhjem. 1989. 133 s. (08.0291)
4. *Landsarkivet* for Sjælland m.m.: Kommunearkiver / (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm). (Registratur). Rønne. 1989. 222 s. (09.0291)
5. *Nørr*, Erik: Gymnasieskoler : administration og arkiv : med registraturer over latinskoler, gymnasiers og studenterkursers arkiver i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. 1989.
Bind 1. - 76, 199 sider : ill.
Bind 2. - 46, 243 sider : ill.

PERIODICA

6. *Bornholmske* Samlinger / udgivet af Bornholms Historiske Samfund ; redigeret af Per Thule Hansen. 3. rk. bd. 3. 1989. 157 sider: ill. (08.05)
Indhold: Jes Wienberg: Bornholms kirker i den ældre middelalder. Jes Wienberg: Bornholms be-fæstede kirker. Marit Anglert: Hvem forsvarede hvad? Mette Wivel: Bornholms runde kirker og tempelridderne. H.E. Skaarup: Affæren ved Nexø den 9. juni 1645. Vald. M. Mikkelsen: Borreløng. Bent Bergsøe: Kvindemordet i Listed 1688. Ole Hyldtoft: Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne. Olaf Hansen: »Trættekrogen« ved

Sct. Nicolaus Kirke i Nexø. Niels Foght Hansen: Bornholms lokalhistoriske arkiv 1987-1989. Niels Foght Hansen: Litteratur om Bornholm 1987-89. Olaf Hansen: Bornholms historiske Samfund.

7. *Bøggild*, H.: Siden sidst. -i: JpB 1989, s. 40-45 : ill. (08.05)
8. *Jul* på Bornholm. Register 1973-1987 / redigeret af Leif Henriksen. - Udgivet af Bornholms Lokalhistoriske Arkiv, 1989. - 58 s. (08.05)
9. *Jul* på Bornholm 1989. Udgivet af Colbergs Boghandel, Rønne. Redigeret af Hansaage Bøggild. 57. årgang : ill. 1989. 60 s. (08.05)
Indhold: Gerda Brandt Rasmussen: I julen ville mor have sin madferie. Paul d'Auchamp: Strikketøj og rosenkrans. H.A. Koefoed: Da vi havde pennevenner. Eilling Kilstansen. Romance 1914 og orlogsgast 1954. Jørgen Schreiber: Alt kan føres tilbage til hesten. Arne Madsen: Wessel fandt Per Måns hos skrædderfamilien i Årsdale. Thomas Jensen: Da vi byggede Strandvejen. Frede Jan Hansen: Det er Rådhus-Kiosken - hvor den så end ligger. H.V. Jørgensen: Anden verdenskrig og dens mindesmærker. H. Bøggild: Siden sidst. Eyvind Lind: Folk vi husker.
10. *Klippeøen* / udgivet af De Bornholmske Hjemstavnsforeninger ; redigeret af Eyvind Lind. 47.-48. årgang, 1988-89 : ill. (08.05)

MUSEUMSVÆSEN

11. *Jansen*, Henrik M.: Er der et museumsvesen på Bornholm? 1989. 5 sider : ill. Fra: Museums magasinet 1987: 40, side: 28-31. (08.06)
12. *Knudsen*, Ann Vibeke: Erichsens Gård i Rønne. 1990. 48 s. : ill. (09.06)

20-29 RELIGION

13. *Sct. Nicolai*. Kirkeblad for Rønne Sogn. 1989 : ill. (09.205)

30-30 SAMFUNDSVIDENSKAB. PÆDAGOGIK OG FOLKELIV

POLITIK. ØKONOMI.

14. *Quick*-posten : lokalt nyt fra KRF/ KFU på Bornholm. 11.-13. årgang, 1986-89 (ukomplet) : ill. (08.3226905)
15. *Christensen*, Carsten: Dansk Typograf-Forbund Rønne Afdeling 100 år : et signalement af de bornholmske typografer. 1988. 159 s. : ill. (09.33129)
16. *Bornholms Amtskommune*: Rapport om den befolkningsmæssige, økonomiske og erhvervsmæssige udvikling på Bornholm. 1989. 10 blade + 13 tavler. (08.3318)
17. *Lille ø - hvad nu?* : erhvervsdebat i Bornholms Tidende. 1989. 55 s. : ill. (08.33194)

LOV OG RET

18. *Holmbäck*, Åke: Svenska landskapslagar : tolkade och Förklarade för nutidens svenskar / av Åke Holmbäck och Elias Wessén. 1943. 322 s. Heri om Bornholm side: XXXVIII, XLII, XLIV, XLV, XLVI. (08.3468)
19. *Bergsøe*, Bent: Kvindemordet i Listed 1688. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 103-112. 1989. (08.34796)

MILITÆRVÆSEN

20. *Griffen*. Udgivet af Bornholms Værn. 26. årgang, 1989 : ill. (08.3553)
21. *Konge-mindet* / udgivet af Forsvarsbrødreforeningen på Bornholm. 1989 : ill. (08.3557)

LOKALFORVALTNING

22. *Bornholms Amtskommune*: Budget 1990. 94 s. (08.361)
23. *Bornholms Amtskommune*: Budgetbemærkninger 1990. 192 s. (08.361)
24. *Bornholms Amtskommune*: Regnskab 1989. 179 s. (08.361)
25. *Aakirkeby Kommune*: Budget 1990. 319 s. (08.362 Aakirkeby)

26. *Rønne Kommune*: Budget 1989. 183 s. (09.36)

27. *Rønne Kommune*: Fortegnelse over medlemmer af byrådet, de kommunale udvalg og kommissioner samt repræsentanter i bestyrelser m.v. 1.1.1990-31.12.1993. 1990. 16 blade (09.361)

OPDRAGELSE OG UNDERVISNING

28. *Bornholms Folkehøjskoles årsskrift* 1989 / udgivet af Bornholms Folkehøjskoles Elevforening. 1990. 72 s. : ill. (08.37)
29. *News* / udgivet af Rønne Kommunale Ungdomsskole. 20.-23. årgang, 1986-89 (ukomplet) (09.3741405)
30. *Lind*, Eyvind L.: Hasle Borgerskole 200 år. 1990. 47 s. : ill. (08.375 Hasle)
31. *Nyt fra Davidskolen* 1990. 34 s. : ill. (08.375)

OFFENTLIG FORSØRG OG OMSØRG

32. *Rønne Kommune*: Social- og sundhedsplaner 1989-92. 1989. 121 s. (09.384)

FOLKETRADITION OG FOLKELIV

33. *Dæmmeså* : en samling bornholmske anekdoter / ved H. Sonne Kofoed og N.C. Stangegård ; tegninger af Sigvard. - Nyt optryk. - 1987-1989. 6 bind : ill. (08.3912)
34. *Brandt Rasmussen*, Gerda: I julen ville mor have sin madferie. -i: JpB 1989, s. 2-5. (08.3955)

40 TOPOGRAFI

35. *Kjølby*, Vilhelm Wulffsen: Lidt om Bornholm. 1989. 116 blade : ill. (08.4)
36. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Cykelveje på Bornholm. 1990. 60 s. : ill. (08.401)
37. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Radwege auf Bornholm. 1990. 60 s. : ill. (08.401)

38. *Mikkelsen*, Vald. M.: Borrelyngen. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 83-102. 1989. (08.45 Borrelyng)
39. *Hansen*, Olaf: »Trættekrogen ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 127-136. 1989 (08.45 Nexø)
40. *Rønne* i tal 1990. 10 s. (09.4)
41. *Thorsen*, K.: De ældste huse i Rønne. Bornholms Social-Demokrat, 1944-45. 30 s. : ill. (09.4)
Kopi af avisartikler.

50-59 NATURVIDENSKAB

42. *Bornholms Amtskommune*: Miljøstatus 1988. 1989. 20 + 5 sider : ill.
43. *Mikkelsen*, Vald. M.: Borrelyngen. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 83-102. 1989. (08.501)
44. *Bornholms Naturskole Grynebækken*: »Grynebækken« : en naturskole bliver til. 1988. 57 s. : ill. (08.502)
45. *Bornholms Naturskole Grynebækken*: Publikationer Primo 1989. 1989 (08.502)
Bog 1. - 1989. - 77 blade : ill.
Bog 2. - 1989. - 88 blade : ill.
46. *Génsbøl*, Benny: Bornholm naturen rundt. 1989. 160 s., VIII s. med tavler i farver : ill. (08.5026)
47. *Ølene*. 31 s. : ill. (Fjælstaunijn ; 1987:2) (08.5026)
48. *Fjælstaunijn* : tidsskrift om naturen på Bornholm. 12.-12./13. årgang, 1988-89 : ill. (08.505)

GEOLOGI

49. *Berg-Madsen*, Vivianne: Origin and usage of the geological terms orsten, stinkstone, and anthraconite. 1989. 18 s. : ill. (08.5503)
50. *Bornholm sydvest*. Skov- og Naturstyrelsen, 1988. 3 bind : ill. (08.552)
51. *Stentryk* / udgivet af Bornholms Stenklub. 5. årgang, 1988-89 : ill. (08.55205)
52. *Bornholms geologi*. Varv, 1988-89. - 79, 40, 31 s.: ill. (08.556)

53. *Jensen*, Jørn Bo: Geological mapping of Mesozoic deposits along the eastern margin of the Rønne Graben, offshore Bornholm, Denmark / by Jørn Bo Jensen and Niels Erik Hamann. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1989. 24 s. : ill. + 1 kort. (08.559)

BIOLOGI

54. *Bornholms Amtskommune*: Søundersøgelser 1985-89. 1990. 89 s. : ill. (08.5613)

BOTANIK

55. *Kantarellen* / udgivet af Svampevennerne, Bornholm. 8. årgang, 1989 : ill. (08.57405)
56. *Lütken*, Peder: Et udvalg af træer nær Østre skole. 1989. 2 s. : ill. (09.576)

ZOOLOGI

57. *Christiansø* : årsrapport over observationer og ringmærkning 1989. 1990. 86 s. (08.588)
58. *Gaddisjn* : DOF-Nyt for Bornholms Amt. 10. årgang, 1989 : ill. (08.588605)

60-69 PRAKTISKE FAG

OFFENTLIG HYGIEJNE

59. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Badevandsundersøgelser 1989. 10 s. (08.6146)

CIVILFORSVAR

60. *Bornholmske CF-Sektion* (Bornholmske udrykningskolonne) gennem 25 år 1941 - 15/10 - 1966. 1966. 28 blade. (08.6266)

LANDBRUG

61. *Andersen*, Frede: Den fremtidige landbrugsudvikling på Bornholm / af Frede Andersen og Poul Erik Stryg. 1984. 38 s. (08.63)
62. *Knudsen*, Ann Vibeke: Das Landwirtschaftsmuseum Melstedgård. 1989. 38 s. (08.63)

KIRKEGÅRDSANLÆG

63. *Hansen, Olaf*: »Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 127-136 : ill. 1989. (08.63513)

HUSDYRBRUG

64. *Schreiber, Jørgen*: Alt kan føres tilbage til hesten. -i: JpB 1989, s. 16-22 : ill. (08.6361)
65. De *Sammensluttede* bornholmske kontrolforeninger: Årsberetning 1988/89. 32 s. (08.6363)
66. *Kredsnyt*. Kreds 22 / udgivet af Schæferhundeklubben, Kreds Bornholm (08.6367405)

BIAVL

67. *Jubilæumsskrift* i anledning af Bornholms Biavlerforenings 100 års jubilæum 1888-1988 / redigeret af Thor Kristoffersen. 1988. 56 s. : ill. (08.638)

HJEM OG HUSHOLDNING

68. *Kendte* bornholmeres bedste madopskrifter / udgivet af 10. a Aaker skole. 1989. 35 blade : ill. (08.641)
69. *Stuekultur* Bornholm. Medlemsblad / udgivet af Stuekultur Bornholm. 21. årgang, 1989 : ill. (08.64405)

VEJVISERE

70. *Hvor og hvem i den offentlige sektor* Bornholms Amt 1990. 1989. 56 s. (08.6501)

FIRMAHISTORIE

71. *Hansen, Frede Jan*: Det er Rådhus-Kiosken - hvor den så end ligger. -i: JpB 1989, s. 32-34 : ill. (09.6508)

DETAILHANDEL

72. *Agergård, Erik*: Analyse af Rønnes detailhandel og den forventede udvikling. 1989. 63 s. : ill. (09.6557)
73. *Konsekvensanalyse* for Aakirkeby kommune ved et øget butiksudbud i Rønne by. 1990. - 36, 2, 3 blade (08.6557)

VEJTRAFIK

74. *Bornholms Amts Trafikselvskab*: Budget 1991. - 10 blade. (08.6582)
75. *Bornholms Amts Trafikselvskab*: Årsberetning 1989. 42 s. (08.6582)

JERNBANETRAFIK

76. *Lund Pedersen, Sv.*: Med dampen oppe : Rønne N-Sandvig : Aakirkeby-Gudhjem. 1989. 95 s. : ill. (08.6584)

SØFART OG NAVIGATION

77. *Østersøen*. Bornholm med omgivelser. 1:100 000 / udgivet af Kort- og Matrikelstyrelsen, Danmark, 1980. (08.6591)
78. *Østersøen*. Mellem Gedser Rev og Christiansø. 1:200 000 / udgivet af Det kongelige Søkort Arkiv, København, 1965. (08.6591)
79. *Koføed-Olsen, Ole*: Sejlturen går til Østdanmark. 1989. - 144 s. : ill. Bornholm: s. 120-142). (08.6594)
80. *Rønne Kommune*: Rønne havns regnskab. 1987. - 8 blade
1988. - 9 blade

SILIKATINDUSTRI

81. *Hyldtoft, Ole*: Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne. -i: BS 3 rk. bd. 3 s. 113-126. 1989. (08.6625)

KLÆDEDragtens Historie

82. *Knudsen, Ann Vibeke*: Bornholmske klædedragter. 1989 : ill. Særtryk af »fra Bornholms Museum 1987-1988«. (08.68809)

VEJ- OG GADEBYGNING

83. *Jensen, Thomas*: Da vi byggede Strandvejen. -i: JpB 1989, s. 26-31 : ill. (08.6961)

TEKNISK HYGIEJNE

84. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Vandforsyningsanlæg : tilsyn 1988. - 1989. Forskellig paginering : ill. (08.6984)

85. *Bornholms Amtskommune*: Recipient-kvalitetsplan. 1989. - 49 s. : ill. (08.6987)
86. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Vandføringsmålinger i vandløb 1988. 1989. - 34 s. : ill. (08.6987)

70-79 KUNST. TEATER. FILM. MUSIK. SPIL.
IDRÆT

ARKITEKTHISTORIE

87. *Arkitekturens dag* 1. juli 1989 på Bornholm : byvandring. 1989. 16 s. : ill. (Tillæg til Bornholmer-Posten 28. juni 1989). (08.7101)
88. *Langkilde*, Hans Erling: Arkitektprofiler : tegnet og tolket i arkitektens stambog. 1989. 96 s. : ill. (08.716)
89. *Riis Jørgensen*, Jens: Huse i Sandvig gennem 200 år. 1989. 223 s. : ill. (08.7164 Sandvig)
90. *Huse i Aakirkeby* : fra bindingsværk til Bedre Byggeskik. 1989. - 332 sider + 2 kort i lomme : ill. (08.7164 Aakirkeby)

KIRKERS ARKITEKTUR OG KUNST

91. *Anglert*, Marit: Hvem forsvarede hvad? -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 35-48 : ill. 1989. (08.718)
92. *Rø Kirke 1888 - 1988* : kirken og sognet gennem hundrede år. 1988. 45 s. : ill. (08.718)
93. *Wienberg*, Jes: Bornholms befæstede kirker. -i: BS 3 rk. bd. 3 s. 29-33 : ill. 1989. (08.718)
94. *Wienberg*, Jes: Bornholmske kirker i den ældre middelalder. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 9-28 : ill. 1989. (08.718)
95. *Wivel*, Mette: Bornholms runde kirker og tempelridderne. -i: BS 3 rk. bd. 3 s. 49-64 : ill. 1989. (08.718)

BEBYGGELSE

96. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 03-11 : bogtrykkeri ved Tejnvej i Allinge. 1989. 12 s. + 2 kort : ill. (08.7195 Allinge-Gudhjem)

97. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 05-07 : boligområde ved Lærkebakken, Tejn. 1989. 14 s. : ill. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
98. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 05-08 : sommerhusområde ved Brunekulvej, Sandkås. 11 s. : ill. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
99. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 07-09 : offentligt område ved Gudhjemvej, Gudhjem. 1989. 9 blade + 2 kort : ill. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
100. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Tillæg til nr. 9 til kommuneplan 1986-89. 1989. 2 blade. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
101. *Ørum-Nielsen*, Jørn: Længeboligen : om langhuse, længehuse på række og rækkehuse. 1989. 8 s. : ill. (08.7195 Christiansø)
102. *Forslag til tillæg 5 til regionplan 1985* : detailhandelsstrukturen. 1990. 15 s. : ill. (08.7195)
103. *Hasle Kommune*: Kommuneplan 1985-96 : hovedstruktur & rammedel. 74 blade : ill. (08.7195 Hasle)
104. *Nexø Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 24 : for et boligområde ved Gryneparken i Svaneke. 1989. 19 s. + 4 kort : ill. (08.7195 Nexø)
105. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 24 : for et boligområde ved Gryneparken i Svaneke. 1990. 19 s. + 4 kort : ill. (08.7195 Nexø)
106. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 32 : for Klintebygård m.m. ved Paradisbakkerne. 1989. 12 s. : ill. (08.7195 Nexø)
107. *Nexø Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 34 : for et Økologisk Institut m.m. ved Grynebækken. 1990. - 24 s. + 2 kort : ill. (08.7195 Nexø)
108. *Rønne Kommune*: Forslag til kommuneplantillæg nr. 11. 1989. 2 s. (09.7195)
109. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 52 : for et affaldsbehandlingscenter ved Torneværksvej. 1989. 16 s. : ill. (09.7195)

110. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 54 : for de centrale byområder. 1990. 14 s. + 1 kort (løst i lomme) : ill. (09.7195)
 111. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 55 : for et butikscenter, beliggende mellem Grønnegade, Snellemark og Nordre Kystvej. 1989. 23 s. : ill. (09.7195)
 112. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 56 : for Lynghøjen. 1989. 9 s. : ill. (09.7195)
 113. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 56 : for Lynghøjen. 1989. 8 s. : ill. (09.7195)
 114. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 57 : for Peterskolen. 1989. 12 s. : ill. (09.7195)
 115. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 58 : for boligområdet mellem Askeløkken og Strandvejen. 1990. 7 s. : ill. (09.7195)
 116. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 59 : omlægning af trafikhavnen. 1989. 11 s. : ill. (09.7195)
 117. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 61 : for et køreteknisk anlæg. 1990. 8 s. : ill. (09.7195)
 118. *Tillæg 3 til regionplan 1985* : om opførelse af hotel i Nexø Kommune, udvidelse af feriehhoteller i Byzone samt ændret anvendelse af to sommerhusområder, Østre Sømarken i Aakirkeby Kommune og Tofte i Hasle Kommune. 1990. 13 blade : ill. (08.7195)
 119. *Aakirkeby Kommune*: Forslag til tillæg nr. 11 til kommuneplanen. 1989. 4 blade (08.7195 Aakirkeby)
 120. *Aakirkeby Kommune*: Tillæg til nr. 11 til kommuneplanen. 1989. 4 blade (08.7195 Aakirkeby)
 121. *Industrismedien* ved Stenbanen. 1989. 15 blade : ill. (09.719622)
- ENKELTE KUNSTNERES VÆRKER
122. *Carlsen, Finn*: Finn Carlsen : maleri, skulptur, tegning 1980-88. 1988. 32 s. : alle ill. (08.72)
- SKULPTUR
123. *Jørgensen, H.V.*: Anden verdenskrig og dens mindesmærker. -i: JpB 1989, s. 35-39 : ill. (08.73)
- KUNSTHÅNDVÆRK. KUNSTINDUSTRI. ANTIKVITETER
124. *Konsthandverk* från Bornholm : katalog. 1989. 24 s. : ill. (08.7609)
 125. *Munck Andersen, Hans*: 3 keramikere : Hans Munck Andersen, Gerd Hiort Petersen, Bo Kristiansen : katalog. 1989. 47 s. : alle ill. (nogle i farver). (08.7623)
 126. *P. Ibsens Enke* : en keramisk fabrik gennem 100 år. 1990. 71 s. : ill. (08.76238)
 127. *Tornehave, Bodil*: Guldsmede på Bornholm. 1989. 32 s. : ill. Særtryk af: »fra Bornholms Museum 1987 - 1988« (08.76333)
- TEATER. FILM
128. *Tribunen* / udgivet af DATS Bornholms Kreds. 1987-89 : ill. (08.771805)
 129. *Harild, Poul*: I Pelles fodspor / af Poul Harild ; i samarbejde med Lasse Kofoed. 1989. 31 s. : ill. (08.77696)
- MUSIK
130. *Skovly-Valsen* / udklip af Dagbladet Bornholmeren. 1988. 1 s. (08.78)
 131. *Musikforeningen »Østermarie«*. 1989. Ill. (08.7805)
 132. *Bornholms Væbnings Musikkorps*. 1937. 9 s. : ill. (08.7806)
- IDRÆT
133. *H.I.F.*-nyt. Medlemsblad for Hasle Idræts-Forening. 17. årgang. 1989. Ill. (08.79605)
 134. *Knudsker-Idræt*. Medlemsblad for Knudsker Idrætsforening. 17. årgang. 1989. Ill. (09.79605)
 135. *Mellem os i Viking Atletik* / udgivet af Vikings atletik- og motionsafdeling. 11. årgang. 1989. Ill. (09.79605)

136. *N.I.F.*-nyt. Medlemsblad for Nyker Idrætsforening. 19. årgang. 1989. Ill. (08.79605)
137. *Ny-Vest Nyt*. 6. Kreds Nyvest. 17.-18. årgang. 1989. Ill. (08.79605)
138. *R.I.K.* Medlemsblad for Rønne Idræts-Klub. 32. årgang. 1989. Ill. (09.79605)
139. *Svaneke* klubblad. Medlemsblad for Svaneke Boldklub, Svaneke Tennis-klub, Svaneke Sejlklub, SIGI, Svaneke Skytteforening, Svaneke Bridgeklub, Svaneke Skakklub. 6. årgang. 1988/89. Ill. (08.79605)
140. *AA.I.F.*Nyt. Medlemsblad for Aakirkeby Idrætsforening. 16. årgang. 1989. Ill. (08.79605)
141. *Distrikt 6*. Dansk Rideforbund Distrikt 6, Bornholm. 12. årgang. 1989. Ill. (08.796505)
142. *O*-nyt / Steen Paldan. 11. årgang. 1989. Ill. (08.79685)
143. *Fodbold-Sprøjtan*. Medlemsblad I.K. »Viking« fodboldafd. 10. årgang. 1989. Ill. (09.79705)
144. *Bornholms Boldspil Union af 1907*: Efterårsturneringen Fodbold 1989. 1989. 96 s. (08.7971)
145. *Bornholms Boldspil Union af 1907*: Forårsturneringen Fodbold 1989. 1989. 111 s. (08.7971)
146. *Bornholms Boldspil Union af 1907*: Forårsturneringen Fodbold 1990. 1990. 96 s. (08.7971)
147. *Klub-Nyt* / udgivet af Bornholms Golfklub. 16. årgang. 1989. Ill. (08.797605)
148. *Bornholms Badminton Kreds 50 år* : 1939 - 14. marts - 1989. 1989. 40 s. : ill. (08.7978)

80-89 LITTERATUR. SPROG

SKØNLITTERATUR

149. *Nexø*, Martin Andersen: Dødskamp / Martin Andersen Nexø. 1988. 27 s. : ill. (08.8)
150. *Nexø*, Martin Andersen: Frænke /

Martin Andersen Nexø. 1987. 27 s. : ill. (08.8)

151. *Nexø*, Martin Andersen: Murene / Martin Andersen Nexø. 1986. 21 s. : ill. + 5 linoleumssnit (08.8)
152. *Nielsen*, Randkløve-drabet / udklip fra Dagbladet Bornholmeren. 1978. 48 blade (08.8)

BORNHOLMSKE DIALEKTER

153. *Henriksen*, Leif: Bornholmsk sprog Quiz. 1989. 64 s. : ill. (08.89664)

STEDNAVNEFORSKNING

154. *Thorsen*, K.: Rønne bys gader / fra Bornholms Social-Demokrat 1943-44. 31 blade (09.89684)

90-99 HISTORIE

HISTORISKE FORENINGER

155. *Hansen*, Olaf: Bornholms historiske Samfund. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 151-154. 1989. (08.906)

1536 1660

156. *Skaarup*, H.E.: Affæren ved Nexø den 9. juni 1645. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 65-82. 1989. (08.962)

BIOGRAFIER AF ENKELTE PERSONER

157. *d'Auchamp*, Paul: Strikketøj og rosenkrans. -i: JpB 1989, s. 5-8. (08.99 d'Auchamp, Paul)
158. *Fabricius*, Otto: Dyrekøbte erfaringer : overretssagfører Otto Fabricius' erindringer / ved L.B. Fabricius. 1989. 269 s. (08.99 Fabricius, Otto)
159. *Hansen*, Hans Martin: Tilfreds med lidt. 1989. 51 s. : ill. (08.99 Hansen, Hans Martin)
160. *Harild*, Sven: Til mine børn og børnebørn. 1988. 64 s. (08.99 Harild, Sven)
161. *Madsen*, Arne: Wessel fandt Pær Måns hos skrædderfamilien i Årsdale. -i: JpB 1989, s. 23-25 : ill. (08-99 Jacobsen, Jens Jørgen)

162. *Kærulf* Møller, Lars: Byzantinske billeder : Per Kirkeby, Edvard Weie. 1989. 15 s. : ill. i farver. (08.99 Kirkeby, Per)
163. *Koefoed*, Christian: Ventesal : en bornholmsk håndværkers rejsedagbog fra 1907 / udg. med indledning og kommentarer af H.A. Koefoed. 1989. 31 s. : ill. (08.99 Koefoed, Christian)
164. *Koefoed*, H.A.: Da vi havde pennevenner. -i: JpB 1989, s. 8-11 : ill. (08.99 Koefoed, H.A.)
165. *Koefoed*, H.A.: Erindringsbilleder fra en barndom : Rønne 1922-40 / H.A. Koefoed. 1988. 112 s. : ill. (08.99 Koefoed, H.A.)
166. *Kristiansen*, Erling: Romance 1914 og orlogsgast 1954. -i: JpB 1989, s. 12-15 : ill. (08.99 Kristiansen, Erling)
167. *Rasmussen*, Niels Erik: Bornholmsk spillemand og smed : Ejnar Mortensen 1906-1977. 57 s. : ill. + 1 kassettebånd. (08.99 Mortensen, Ejnar)
168. *Gudinden* fra Holkadalen : Lisbet Munch-Petersen. 1989. 47 s. : ill. (nogle i farver). (08.99 Munch-Petersen, Lisbet)
169. *Olaf Rude* 1886-1986 : katalog / Bornholms Kunstmuseum, cop. 1986. 47 s. : ill. (nogle i farver). (08.99 Rude, Olaf)
170. *Bøggild*, Hansaage: Tonen fra Bornholm : Erik Sjøberg fra skomager til kongelig kammersanger. 1988/89 (i.e. 1989). 71 s. : ill. (08.99 Sjøberg, Erik)
- STAMTAVLER OVER ENKELTE SLÆGTER SAMT ANETAVLER
172. *Sømandsslægten* Holm fra Allinge / samlet af K. Thorsen. 1927. 11 blade. Fotokopi. (08.999 Holm)
173. *Efterslægts* tavle efter Otto Julius Jensen og Margrethe f. Jensen, Aagaard, Pedersker. 15 blade. (08.999 Jensen)
174. *Efterslægtstavle* efter Ludvig Kristian Kofod og Ingeborg Margrethe Jensen Møllehuset, Poulsker. 14 blade. (08.999 Kofod)
175. *Slægtstavle* over slægten Nørregård Sørensen. 1989. 1 s., 4 tavler. (08.999 Nørregård Sørensen)
176. *Kofoed* Pedersen, G.: Familien Pedersen Paradis og den deri indgiftede slægt Peder Pedersen, Paradisgård, Ib-sker sogn, Bornholm, og hans hustru Maren Margrethe Pedersdatter / af G. Kofoed Pedersen. 1989. 256 s. (08.999 Pedersen)
177. *Slægten* Weinreich : fra Bjergsted / af Christian Weinreich og Erik Weinreich. Udg. af foreningen Slægten Weinreich. (08.999 Weinreich)
Bind 3: En bornholmsk slægtsgren. 76 s. : ill.
Bind 5: En stor slægtsgren med rod i det nordjyske. 1988. 213 s. : ill.

SLÆGTSHISTORIE

178. *Hansen*, Olaf: »Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø. -i: BS 3. rk. bd. 3 s. 127-136 : ill. 1989. (08.9994 Sonne)

BIOGRAFISKE SAMLINGER

171. *Lind*, Eyvind L.: Folk vi husker : portrætter af fødte og førte afgang ved døden det sidste år. -i: JpB 1989, s. 46-49 : ill. (08.991)

Forkortelser: JpB: Jul på Bornholm

BS: Bornholmske Samlinger

Bornholms historiske Samfund 1989-90

Af Olaf Hansen

Vinterens aktiviteter måtte desværre indskrænkes til kun en foredragsaften. *Torsdag den 9. november* fortalte pens. skoleinspektør Povl Harild fra Nexø om den bornholmske forfatter Chr. Stub-Jørgensen, der var fhv. stadsbibliotekar i Aarhus, men født i Allinge. Han var i stand til at digte på et korrekt bornholmsk, og en klassiker er hans »Stormfloden 1872« om »Kjestenes Lokkom«. Men nævnt blev hans bøger med historiske udredninger samt diverse artikler f.eks. i »Jul på Bornholm«, hvor han forøvrigt i en del år var redaktør. Povl Harild viste et fint kendskab til Stub-Jørgensens produktioner og oplæste små uddrag af hans lyrik.

Et planlagt foredrag efter nytår om »Vikingetidens havne- og handelspladser på Gotland« måtte desværre opgives, da foredraget kun kunne blive på så sent en tidspunkt af foråret, at vi kunne forvente en ringe tilslutning.

Den 21. november blev bind 3 af BORNHOLMSKE SAMLINGER III rk. ekspederet fra kælderen på Bornholms Centralbibliotek. Der var mødt 11 mennesker til dette arbejde, ligesom en del af bindene blev udbragt manuelt og derved sparede foreningens kasse for penge til porto. Tak for denne hjælp! Årbogens indhold var som sædvanligt med artikler af forskellig art, og bogen er blevet godt modtaget.

Fra 2. til 5. juni havde foreningen i samarbejde med Naturhistorisk Forening for Bornholm en ekskursion til Öster Götland, og hvor halvdelen af deltagerne var fra historisk Samfund. Det historiske, som deltagerne fik fortalt på turen, sørgede lektor Kibsgaard for. Det var en fin tur, som deltagerne var tilfredse med.

Den årlige sommereksekursion var lørdag den 28. juli og havde samlet 27 deltagere,

der mødtes på Stenbrudsmuseet ved Moseløkkens Granitbrug. Den daglige leder af museet Verner Olsen fortalte livligt om stenbrudsmuseet samt viste, hvor let en øvet stenhugger flækker granit. Den medbragte kaffe blev drukket i de smukke omgivelser ved stenbruddet. Herfra til det nye Hammershus Museum, hvor Yvonne Folkmann fortalte om livet på Hammershus samt viste forskellige effekter fra udstillingen.

Generalforsamlingen blev holdt på Bornholms Højskole den 8. september med højskoleforstander Karsten Thorborg som dirigent, og der deltog ca. 40 personer.

Formanden fortalte, at foreningen havde fået 14 nye medlemmer, men at der var en afgang på 11. Det samlede medlemstal var nu 785. Nævnte årets arrangementer, som er nævnt ovenfor. Formanden nævnte årets overraskelse, idet manuskriptet til registerbindet over alle 19 bind i BORNHOLMSKE SAMLINGER anden række kom 1. maj. Det er udarbejdet af bibliotekar Hans Michelsen, Roskilde, men født og opvokset i Rønne. Michelsen foreslår i et ledsagende brev, at registeret i et år kan benyttes på Centralbiblioteket, og at man der opsamler unøjagtigheder, fejl, gode ideer m.v. Det er nemlig vigtigt at lade brugere afprøve registeret, så dette kan blive så godt som muligt. Sluttelig takkede formanden for tilskud fra Bornholms Amtskommune, Sparekassen Bornholm, Tipsmidlerne, Etatsrådsinde Kofoeds Legat ved Bornholms Statsamt og Shell Center Bornholm. Beretningen blev godkendt.

Redaktøren Per Thule Hansen fortalte om det kommende bind 4 af BORNHOLMSKE SAMLINGER.

Foreningens tidligere kasserer Leif Henriksen oplæste regnskabet for 1989 (se omstående). Regnskabet blev godkendt. - I til-

knytning hertil foreslog formanden uændret kontingent for 1991. Også vedtaget.

Efter tur afgik af bestyrelsen Jørn Uffe Hansen, Rutsker, Robert Hansen, Øster-Marie, C.H. Kibsgaard, Rønne, og Ebbe Gert Rasmussen, Rønne. Alle var villig til genvalg. Men der opstod nu en sensation i foreningens historie, idet et medlem, arkitekt Jens Riis Jørgensen, Rø, bad om ordet og redegjorde for sin store interesse for Bornholms mange spændende lokalhistoriske emner og foreslog derfor sig selv eller evt. en kvinde som medlem af bestyrelsen. Der måtte nu organiseres skriftlig afstemning, og dette var nok første gang i foreningens 84-årige historie. Stemmerne faldt som følgende: Ebbe Gert Rasmussen 28, Jørn Uffe Hansen 21, Jens Riis Jørgensen 18 og C.H. Kibsgaard 17. De tre første var dermed valgt.

Formanden bød Jens Riis Jørgensen velkommen i bestyrelsen og takkede Kibsgaard for de mange år (28), de havde arbejdet sammen i foreningens bestyrelse, samt for hans

arbejde som redaktør for 8 bind af BORNHOLMSKE SAMLINGER.

Bornholmerprisen blev overrakt til fru Tove Marcher for hendes mangeårige, store og ulønnede arbejde for Lokalhistorisk Arkiv på Bornholms Centralbibliotek. Fru Marcher har selv tilegnet sig et indgående kendskab til gotisk håndskrift, at hun har undervist i dette. Hun blev hyldet af hele forsamlingen.

Den medbragte kaffe blev nydt i højskolens dagligstue, hvorefter højskoleforstander Karsten Thorborg holdt et interessant foredrag om højskolebevægelsen i Danmark og dermed Bornholm, hvor den første højskole blev holdt i Aakirkeby i to vintre 1856-57 og 1857-58.

Efter foredraget fik vi forevist højskolens faciliteter, som vakte stor interesse hos generalforsamlingens deltagere, hvoraf flere aldrig havde været på skolen.

I sin velkomst til generalforsamlingen sagde formanden, at Bornholms Højskole var en del af øens historie. Og det er jo rigtigt.

*Regnskabsoversigt for året 1/11 - 31/12 1989**Indtægt:*

Bornholms Amtskommune	kr. 15.000,00	
Etatsrådinde Kofoeds legat	kr. 6.000	
Sparekassen Bornholm	kr. 5.000,00	
Tipsmidlerne for 1988	kr. 5.100,00	
Tipsmidlerne for 1989	kr. 5.900,00	
Shell Center Bornholm	kr. 1.000,00	
Andre tilskud	<u>kr. 2.000,00</u>	kr. 40.000,00
Medlemskontingent		kr. 58.300,00
Bogsalg		kr. 21.217,68
Indvundne renter		kr. 11.368,47
Moms og Ambi		kr. 4.851,60
		<u>kr. 135.737,75</u>
Beholdning pr. 1/1 1989		kr. 127.480,19
		<u><u>kr. 263.217,94</u></u>

Udgift:

Trykning af Bornholmske Samlinger	kr. 60.690,00	
Udsendelse	<u>kr. 5.368,81</u>	kr. 66.058,81
Arrangementer		kr. 4.320,02
Porto		kr. 1.485,00
Moms og Ambi		kr. 30.100,38
Multidata		kr. 3.213,31
Kontingenter		kr. 2.055,66
Kontorartikler		kr. 239,75
Blomster		<u>kr. 65,00</u>
		kr. 107.537,93

Beholdning pr. 31/12 1989:

Disponible konti		
Sparekassen Bornholm	kr. 54.965,61	
Postgirokonto	<u>kr. 690,47</u>	kr. 55.656,08

Hensat til:

Registerbind	kr. 70.528,34	
Stibolts Fraseologi	kr. 24.434,80	
Udgivelse om telefonvæsen	<u>kr. 5.060,79</u>	kr. 100.023,93
		<u><u>kr. 263.217,94</u></u>

Rønne, den 13. januar 1990

Leif Henriksen

Ovenstående regnskab for perioden 1/1 - 31/12 1989 har vi revideret og fundet i overensstemmelse med de os foreviste bilag og bøger. Beholdningernes tilstedeværelse er kontrolleret..

Rønne, den 20. januar 1990

*Harald Lind**Mogens Lau*

Forfatternes adresser

Civilingeniør *Jørn Klindt*
Krystalgade 16
3700 Rønne

Lektor, cand. mag. *Hanne Valsø Vensild*
Storegade 29
3700 Rønne

Lektor, dr. phil. *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43
3700 Rønne

Poul Otto Gaalaas-Hansen
Sandefjord
Norge

Fhv. amtsmand *Niels Elkær-Hansen*
Vang 28
3790 Hasle

Lektor *Claes Ludvigsen*
Åvej 44
3700 Rønne

Tove Marcher
Højegårdsvej 7
3700 Rønne

Bibliotekar *Niels Foght Hansen*
Provstegade 10
3700 Rønne

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5 A
3730 Nexø

Indmeldelser i BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

modtages af
foreningens bestyrelse, der for tiden består af:
bogholder Olaf Hansen, Nexø, formand,
major H.V. Jørgensen,
museumsinspektør Henrik Vensild,
overbibliotekar H.C. Larsen,
lektor Ebbe Gert Rasmussen,
lektor Per Thule Hansen, redaktør,
alle Rønne,
kæmner Robert Hansen, Østermarie,
pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker, Hasle.
arkitekt Jens Riis Jørgensen, Rø.

